३८

त्वाद्यौ ङ्योर्गुणादिप्रसंगादिति न वाः पूर्वस्मिन्नन्नेभ्य इति ङीपोपवादः युवातीरिति स्वादिष्विति पदत्वान्न
लोपः कथं तर्हि युवतीकरनिर्मथितं मथितमिति प्रयोगः अत्र केचित् सर्वतोक्तिन्नर्थादिति वह्वादिगणे सूत्रा
द्वैकल्पिको ऽत्र ङीष् न वतिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीप्न भविष्यतीति शंक्यं उक्तोपि भवंत्यते इति भा
ष्यात् न चैवमपि युवतीनां समूहो यौवतमिति न सिध्येत् किंतु तस्य समूह इत्यणि भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भा
वेन यौवनमित्येव स्यादिति वाच्यं वा ऊलकायौ ते रौ णादि के कति प्रत्यये सति युवति शब्दः स्तमादायत्तत्सिद्धे ये ४
रिति इमं क्लेशं परिहरन्नाह शत्रंतादिति यौति मिश्रीकरैति पत्येति विग्रहे लटः शतृशानचाविति शतरि उगि
३ तश्चेति ङीप् एवं हि यौवतमिति योगोपि सुलभः त्वंता हृणि तु पुंवद्भावाद्यौवनमित्येव भिक्षादि पाठसामर्थ्यान्न
पुंवदिति वृत्तिकारोक्तिरयुक्तेति भिक्षादिभ्योण्णित्यत्रैवोपपादयिष्यामः ॥ ०॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥०॥ ०॥ ॥०॥ ॥

रामः

त १

तद्वीपति पुत्रि सर्वमित्यादिप्रयोगा निर्बाधा एव पत्वत्र हरदत्तेनोक्तं केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां नास्तीति दुपेद्यं
[stain] उदाहृतकोशविरोधात् स्मृतिकापुत्रिकेत्यत्र स्वग्रंथविरोधाच्च एवं च स्मृतो ग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दु
हितुः पुत्रड् इति कारे सत्यागदस्येति स्मृतस्य वार्त्तिकं व्यर्थमिति मनोरमायां स्थितं षड्ङ्श्चाप् पकारो त्रहल्
ङ्याविति सामान्यग्रहणार्थः चकारस्तदविधाते नचरि[illegible]तार्थत्वेपि परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते ऋांव
ह्येति ऋांवष्टस्यापत्यं स्त्री वृद्धेत्कोशलेति ञ्यङ् कारीषगंध्येति करीषस्येव गंधोऽस्य करीषगंधिः उप
मानाच्चेति गंधस्येदन्तादेशः तस्य गोत्रापत्यं स्त्री अण् अणिञोरनार्षयोरिति ष्यङादेशः स च पद्यपि स्त्रि
वि ६ यामेवेष्टि तस्तथापि डित्करणसामर्थ्यात् दंतादप्यपंचाप् चाप्यन इति एतच्च ऋावघ्याच्चेति चकारस्या
नुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः पौतिमाष्येति पूतिमाषशब्दो गर्गादिः तद्धिताः बहुवचनमनुक्तानां
मुपसंख्यानानां संग्रहार्थं महासंज्ञाकरणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता स्तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय तेन यथा
रा ३ प्रयोगमेवस्युः ननु टापः प्रागेवापमाधिकोस्तु ष्फ विधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विति
चेन्नैवं पद्वीमद्वीत्यादावोर्गुणप्रसंगात् पादितु यस्येति चेत्यत्र ईद्ग्रहणमेव ङीषितद्धितकार्याभावं (
ज्ञापयतीति स्वीकृपेतत्तर्हि[illegible]ःप्राकतद्धिताधिकारेपि नकश्चिद्दोषः इति केचित्तन्मंद त्यंकुरु रि

कमेवशफाविवजर्भुराणेति श्रुतेः शफः खुरेगवादीनां मूले विदपिनोपीतिहेमचंद्रकोशाच्च वामोरूरिति वा
मोसुंदरौऊरूयस्याइतिविग्रहः कथंतर्हिपीवरोरूपिवतीववर्हिणइतिकुमारः ऊङ् भावेहिपीवरोरोइति
स्यात् ऊङ्श्चेहविधायकेनास्ति अप्राङः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतयासंबुद्धिगुणाभावादितिस्थितस्य गति वा
त रूम्भेयेति हितेनसहेति समोवाहितंतयोरितिसूत्यादितशब्दस्तु नेहगृह्यतेएकदेशविकृतेयासंहित त
ग्रहणादेवतत्सिद्धेरितिभावः कमंडलुरिति चतुष्पाज्जातिवाचकोयं अतएवचतुष्पाद्भ्योढञित्यत्र कामंड
लेयइत्युदाहरिष्यतिपात्रपर्यायस्तुनअतउदाहरणंतस्यस्त्रीलिंगाभावात् अछंदोविषयमितिवेदेतुकद्रुकमं
डलूश्छंदसीत्यनेनसंज्ञायामसंज्ञायांचऊङ्सिध्यतीतिभावः अजोकारइतिअजाअकारविशेषणं योर्द
किंसूरसेनीजनपदशब्दादित्यञः अतश्चेतिलुकिजातिलक्षणोऽत्रङीष् शार्ङ्गरवीति शृङ्गरुशब्दादप
ङीवं त्यऽणऔदिवृद्धिरोर्गुणः टिड्ढाणइतिबाधित्वापरत्वाज्जातेरितिङीषिप्राप्तेङीन्विधीयतेतेनानि[illegible]त्तोपयु दांध
दात्तः ङीषितुप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः स्यात् वैदीति विदस्यापत्यंस्त्रीअनृष्यानंतर्येविदादिभ्योञ् पूर्ववज्जा दात्र
तिलक्षणेङीषिप्राप्तेङीन्विधीयतेशार्ङ्गरवकापटवब्राह्मणगौग्गुलवगौतमेत्यादिश्रंगरूकपटुब्राह्म
णगुग्गुलुशब्देभ्यः प्राग्दीव्यतोऽण्गौतमशब्दादृष्यणंतः अयंगौरादिष्वपिपठितइतिपक्षेऽत्रङीषपि

भवति ङीषेवेति जातेरित्यनुवर्त्तनात्तु शार्ङ्गरवस्य स्त्री बैदस्य स्त्री पुंयोगादिवज्जातावपि परत्वान्ङीनेवस्यादिति
भावः नरयोरिति नरशब्दाद्धन्तेभ्य इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणो ङीषि प्राप्ते वचनं वृद्धिविधानार्थं च
ननु नरशब्दे अलोपस्य वृद्धिः स्यात् अत्राहुः वार्णादांगं बलीय इत्यकारस्य यस्येति चेति लोपेनापहारात्
अनंतस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भवतीति यद्वा नरस्य अनरः कृतं तत्त्वपररूपं नाच नरश्चातपोर्ङीनेर स्य नरः ४
च प्रथम एवाकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेषसामर्थ्यादिति इह नरस्यापत्यं वतो ग्रहणाद्वा नरशब्दे
नारं ६ नातिप्रसंग इति बोध्यम् यद्यप्यन्यतरोपादानेनापि नारीति रूपं सिध्यति तथाप्यन्यतरस्यानिष्टरू
पनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानं कथं तर्हि किंनरीणामित्यादिप्रयोगः अत्राहुः नरस्य स्त्री नरी पुंयोग
लक्षणो ङीष् केचित्तु अनिर्दिष्टस्यानित्यत्वादिकं परिभाषोपस्थितौ नशब्दस्यैव वृद्धेर्नारीति भवति नर
शब्दग्रहणं तु ङीनर्थमेव तत्त्रानिको वृद्ध्यभावान्नरीत्येव भवितव्यमित्याहुः तदपरे न क्षमंते यदि ङी
नर्थमेव नरशब्दग्रहणं स्यात्तर्हि शार्ङ्गरवादिगणे एव पठेत् वृद्धिविधायके तत्कृत सूत्रे तत्पाठस्य
वैयर्थ्यापत्तेरिति पुत्रशब्दोऽत्र गणे पठ्यते ततः स्त्रियां ङीन् पुत्री न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति शंक्यं आ
त्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः तेन पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति कुर्वे

श्रीगणेशाय नमः ॥ अपवादसंगत्यानंतरोक्तान्विवक्षुस्तदीयमधिकारसूत्रमाह समर्थानामिति अनन्तरस्यां
गृहणानुवृत्तेः समासोपीति वक्ष्यमाणमूलग्रंथेन समासापवादत्वेस्याचितं विधेयानिर्देशादुत्तरत्रप्रकृतिवि
शेषाकांक्षासत्वाच्चनायंस्वतंत्रोविधिरित्याह अधिकृतमिति पदत्रयमित्यनेनप्रत्येकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा
स्याचिताततः प्रयोजनंतु कस्यचिन्निवृत्तावप्यपरस्यानिवृत्तिस्तथाचप्रागिदशइतिसूत्रेसमर्थानांप्रथ
मादिति निवृत्तं वेति त्वनुवर्तत एवेति वक्ष्यमाणमूलग्रंथः संगच्छते प्रागिदिशइतीति ततउत्तरेषांप्रत्य ग. ५
यानां स्वार्थिकत्वेन समर्थानांप्रथमेति पदद्वयोः प्रयोजनंनेति भावः ननु समर्थः पदविधिरितिपरिभाष
या गतार्थत्वात्समर्थानामित्येतद्व्यर्थं न च पदविधित्वंनेति शंक्यं घकालतनेष्वित्यलुग्विधानात्सु
बंतान्तरोक्तिनोन्यानितिरिति सिद्धंतस्यसकलसंमतत्वादतआह सामर्थ्यमिति कृतसंधिकार्यत्वमिति
अस्यफलंतु तस्यापत्यमिति सूत्रेमूलएवस्फुटीभविष्यति इह समर्थोत्रयमादेतिवक्तुंयुक्तं महोत्सर्गो
नाह प्राग्दीव्यतइत्यादिना सूत्रे दीव्यादित्येकदेशोनर्थकोप्यवाधितत्वेनोपात्तः प्राग्दीव्यतादिति
वदितव्ये केचन्येत्वाङ्दीव्यादितिशब्दंतंवर्तते देवनकर्ता अर्थएवावधिरिति प्राग्दीव्यतीयेष्विति
दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् अपपरिबहिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभाव इति प्रांचं प्राग्दीव्यतामिति त
चिंतरूपइति टचप्रवृत्तेरितिवेदितव्यं तत्रूपइति इति टच् चं पाद्विकत्वात् अव्ययात्पसामीधं उप

वामीदितितस्तत्रस्यप्लोपाहरणस्यासंगत्यापत्तेः नचात्रटचोभावेऽव्ययानांभमात्रेइतिटिलोपे
प्राग्दीव्यतीयइतिरूपंनस्यादितिशंक्यं अव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनंलुङ्मुखस्वरोपचारइति
परिगणनात् प्राग्दीव्यतिभवः प्राग्दीव्यतीयः वृद्धाच्छः न्यनुनशंकनीयएव अमेहक्वतसित्रेभ्य
एवेतिपरिगणनात् लुङ्मुखस्वरेत्यादिपरिगणनेऽप्यत्रनव्ययत्वाच्च वक्ष्यमाणस्येतिपत्युत्त
रपदाण्ण्यइतिवक्ष्यमाणस्यतद्धितेष्वचामादेरित्यादिरजितत्वंचोञ्णितिस्त्रत्राहचइत्यनुवर्ततइत्याशये
नव्याचष्टे अचइतिवृद्धिःस्यादितिमृजेर्वृद्धिरित्यतोऽनुवर्ततइतिभावः किति च वाहीकइत्याद्युपम
यीदंसुगमव्याख्यानान्तापातैवोपन्यस्तंप्रवाचामादेरितिनिर्दिष्टस्यानिकत्वादिकपरिभाषात्रनोपतिष्ठतइ
त्याशयेनोदाहरतिग्राम्यपतनमित्यादिप्रामादिकमेवेति एतच्चोदाहरद्दत्तग्रंथेस्थितंपर्दितुदेवता
धिकारेतास्त्वेतद्वर्णपादेराद्युत्तिगणत्वात् प्याजीतिव्याख्यायतेतदानींदृष्टएवायंप्रयोगः अश्वपतिग
णपतिराष्ट्रपतिकुलपतिगृहपतिपशुपतिक्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिःदित्यादित्यापतिशब्दस्योत्तरपद
शब्देनबहुव्रीहिंकृत्वापश्यात् द्वंद्वः कार्योननुद्वंद्वोत्तरंबहुव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति पत्यंता
दित्युच्यमानेबहुव्रचूर्वीदापिस्यादित्युत्तरपदग्रहणंकृतं दैत्यइतिननुदितेर्देवतायर्थेण्यस्यावकाशः

इत आनिञ इत्यपत्ये ढक् द्वौ लोपः इत्यादौ सावकाशस्तथा चदितेरपत्यमित्यत्रोऽनपप्रसंगे परत्वात्
ढकस्यान्नैवं एतादृशयोरविशेषबलत्वाण्णादृशापवादात् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधास्त्र
६२ पणात् अर्थविशेषेतीति किंचौ पूपतं उडुपतिर्नामपद्यं तस्येदं पत्राध्व उपरि च दत्रेत्यत्र इह पूर्वविप्रति
षेधेन तस्येदमित्यर्थे एयो न भवति इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् कथं तर्हि दैत्यप इति अत्राहुः
हृदिकारादिति ङीषंतात् स्त्रीभ्यो ढक एयस्तु न भवति लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् न चा
तादित्यश्चेति पूर्वस्यांतवद्भावेन स्यादेव एय इति भ्रमितव्यं दितिशब्दान् ङीषि कृते यस्येति चेति
लोपेन सवर्णदीर्घाभावादिति आदित्यशब्दात् एयप्रत्यये यस्येति लोपे हलो यमामिति पादौ कौ
लोपः न चाल्लोपस्य स्थानिवत्वं यलोपेन पदांतेति तन्निषेधात् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्युक्तेश्च
काशिकायामिति भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः अणंतात् स्वार्थिके नष्य ज्ञाप्रयोग स्तूपपादः स्त्रियां ङी
वन्न भवतीषितां ङीषोऽनित्यत्वात् जाजोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रीलिंगमुदाहरति पार्थीवा पार्थि
वीति वाहिषःऽटिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं तेन आरातीय इति सिद्धं
अग्रस्यामइति भाष्योदाहरणात् तदंतविधिः न च वलवाचिनः स्यामन प्राव्द स्यापत्येन योगा सं
भवात् वचनारंभसामर्थ्यात् तदंतविधिः स्यादिति वाच्यं जातौ येनेत्संभवेन सामर्थ्यापद्यात्

२१० अश्वस्येवस्यामयस्येति बहुव्रीहिः उडुलोमाइति उडूनिनक्षत्राणीवलोमान्यस्येतिविग्रहः केवलस्यापत्ये
नयोगाभावान्न हंतविधिस्ततोऽकारं टिलोपः गोरितिनकेवलमपत्यएवार्थेकिंतु प्राग्दीव्यतीयेष्वस
र्थेष्वर्थेष्वितिज्ञेयं गव्यामितिगाविभवंगौ ईवतास्यगोरेद मित्यादिरर्थः केचित्तु भाष्ये सर्वत्रग्रहणे
स्प्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यस्मिन्नप्यर्थेऽयंयत् तेनगवाचरतिगव्यइत्याद्यपिभवतीत्याहुः गोरू
प्यामित्यादिहेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः मयट्चेति रूप्यमयटौ उत्सादिभ्योऽञ् अग्रणस्तद्दपवादत्वा
प मिजादीनांचापमेवाहः इहवत्सपास इतिगणसूत्रे असेऽसमासे पूर्वाचार्यसंज्ञेयं वत्सवस्याप
त्र त्यादिवाक्यपः असेकिं गौवत्सपादिः असइतिनिषेधौलिंगादिहतदंतविधिस्तेन धेनुशब्दस्ये
हपाठादधेनूनांसमूहोऽर्थे धेनवमितिसिद्धं नन्वेवं धैनुकं गोधेनुकमित्यत्राजप्रवर्तेत अ
चित्तहास्तिधेनोरिति सूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धेनुकामिति सिद्धावपि गोधेनुकंनासिध्योदिति
चेन्न धेनुरनञ इकामुत्पादयतीति विशेषवचनस्य भाष्येऽस्थितत्वात् इकं ठकामित्यर्थः अग्नि
कलिभ्यामितिअयंभावः सास्यदेवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति सूत्रं दृष्ट्वा सामेत्यधिकारे
कालेर्ढगिति वार्तिकं चापनीयप्राग्दीव्यतीयाधिदमेवपठनीयं तेनाग्नेरपत्यं अ
२१०

ग्निनादृष्टं सामाग्नेयमिदमग्नौभवमग्नेरागतमाग्नेयमिति सिध्यति तथा कालेरपत्यमित्याद्य
र्थे कालेयमपि सिध्यतीति एतेन घटकालरूपन्नकालेयत्वमिति स्फुतावर्थोत्तरेपि दृष्टकोदृष्टी पं ३
नात्कालेढगीति सूत्रमपार्थकमिति मीमांसकोक्तिः परास्ता वार्त्तिके सूत्रर्वेत्रिरर्थवैयाकर
णमीमांसकप्रतारणार्थेतीदिक् इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां
प्रागित्यनुवर्तते तत्राह प्राग्दीव्यतितीयौ सूऽइतिइह स्वादिष्विति पदत्वात्संयोगान्तलोपे न पुंसः एवो ६
स्यस्यानेव त्वावपि प्रत्ययसकारः स्कायत एव अतोंभाभ्यां परतो न जेवं विहितः पौंस्न इति रूपा
सिद्धिप्रसंगात् स्यादेतत् उभाभ्यामपि प्रत्यक्तोऽजेवास्तु तत्संनियोगे न स्त्रीपुंसयोर्नुक् इति नुगे
वविधीयतां नचैवं स्त्रैणः पौंस्नाऽइत्यत्र पञ्जोस्फोति लुक्प्रसंगः स्त्रैणानां संघ इत्यादौ स
ध्यांकलक्षणोत्पत्तित्यत्र प्रसंग एव स्यादिति वाच्यं उभयत्रापि गोत्र इत्यनुवृत्तेः प्रवराध्यायप्र
सिद्धं हि तत्र गोत्रं स्वस्रपा पौत्राद्यैऽस्त्रियामित्यत्रापत्यमोलुक्स्यात् एवंच नञ्स्नञी कक्
त्युक्तिनिति वार्त्तिके नञ्स्नञ्ग्रहणं तेनाऽनजंतत्वात् ढेवडीप्रसिध्यतीत्यपरमप्यनुकूलमि

३११ ति चेदत्राहुः नुकि न स्याद्विन्नोतीति टिलोपः स्यात् न चैवं नुगागमे पश्चात् टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वा
त्पश्चादपि स्त्री शब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति पदस्येति चेत्पक्षे नापीकारलोपसंभवात् पश्चादपि स्त्री देव
तोऽस्त्वस्य स्त्रायेह हविरित्यत्रेव लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात् नुकि तु टिलोपः प्रवर्तेत इति स्त्री शब्देपि
नुकः सार्थक्यमस्तीति तस्मान्नञ्स्नञाविति यथान्यासमेव स्त्री करिष्यामीति अन्ये तु स्त्रीपुंस
योर्नञ्चेत्यस्तु प्रागमे यकारो विवाद इति तस्य च पदस्येति चेति लोपे कृते पिस्यानिरत्वाद्वि लोपो
न भविष्यति एवं च टिड्ढाणञिति सूत्रे ऐव ङीप्सिद्धौ नञ्स्नञोरुपसंख्यानं मास्त्विति महदेव
मो लाघवमित्याहुः वत्यर्थ इति स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ वत्यर्थे न प्रवर्तेते इति सामान्यापेक्षं ज्ञाप
कमिति भावः अत एव गोस्तहरति स्त्रीवदिति आच त्वादिति चकारेण नञ्स्नञ्भ्यां त्वतलोः स
मावेसार्थ इति वदंति तेन स्त्रैणं पौंस्नं पुंस्त्वं इति सिद्धं द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोरिति षष्ठीत द
र्थस्य हेतुत्वे तच्च भाविनोऽप्युपपद्यते वृध्यर्थवसापादेत्वाशपेनाह द्विगोर्निमित्तमिति प्र
जादिरिति एतच्चोत्तरसूत्रादचीत्यपकर्षेण लभ्यते वा ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषा

२१२ प्रत्यय इति लभ्यते तदेतदाह प्राग्दीव्यतीयजादेः प्रत्यय इति प्रत्ययस्य लुगिति संज्ञाकरणाल्लोपः प्र
त्ययः सप्तमीत्यनेनाविशेष्यते तद्याच प्राप्नोति यः प्रत्ययस्तस्य लुगित्यर्थः तदाह युवप्रत्ययस्येति व
क्ष्यमाण इति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति वक्ष्यमाणः अजादेः किं ग्लौचुकायनरूपं प्राग्दीव्यती
ये किं ग्लौचुकायनीयं तस्येदमित्यमिति छः इह हि गोत्रे लुगन पत्ये चिपूर्नि गोत्रेनेत्येव सूत्रपित
ष्यते यद्यच लुगलुग्ग्रहणं शाकटायनकर्तृमिति मनोरमायां स्थितं तत्र फक्फिञोरिति सूत्रे पूनी
त्यस्यमंदूकस्तुतिरप्र पर्णीयेति लेशोपन्ना ब्रवानुरोधेन सोढव्य इति भावः पैलादिभ्य
नु श्च एष ह्यात्रिपार्वेत्यतो प्रानेलुगिति वर्तते तदाह युवप्रत्ययस्य लुगिति पीलाया वेत्यादि अप
त्ये णि विहिते गोत्रापत्ये पाले वण् एको गोत्र इति वक्ष्यमाणत्वात् ततो णंतात्पैलशब्दात् पत्ये पिवि
धीयमानः फिञ् युवापत्ये पर्यवस्यतीति तस्य चापि फिञोऽत्र नेन लुगित्यर्थः एवं च पीलाया अपत्य
गोत्रापत्ये युवापत्ये वा वे रूपेण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह पैलः पिता पुत्रश्चेति पैलादिषु ये
इञंता शालंकि शात्याकि भ्रौदमे पिपैंगालि भ्रन्त पस्तेभ्य इञः प्राचामिति लुकि सिद्धे
अप्रा चामर्थः इति ज्ञेयं तत्प्राजा स्त्रावणः गण सूत्रमिदं तद्राजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्यय २१२

पा० ८१

अपत्येन वा प्राग्दीव्यतीये किं पंचभ्यः कपालेभ्यो हितं पंचकपालीयं गोत्रेऽलुगचि गोत्रे किं गो
त्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुग् यथा स्यात् नेह कुवलस्येदं कौवलं बदरस्येदं बादरं कुवलीबदरी
शब्दौ हि गौरादिङीषंतौ ताभ्यां फले रूपे विकारेऽनुदात्तादेश्चेत्यञ् तस्य फले लुगिति लुक्त
तइस्मर्येऽञादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुक् भवतीति वृद्धत्वाभावात् छो नेति भावः
विवक्षित इति अचीति विषयसप्तमी परसप्तमीत्वे तु अवृद्धत्वाच्छस्याप्राप्तौ अण् एव स्यादिति भावः
गार्गीयमिति अपत्यबहुत्वविवक्षायां यञञोश्चेति लुक् स च अजादिप्रत्यये चिकीर्षितेऽनेन प्र
तिषिध्य इति गार्ग्यशब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः यस्येति चेत्यकारलोपे यलोपार्थमाह आपत्य
स्य चेति ढे लोपोऽकद्र्वा इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्तते सूर्यतिष्येत्यतो य इति हलस्ताद्धित इत्यतो हल
२ इति च तद्धिते हलः परस्येत्यादि आभीयत्वे यलोपो नासिद्धः आरंभसामर्थ्यात् तत एवोपधाया
इति नानुवर्तितमिति व्याचष्टे यकारस्येति आपत्यस्येति किं सांकाश्यकः काम्पिल्यकः सांका
श्यादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधादिति वुञ् तद्धिते किं गार्ग्येण गार्ग्ययोः अनातीति किं गार्ग्यायणः
गार्गीयमिति तस्मै हितमिति छः प्राग्नीलुक् प्राग्दीव्यतीय इति वर्त्तते अचीति च प्रत्ययाधिकाराच्च

३।१२ णात् अनुशातिकादिषु पुष्करसच्छब्दपाठोऽत्र लिंगं अन्यथा आधुपधावृद्धिभ्यां पौष्करसादेः
सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् ननु पुष्करसत्तावरतीत्यर्थे ठकि पौष्करसादिकः इत्येतदर्थम
७था३ नुशातिकादिपाठे वश्य कः जितिणित्येव उपधावृद्धेः स्त्रीकीरान्मतु कितीति वाच्यं अनभिधाना
त् ठगत्र न भवतीत्यादिसमाधानस्य कैयटे स्थितत्वात् एतेन भिन्ने विषये बाध्यबाधकभावो
नोपपद्यत इति शंका निरस्ता उक्तज्ञापकेन सत्यपि संभवे बाधने भवतीत्यवश्याश्रयणीय
त्वात् नन्वेवमपि जागत इत्यादावुपधावृद्धिर्विधेयतां स्रौपगव इत्यत्रत्वादिवृद्धिप्रकृतिवे
त६ लायामुपधावृद्धेः अप्राप्त्याकचैद्वाघः स्यादिति चैन्नाकुः जागत इत्यादावुपधावृद्धेर्विधेयत्वे ८६
निर्णीते कञ्चित्कालांतरं प्रातापाश्रपित स्यावाध्यत्वौचित्यादिति स्यादेतत् यञादिवृद्धिर्नजा
तात त्रांत्योपधालक्षणा वृद्धिः कस्मान्न भवति ध्यसो भीवो वेपस्संवेङ्गातान्वेत्यण् व्यापदि
भवं वैयापदं तत्र भव इत्यण् अत्र कैयटः तज्ञाप्ये चोपरत्वान्न द्वाघकाविति सर्वेष्टसिद्धिरिति शा
द्वौ वै लक्षणसत्वे पितद्वनाद देशणाद्दीपति तसेदमित्यपत्येपीति इमचोऽप्रपत्यसमहवि ८
कारादीनामंतर्भावादपत्येपि तस्येदमित्यण् प्रवर्तत इति किमनेन तस्यापत्यमिति सूत्रेण

धे ३१२

स्यलुगित्यर्थः तच्चेद्गोत्रंप्राचामिति इह प्राचांग्रहणंगोत्रविशेषणंनतुप्राचामवृद्धादित्यादिव
द्विकल्पार्थमित्यत्रव्याख्यानंशरणंदाक्षिः पितेत्यादि दक्षस्यापत्यंगोत्रापत्यंचपुमान् दाक्षिः
युवापत्यंतुदाक्षायणइतिभावः नतौल्वलिंवहुवचनानिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चाप्राव
गतिरित्यभिप्रेत्याह तौल्वल्यादिभ्यइति देवमित्रिः देवयज्ञिः श्वाफल्किः आसुरिः नैमिषिः
पौष्करसादिः वैकर्णिरित्यादि तौल्वल्यादिः कात्यायनस्येति कतस्य गोत्रापत्यंकात्यः गर्गादि
त्वाद्यञ् ततोयूनियञिञोश्चेतिफक् कातीपाइति आपत्यस्यचेतियलोपः तस्यापत्यंतस्येति
नस्वरूपग्रहणंकिंतुषष्ठ्यंतमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह षष्ठ्यंतादिति पंचम्यर्थेषष्ठीव्याहारलभ्यः
अनुकरणत्वंचमर्थः सौत्रोलुग्वाउक्ताइति प्रणपादपउक्ताः वक्ष्यमाणइति दृजादयः ननुउ
पगुस्त्वइति स्थिते डोर्गुणस्यपरत्वाद्वोज्णीतीतिवृद्ध्याभाव्यंगुणस्तुपिच्च्वाद्वेसावकाशः उक्त
तेचगुणेऽवादेशेचातउपधायाइति वृद्ध्याभाव्यमतस्माह आदिवृद्धिरिति परत्वादितिभा
वः अंत्योपधावृद्ध्योरवकाशगौः पाचकः आदिवृद्धेस्तुसुस्तुतसौस्नातः त्वाष्ट्रोजगतइ
त्यादौतूभयप्रसंगेपरत्वादादिवृद्धिरेवभवतिलक्ष्यानुरोधेनात्रसत्कृतिन्यायस्यैवाश्रय

ण

संघेरेव प्रत्ययः स्यात्तन्निवारणाय समर्थग्रहणं ग्रहणमधिकारस्तत्रस्थमावश्यकमिति भा
वः यद्यपि तत्र सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वमित्यविशेषेणोक्तं तथापि ङ्याप्प्रातिपदिकांश एव परिनि
ष्ठितत्वं न तु स्वाधिशिष्टे इत्यवधेयं तेन औपगवः दंडिमानित्यादि सिद्धं अन्यथा औपगवः दंडीमा
नित्यादि स्यात् अश्विमानणीति निर्देशश्चेह लिंगं यदि तु पामादिगणे विष्वगित्युत्तरपद
लोपश्चेत्यत्राकृतसंधिग्रहणेन परिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यते तर्हि व्यर्थमेव
समर्थग्रहणमित्याहुः प्रथमात्किमिति तस्यापत्यमित्यत्रानिर्दिष्टं यद्यपि प्राथमिकमे २
व प्रकृति समर्थकं न त्वपत्यं तथा च प्रकृत्याकांक्षायां तदेव गृह्यते इति किं तेन प्रथमा
दित्यनेनेति प्रश्नः अपत्यवाचकादिति तस्यापत्यमित्यादिनाविहितः प्रत्ययोपत्यावच्छे
तोपग्वादिशब्दादभ्युपगम्यते तथाऽपत्यवाचकदेवदत्तादिशब्दात्प्रत्ययो भवत्विति शं
कास्यात्तद्वारणार्थं प्रथमात् ग्रहणमावश्यकमिति भावः नन्वुपगोरपत्यमिति विग्रहवा
क्ये पत्यवाचकस्याप्राथम्येप्यपत्यमुपगोरिति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकात्प्रत्यय
इति चेन्नैवं लक्षणैकचक्षुष्कस्य प्राथम्यं निपतत्वादश्रीयते न तु विग्रहापेक्षमानियतम् अन्य

त्वर्थः ९ष्यपतइञित्याद्यर्थेत स्यापत्यमित्येतदनुवर्त्यं तथापि योगविभागः किमर्थ इत्याशंक्ये पोत्रवो ध्यः
समाधत्ते वाधनार्थमिति तस्येदमित्यस्यापवादाघवं रद्वाच्छस्तद्वाधनार्थः पृथक्सूत्रं कृतं भवेदि
त्यर्थ ननु तस्येदमित्यणस्तदपवादस्य रद्वाच्छस्य च शैषिकत्वादपत्यार्थे प्रसक्तिरेव नास्ति अपत्या
दि चतुरर्थीपर्यंते भ्यो वान्यार्थस्स शेष इत्यभ्युपगमादत आह उत्सर्गः शेष एवासावीति असो
व: अपत्यार्थः अयं भौ प्रसति योगविभागे अदंतवा [illegible] द्वादिप्रकृतिसंवंद्धस्येवापत्यार्थे
स्येयपोगात् दुपगवादिप्रकृतिसंवंधोपत्यार्थः शेष एव स्यात् तथा चाणो वाधितत्वाभावाद्भ्योर
द्वाच्छः प्रसज्येत योगविभागे तु कृते प्रकृतिसमान्यसंवंधस्याप्यपत्यार्थे स्येयपोगात् दुप
त्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव नास्तीति ननु पगवादेररद्धत्वेन छस्य प्रसक्त्यभावात् किं फल
योगविभाग इत्यत आह रद्धानीति प्रातिपदिकानीति शेषः कृतसंधेः किमिति सूत्रं तरं गत्वा
त्संधौ कृते तत दुत्तरमेव प्रत्ययो भाविष्यतीत्यधिकारसूत्रस्थं समर्थग्रहणं किमर्थमिति प्र
श्नः अकृते इति इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः लोकतः सिद्धत्वन्ये
सावुत्पत्तिर्मा भूदिति सूत्रं तरं गपरिभाषापा अपवाद भरत पाअकृतेत्यनपा अकृत

माभूत् अपत्यत्वेन विवक्षायामेव यथा स्यात् इति एवमर्थं तत् तेन औपगव इत्यादावपत्यस्य गोत्रसंज्ञा ॥१

३१५ तद्धमाभूदित्याहुः अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव तत्त्वेनाविवक्षायां संज्ञा सिध्यति न ह्यणः पौत्रत्वादि
कं शक्यतावच्छेदकं किंत्वपत्यत्वमेव अन्यथा गोत्राधिकारस्य पञ्चाद्यर्थस्यैव गोत्रसंज्ञा स्या
दिति न त्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादयमिति लभ्यत एवेति तेनैवोक्तप्रयोजन त्य ३
सिद्धौ किमनेनाऽपत्यग्रहणेनेति चेदत्राहुः तेतद्राजाद्यत्वत्रतद्धुदेनजनपदशब्दात् क्ष
त्रि त्रियादेरित्यादिना विहिता येऽञादयस्त एवं गम्यन्ते न तु ततः प्राक्तनप्रत्ययाः गोत्रयुवसं
ज्ञाकांडेन विधिरित्यादि निवद्यते तथा चापत्याधिकारपठनसामर्थ्यस्यापत्यवादप
त्यस्य संबंधशंकानिराकरणाय पुनरपत्यग्रहणं [illegible] मिहकृतमिति पौत्रप्रभृतीति
किं अनंतरापत्ये मा भूत् कौंजिः गार्गिः नचैवमप्यंगिरसः पौत्रे गर्गे स्यानंतरे अतिप्रसंग इति
वाच्यं यस्य पौत्रादित्वे प्रत्येव गोत्रसंज्ञेति स्वीकारात् एवं च गार्गिरनंतरापत्यत्वेनाविवक्षा
यामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति स्यादेव गार्ग्यायणो [illegible] जीवति तु वंश्ये पितृपि
तामहाद्युत्पादकप्रवंश्ये [illegible] शस्त्रभ वा वंश्यः दिगादित्वाद्यत् पौत्रप्रभृतीत्यनुव
र्तेव स्याद्विपरिणम्यते व्याख्यानात् ज्येष्ठाद्यन्यास्त्रियामिति लिंगाच्चेत्याहुः पौत्रादेरिति तु शा

श्चा प्रथमादित्येतन्निरर्थकं स्यादिति बह्वर्थेनाह यदीति प्रथमश्चेःपयांङ्गोदेवताभ्यस्य हविर्वेति प्रथ
मांतात्प्रत्ययो भवतीति तथा उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्याप्यौपगवो देवदत्तः देवदत्तोपत्यं स्यौपगवी दे
वदन्निरूपगुरितिमाहयदीति एतच्च कैयटे स्पष्टं नन्वपवादत्वात्तद्धितस्य समासं नित्यं वाध्येत नच
तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे सोपि भविष्यतीति वाच्यं यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया वि
विति कल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तत इति पारेमध्ये इत्यत्र वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादि
त्याशंक्याह अनन्तरस्याग्रहणानुवृत्तेरिति जातित्वादिति गोत्रं च चरणैः सहेत्यनेनेति शेषः
श्चा चात्वणं तत्वान्डी विस्तुक्कं तथा रव्यात भिक्षारि उरगाजिने नेत्युक्तं नन्वेवमपि गोत्राद्यन्त्यास्त्रि
याम्रीति सूत्रस्य भाष्यानुरोधेन गोत्रं च चरणैरित्यत्र कृत्रिमगोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्या
शयेन प्रवृत्तमिति वोध्यमित्याहुः सूत्रस्यान्महोत्सर्गो नक्रमेणोदाहरति ओपगव इत्यादि
औत्सइति उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः तस्य चापत्येन योगः स्तुगां गेयो भी
ष्म इतिवत् अपत्यं पौत्रनन्वपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यत आह अपत्यत्वेन
विवक्षितमिति विवक्षितमितिकिं वस्तुतः पौत्रप्रभृत्येव पदाशेषत्वेनाविवक्ष्यते गर्गस्य दमिति

२१६ पिवा घेतेतिवक्तुंशक्यं तत्पाविपरादय्यंतरंगत्स्वबलीयस्त्वात्पैलादिभ्यश्चेतिनित्यएवलुगित्याहुः भ्रातरि
च अवंश्यपर्यायमारंभः भ्रातातुनवंश्यः उत्पादकप्रबंधोवंशइत्यभ्युपगमात् अपत्यंपौत्रप्रभृतीत्य
नुवर्त्यपौत्रप्रभृतेरितिषष्ठीविपरिणम्यव्याख्यानात्फलितमाह चतुर्थादीति अत्रायमर्थः गार्ग्या
दिषुमृतेष्वपिजीवत्यग्रजेअनुजोएवसंज्ञकइतिवान्यास्मिन् इहत्यंजीवतिपदंलिङ्ः तंनतुसप्तम्यं
तमितिव्याचष्टे जीवदेवेति योजीवतिसएवसंज्ञकः मृतस्तुस्थाविरतरेजीवत्यपिगार्ग्यएवभ
वतिनतुगार्ग्यायणइतिभावः एकमिति इहत्यामित्यर्थः द्वितीयमिति अनुवर्तमानंसप्तम्यंतमि
त्यर्थः पदुक्तंमुभयोरितितद्देवाविवृणोति स्थानेनवयसाचेति मातामहेभ्रातरिचेतिसान्निहि
तत्वात् भ्रातरीत्यस्यमातामहभ्रातरीत्यर्थइत्येकेपितृव्यइत्यन्येरज्ञोतुपितृव्येपितामह
भ्रातरिचेतिपाठः जीवतिकिमितिजीवतिद्वयंकिमर्थमितिप्रश्नः अतएवमृतोवेत्युत्तरंसंगच्छ मृते च
तेअन्यस्मिन्किंभ्रातरिजीवतोविकल्पोमाभूत् पूर्वसूत्रेतुभ्रातरिजीवतिमृतस्यकनीयसो
एवसंज्ञार्थमितिसावकाशं वृद्धस्यचेति॥ वार्तिकमिदंतत्पाठेनश्चेत्याग्निममपि॥ एको

जीवति च

द्दोभिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो वोध्यः स च एव कार्य इति व्याचष्टे युवसंज्ञमेवेति तेन एकसंज्ञा
धिकारवहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोर्न समावेश इति भावः ननु स्तु संज्ञाद्वयस्य समा
वेशः को दोषः इति चेन्नैवं शालंकायैलीपाइत्यसिद्धिप्रसंगात् तथाहि शालंकेरपत्यं शालंकिः
पैलादिषु पाठादिञ् शालंकादेशो शालंकेरपत्यं शालंकेर्युवापत्यं यञिञोश्चेति फक् तस्य पै
लादिभ्यश्चेति लुक् ततः शालंकेर्यून स्त्रियां इत्यर्थविवक्षायामिञश्चेत्यणि शालंकाइति भव
तितथा पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं पीलाया वेत्यणि पैलस्तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यचइति फिञ्
तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् ततः पैलस्य यून स्त्रियाः पैलीपाइति भवति तत्र गोत्रयूनोः समावे
शे तु गोत्रे लुग[illegible]चीति फक् फिञोरलुक् प्रसज्येत न च परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यतीति सिद्धा नि
ष्यामीति वाच्यम् ततोऽपि परत्वात्फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्पापत्तेः न चासिद्धांतेऽपि विक
ल्पः शंक्यः फक्फिञोरित्यपांहि यूनि लुक् एवापवादो न तु पैलादिभ्यश्चेत्यस्यानंतरस्येति
न्यायात् यद्यपि यूनि लुगपवादोऽपि फक्फिञोरिति विकल्पः परत्वात्पैलादिभ्यश्चेति लुकम्

३१७ चनाडायनस्यापत्यमपि भवति नतु फगंतादिञ् उक्तनियमात् नन्वेकस्मिन् गोत्रे युगपदनेकप्रत्ययप्रा
प्रसक्तेर्व्यर्थमिदं सूत्रमित्याशंक्य सूत्रारंभफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति गोत्रे स्वैकेनेति स्वं गो
त्रं तदपेक्षया एकोनसंख्यानां तृतीये द्वयोः परंप राचतुर्थे त्रयाणां पंचमे तु चतुर्णा
मित्यादि परंपरया प्रसज्यत इत्यर्थः तथाहि उपगोस्तृतीये प्रणिजोः परंपरा चतुर्थे त्वणिञ्ज्फ
कौ पंचमे त्वणिञ्ज्फगिञां प्रपत्यस्यापत्यस्यापीति चेति लोपेनानणादेरसत्वाद् णिञाहीनां परंपरे
६जे६ त्युक्तेर्न संगच्छते तथा फणंतादिञुत्पद्यते तात्फगित्युत्पत्तिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपरंपराभि
धानं बोध्यम् स्वधूनसंख्येभ्य इति स्वं गोत्रं तदपेक्षया धूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृती
ये एकस्मादानिष्टोत्यत्तिश्चतुर्थे द्वाभ्यां पंचमे त्रिभ्य इत्याहीत्यर्थः अपत्यं पितुरेवेति तथाचामरः आ र्थः
५४ त्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति मुख्य
मतमाह ततः प्राचामिति पित्रपेक्षया पौत्रप्रभृतेः पितामह प्रपितामहादयस्तेषामपीत्यर्थः अ
त्रायमाशयः अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो न त्वात्मजपर्यायः न पतंत्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तेः
पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वात् कारुलकात्करणे पत्रत्ययः पान्निमित्तं यस्या ३१७

गोत्रे गोत्र इति जात्यपेक्षया एकवचनं एकशब्दस्संख्यावाची गोत्रेऽभिधित्सिते॥ अपत्यत्वबोधक
प्रत्यय एक एव स्यादित्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्ययं लभते नान्यः यद्वित्वनंतरापत्यप्रत्ययां
दपि प्रत्ययः स्यात्तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यादित्यं चापत्यं यांतात्स्त्रतिषेधो वाच्य इति
वार्त्तिकार्थोप्यनेन संगृहीत इत्याशयेन व्याचष्टे गोत्रे एक एवेति अपत्यप्रत्यय इति एतच्चाधिका
राल्लब्धं अन्येतु एकशब्दः प्रथमपर्यायं प्रथमस्थापत्यप्रत्ययमनन्यस्तःपा च प्रथमा प्रकृतिर्गो
ते ६ त्रे अपत्यप्रत्ययं लभत इति सूत्रार्थं व्याचक्षते तल्लिष्टं अस्यां पं क्तौ एकमानयेत्युक्ते प्रथमभा
नयेति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतेः वस्तुतस्तु प्रथमादित्यधिकाराज्जोत्रे प्रथमादेव प्राप्तिपदिका
दपत्यप्रत्यय इति व्याख्यापेक्षया ग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यमित्याहुः औपगव इति उपगुशब्द एव
प्रत्ययं लभते नत्वौपगवशब्द इति गोत्रापत्ये अनंतरापत्य इवाण् एव भवति नाद्यिञ्
गार्ग्य इति गोत्रापत्ये गर्गादिभ्यो यञिति विशिष्य विधानादनंतरापत्य इवात इञ् न
भवति किंतु यञेव स च गार्ग्यस्यापत्येपि भवति न तत्र यञंतात्फक् एको गोत्र इति नियमात्
नाडायन इति नडादिभ्यः फगिति गोत्रापत्ये विधानादत्राप्यत इञ् न भवति किंतु फगेव स

३१८ तेरन्यापत्यात्तस्या चौपगवापत्येन उपगोर्मुख्यसंबंधाभावात्तत्राप्राप्तेर्विध्यर्थमेवेदं सूत्रं न तु नियमार्थमि
त्यौपगवशब्दादपि प्रत्ययो दुर्वार इति चेदत्राहुः गोत्रे वा धनीये क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसंगे एक एवा
पत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते औपगवशब्दस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वात्पुनरपत्यप्रत्ययस्यातो
नोपपद्यते इत्यगत्या परंपरा संबंधाभ्युपगमेन उपगोरेव तदुत्पत्तिर्न त्वौपगव
शब्दादिति सिद्धमिष्टमिति अत्र केचिद्व्याचक्षते अस्मिन्पक्षे प्रत्ययपरंपरायां प्राप्तायामेको
गोत्रे इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते तस्याश्चैको नामैकजातीय इत्यर्थपर्यवसानात्सूत्रप्रवृत्ते
तेर्योऽपत्यप्रत्ययोऽणादिसजातीय एव गोत्रे वा धनीये तज्जातीयत्वाच्च कादुभवत्यणन्तादण इञ
न्तादिञ् यञन्ताद्यञिति न चैवमणिञोः परंपरायां निवर्तितायामप्यौपगव इत्यत्राण्प्रत्यय
परंपरास्यात् तथा गार्ग्य इत्यादौ यञादिपरंपरेति वाच्यं सत्यामपि तस्यामनिष्टाभावादि
तितां भिन्नत्यपक्षे तान्याकिनादयन इत्यादावनिष्टप्रसंगादिति दिक् उक्तमिति अपत्यापितु
रेवेति पक्षे चतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते गोत्राद्यूनीति नियमसूत्रे सति च गोत्रप्रत्ययान्ता
देव युवप्रत्यय इति द्वयोः परंपरायाश्चेष्टत्वान्नानियमेन व्यावर्त्यते पंचमे तु यूनि नियमाभा ३१९

सत्वर

पतनं तत्रस्यापत्यमिति पालितोर्थस्यापि च पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतने हेतुरिति तेषामप
त्यं भवति प्रसिद्धं च व्यवहितोपि पितामहादीनामुद्धर्तेति जरत्कार्वोपाख्यानेषु अपत्यं पौ
त्र प्रभृतीति सूत्रमप्यत्रानुगुणं आद्यपक्षे हि अपत्यमिवापत्यमिति गोत्रीव त्रिरात्रमपत्यापास्या
दमरस्तु सूत्रभाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति तद्धानैइति आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्तये प्रे
त्येहस्वधूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्तये इत्यर्थः औपगवादिनस्यात् तृतीयस्य उपगुप्र इति पू
त्ययनपत्यत्वादिति भावः एवं चासति सूत्रेऽस्मिन्पक्षे औपगविरित्यनिष्टमेव स्यादौपगव इ
तीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम् अजीवत्सुप्रेष्ठ इति जीवत्सु पेष्ठे जीवद्वंश्ये वा युवसंज्ञा पासत्या
गोत्रसंज्ञा नेति भावः इष्टे सिद्धेपीति अस्मिन्नपक्षेऽप्यौपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरप्यपत्य
मिति उपगोर्यदपत्यं प्रत्ययस्तदा औपगव इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यौपगविरित्यनिष्टमपि
प्राप्तीत्यर्थः तत इति इजंतादित्यर्थः फाण्टिजोरिति फगंतादिञ्ज इजंतात्फक् तदंतात्तु नारेञ्ज
इत्यादिपरंपरायां सत्यामित्यर्थः नियमार्थमिति नन्वाद्यपक्षे तत्र [illegible] त्यत्वं वाचकादेव प्रत्य
योन तु मूलभूतात्स्यात् अनंतरापत्ये मख्यसंबंधे च इति तात्पर्यं स्यात् एवं हे गौणसंबंधेपि प्रत्य

३१८ च्चेदपूर्वेवेति विपरीतनियमास्तित्वन्नकृतः आवर्त्त्यालाभात् न च शौण्डिकाच्छादयो ऽप्यावर्त्त्या इति वा
च्यं गोत्रे अलुगचीति लिंगात् स्त्रियांत्विति यद्यत्रास्त्रियामित्यस्यैकवाक्यता यास्त्रीभिन्ने प्रत्यये गो
त्रादेवेत्यर्थः क्रियते तर्हि स्त्रीयुवसंज्ञायाः प्रतिषेधात् युवतिः स्त्री युवप्रत्ययानां परं परम्परया प्रस
ज्येत न चैको गोत्र इत्यनेन निस्तारः युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया बाधात् अस्त्रियामिति न युवप्रत्य
य इति वाक्यभेदेनार्थः क्रियते तदा गोत्रप्रत्ययेन युवतिर्नाभिधीयेत किंतु वाक्यमेव स्यात् तत अ
गार्ग्यस्यापत्यं स्त्री गार्गी न स्यादतो युवसंज्ञानिषेधपरमेवेदं इत्याशयेन व्याचष्टे न युव
संज्ञेति अत्रायमाशयः अस्त्रियामिति योगो विभज्यते यूनीति शब्दस्वरूपमनुवर्त्तते यदि
भाषा चेयं यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्रास्त्रियामित्युपातिष्ठत इति सिद्धस्य गतिरियं जीवति तु
वंश्ये युवाऽस्त्रियामित्येव सूत्रयितुं युक्तं अत इञ् यकालतनोत्थितिर्ज्ञापकात्सुबंतादेवत
द्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमे ऽप्यधिकृतप्रातिपदिकस्यानवैयर्थ्यं किंतु प्रयोजनमस्तीति ध्व
नयति अदंतं यत्प्रातिपदिकमिति अत इत्यस्य सुबंतविशेषणत्वे तु दक्षपोरपत्यमित्या
दिविवक्षायां दाक्षिरित्यादि न सिद्ध्येदिति भावः तपरः किं विस्त्रपः अपत्यं वैस्त्रपः प्रदीप ३१८

वेत्रयाणां परंपराप्रसज्यते षष्ठे तु चतुर्णामित्यादि ततः प्राचामपीति द्वितीयपक्षे तु गार्ग्याच्चतुर्थे यूनि
मूलप्रकृत्यनंतराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते पंचमे तु मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यः तथा नडाच्च
तुर्थे यूनि पूर्ववद्द्वाभ्यामनिष्टोत्पत्तिः पंचमे तु त्रिभ्यः उपगोश्चतुर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेक
स्मादेवानिष्टोत्पत्तिः नत्वनंतरापत्यवाचकात् ततो जाते ष्यतइञ्जिरूपानिष्टाभावादित्या
दियथासंभवं तत्रोह्यमित्यर्थः गोत्राद्यूनि प्रसक्तस्यास्मिन् सूत्रे मुख्यमते पंचमादेशानीवि
वाह्नीते गोत्रप्रत्ययांतात् युवप्रत्ययोत्पत्त्याविष्टे सिद्धेपि मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योपि स्यात् इति
पाक्षिकानिष्टप्राप्तेर्नियमार्थमिदमित्याशयेनाह गोत्रप्रत्ययांतादेवेति नतु मूलप्रकृत्यनं
तरयुवभ्य इत्यर्थः मनोरमायां तु नतु युवप्रत्ययांतादिति प्रथमपक्षेर्थ इत्यपि स्थितम् अ
सूत्र वदंति पंचमादेशानीविवाह्नीते तस्य पूनस्तृतीयं प्रत्ययनपत्यत्वाद प्राप्तेर्विध्यर्थमेवेदं
स्यात् नतु नियमार्थमिति युवप्रत्ययांतात्तु सपोडुवीरः स्यौदिह पितुरेवापत्यमिति यद्दो तस्मात्
नाश्वपत्यीय इति अन्ये त्वाहुः आद्यपक्षे गोत्राद्यूनीत्यावर्त्यैकेनाप्राप्तप्रत्ययविधायाद्वितीये
नानियम्यते यूनि गोत्रादेवेति एवं च ततः प्राचामपीति पक्षे एषसहास्येकरूपता भवतीति गोत्रा

पस्प३

३२० तावितभ्यां स्वसेति परत्वं न न चैवं वाहवः स्याच्छुरिति पूर्वोक्तो नासिध्यत इति चेन्मैवं ब्राह्मणोर्वि चोश
व्दविशेषानुपादानाद्ब्रासेद्र ष्यापि नत्पुरन्तेः ब्यासेति वेदान् व्यस्यतीति वेदव्यासः कर्मण्यण
भीमो भीमसेन इति वदेकदेशग्रहणं न ष्याभ्यां ष्याभ्यां किं नाग्रयौन्नर्यः तस्यापत्यं नार्ग्यर्षिः पदांता
भ्यां किम् पाञ्चिकः ऐचौ विषयप्रदर्शनाय नेति निषेधोक्तिः तेनेह न दाध्याञ्चिर्माध्याञ्चिः न ह्यत्र
य्वाभ्यां परस्य वृद्धिप्रसक्तेः अस्ति काचित्तु वृद्धिप्रसक्तिः त्वेपि नेष्यते वैयाशीति भतो भरतोऽभ्यावी स५
वार्द्धशीतिकः वारुडकीयिति वरुडादयो जातिविशेषाः वकारस्य पदांतत्वान्न य्वाभ्यामित्ये
जन इत्यादीति नैषादकिः चांडलकिः वैंवाकिः गोत्रे कुंजइतः प्रागेको गोत्र इत्यादि सूत्र द्व
यं चेत्यपठ्यते तत्सर्वत्रत्यं गोत्रग्रहणं त्यन्तु शाक्यमित्याहुः च्फञो जकारो वृद्ध्यर्थः कौंजायनाः
चकारस्तु व्रातच्फञोरित्यत्र विशेषणार्थः सेनान्ताभ्यः फञ्ण्याप्य्यापन इत्यत्र ञ्यो न भवति
अत्रेदमवधेयं कौंजायन्य इत्यादावेकवचने द्विवचने च ञ्यस्य ञित्वादाद्युदात्तत्वमेव वहु
त्वे तु तस्य लुकि च्फञ्ञकार जकारयोस्तुल्यवलयोर्विरोधे सति परत्वात् ञित्स्व
रेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते भाष्यादौ तद्धितस्य कित इत्यत्र योगं विभज्य चितइत्यनुवर्त्य तद्धितस्य ३२०

दि४

तां दाशरथायेत्यत्रतु तस्येदमित्यण् अपत्यत्वाविवक्षायां त्विञेव । बाह्वादिभ्यश्च बाह्वृल्लोऽन इति धातो
केवलस्य बाहोरपत्ययोगासंभवात्सामर्थ्यात्तद्वंतवेयो सौ बाहविरिति माधवेक्तं चिंत्यमिति ध्वन
न्ना येऽन्नं बाहविरिति जानंति बाहविगार्ग्यगौतमइत्येवमालापनसूत्रप्रयोगाद्वाव्यवत्या पुदाहरण
द्यबाऊशब्दः संज्ञारूपोस्तीति भावः औडुलोमिरिति यद्यपि नाण् वाऊक्रस्य युधिष्ठिरअर्जुन
प्रद्युम्नेत्यादिषु केवलोलोमन्शब्दः पठितस्तथापि सामर्थ्यात्तदंतग्रहणं नारकाप्युडुवास्य
पामित्यमरोक्तानन्तत्र वाच्युडुशब्दः उडूनीवलोमानियस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः शारा इव
लोमानियस्य तस्यापत्यं शारलोमिः बहुत्वे तु इञः पवादोऽकारः प्रागेवाजंतेषूक्तः उडुलोमाः
लो शारलोमाः इह प्रतिपदविधानेषु पुराणप्रसिद्धास्संज्ञाशब्दाः एव गृह्यंते शीघ्रोपस्थितेः कत्वा ते
नइदानींतनो यो वाऊ तस्यापत्ये बाहवइत्यणेवनात्वेञ् उक्तं च हरिणा अभिव्यक्तपदा
र्थाये स्वतंत्रालोकविश्रुताः शास्त्रार्थास्तेषु कर्तव्याः शब्देषु नतदुक्तिषु स्पंदनर्थं के सेदि गुयार्थ
कमप्रयुक्तं च कमे एवविशेषणं अपवाचत्र्यं तदुक्तिषु तत्सदृशोष्चित्यर्थः अतएव संज्ञास्यासुर
स्यापत्यं स्यासुरिरित्यत्र राजश्च सुरादितेः पत्नामीमीते मातातस्य स्वस्रा मातृस्वसा इहमा

१८

३२१ देवलुकस्ततोव्याचष्टे भार्गवस्येतिवात्स्यस्येदितिचअनादिरितिअभ्यस्य प्राग्नः पितायोमहा
भारतेप्रसिद्धस्तदपेक्षयाऽन्यएवायंद्रोणइत्यर्थः अभ्यस्याग्नीत्यादिद्रोणाचार्यस्यानंतरा
पत्येअभ्यस्याग्निद्रौणेपणइतिप्रयोगोभाक्तइत्यर्थः अनन्तरा अनन्तरीति पंचम्याः सौत्रोऽलु
केअनृषिभ्यइत्यर्थः सूत्रेइति आनंतर्यइत्यत्रेभेक्तेइत्यर्थः स्वार्थइतिचातुर्वर्ण्यादेराकृ
तिगणत्वादितिभावः वैदिरित्यत्रव्याख्यानमाशंक्याह वाह्वादेरिति विदउर्वकश्यपकुशि
२६ कभरद्वाजउपमन्युविश्वानरपरस्त्रीपरमृचेत्यादिगर्गादिभ्योगर्गवत्सव्याघ्रपादपु
लस्तिवभ्रुमंडुवतंडकपिकतशाकलकएवअगस्तिकुंडिनीपाञ्चवल्कपराशरजमद
ग्नीत्यादिकर्षतर्हि रामोजामदग्न्यइतिअनंतरापत्येस्यपेसत्यनंतरेपिगोत्र
त्वारोपाद्दोषः यञञोश्चएपःद्वात्रिंपार्वैत्यतोलुगितितद्वाजस्यति सूत्राद्यद्भुतेने
वास्त्रियामितिचानुवर्त्ततेयस्कादिभ्योगोत्रइत्यतोगोत्रइतिचतदाह गोत्रेयद्यनंतमि
त्यादिप्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रवाचिनोकेवलोपजनौनभगतइति गोत्रइत्यनेनत
दंतंविशेषितं तद्दवपवपोरिति निर्दिश्यमानस्यादेशाभवंतीतिभावः प्रवराध्यायेति ३२१

मावे तावि रूपे स्वरे च विज्ञेयो बोध्य इत्याद्युः यञिञोश्च ग्राधिकारप्राप्तं गोत्रग्रहणं यञिञोर्विशेषण
तिनास्त्वयत्रो गोत्रे यञ्वितोंतो यञञ्च मितिव्याख्यानात्कौञ्जायना इत्यत्रांतोदात्तत्वं भवति न चैवं
ति फगे वात्रास्तु किमनेन गुरुणा निर्देशेनेति वाच्यम् तथा हि सति व्रातच्फञोरस्त्रियामिति सूत्रप्र
णयनापत्या नाडायनादिभ्योपि ञ्यः स्यादिति कुञ्जब्रध्नशंखशाकटेत्यादि व्रातच्फञोरस्त्रियां
ग्रामणीत्यतोनुवर्तनादाह ञ्यः स्यादिति व्रातवाचिभ्यः कापोतपाक्य इत्युदाहरिष्यति अ
स्त्रियां किं कपोतपाकाः स्त्रीत्व प्रजत्वादिति ञ्यादयस्तद्राजा इति सूत्रेणेति शेषः लुग्वक्ष्यत इति
तद्राजस्य बहुष्वित्यनेनेति शेषः कौञ्जायनीति इह सति ञ्यप्रत्यये पोषधत्वात् जातेरित्ति ङी
षेणं न तु विधेयस्य फकः व्याख्यानात्तदेतदाह गोत्रे यावेिति गोत्रे किं द्वीपादनुसमुद्रं यञ्
द्वीपे भवो द्वैप्यः सुतंगमादिभ्यश्चातुरर्थिक इञ् सौतंगमिः तदपत्ये फक् माभूत् फक्
कः४ स्यादिति सामर्थ्यात्तस्यापत्यम् शारद्वच्छुनं भृगुः शारद्वतो पत्यं न भवति पूर्वं भावित्वात्
एवं शुनकस्यापत्यं न भवति वत्सः स्रतोत्र भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्चेति द्वंद्वे श्वात्रीभृ
च गिवितिपञञोश्चेति पर्यायासंभवं लुक् बोध्यः प्रत्यय बहुत्वाभावात्त्रिभृगवित्यादिलु ता
ग्दुर्लभस्तथापि यञगपदाधिकरणवचनतो नावर्तिप दा नां वद्रूपत्वात्सोत्रतताद्रास्या

३२२ वश्यकत्वात् यद्ब्रोति अणिञोरनार्षयोरिति सूत्रेति भावः अश्वादिभ्य इति गोत्रे इति इहग
णे वेल्वश्वानडुह्यश्च गोत्रे य इति गोत्रप्रत्ययांतस्य पठ्यंते तेभ्यस्तु फन्येव एके। गोत्रे गोत्रा
द्यूनीति वचनात् तत्र वालिनीम राजर्षिस्ततो वृद्धेत्कोसलेति ज्यड् अश्वानडुह्य
शब्दो गर्गादिषु ज्ञेतः अश्वेय शब्दो ढगंत इति ज्ञेयः पुंसि जात इति गण सूत्रमिदं जातश
ब्दे पुंसि विद्यमाने फञ् इत्यर्थः कस्मादित्याकांक्षायामर्थाज्जातशब्दादिति लभ्यते जा
ताफा इति लिंगविशिष्ट परिभाषया एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तेः शिवा
दिभ्योण नुविशेषविहितानिञादीन् बाधित्वाण् आरंभसामर्थ्यात्वा विध
ति कैमनेनाण ग्रहणेन अत्राङ् ऋष्यंधकेणश्चावगणेपठ्यते ततः प्राप्तामिञं बाधि
त्वा परत्वात्सेनांतलक्षणेति प्राप्ते इह पाठसामर्थ्याद्यथा प्राप्तप्रत्यय इञेवं न्न स्या ४
त्वण न त्वाचावाताण्ग्रहणमावश्यकमित्येके अण अधिकारादणेव स्यान्न्यान्य इत्य
णग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये शिवकः कुम्यवतं डजरत्कारु देपादत्तहन् वि
श्रवणरवणऋष्यंधकेणा वैरूपाहोत्यादि गोत्र इति निवृत्तमिति एतत्रेवत्तो केपठेच

एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्त
मिति भावः तेनेह नेति यद्यत्र लौकिकं गोत्रमपत्यमात्रं गृह्येत तदा स्यादेवातिप्रसंग इति
भावः लोहितादीति सर्वत्र लोहितादीत्यानाष्फः ष्फे एणन्ते पि स्त्रीत्वे षित्वसामर्थ्यात् ङीषि
त्याशयेनाह वाभ्रव्यायणीति गर्गादिगण एव वभ्रुः कौशिके इति पाठ्यं एवं हि द्विर्बभ्रुग्र
हणं न कर्त्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः कापेय इति एतच्चानिज इति ढकं कपेर्गर्गादिग
णे पाठे लोहितादिकार्यार्थं सेन काप्यायनी सिध्यति बौधिरिति ञ्नन् षित्वादिनेवा
ह्वादित्वाद्वा वतंडाच्च यञणोः प्राप्तयोः आंगिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रं लुक् स्त्रि
यां विहितस्येति परिशेषितस्यैवेति बोध्यं एतच्चांगिरस इत्यनुवृत्त्या लभ्यते यद्य
पि वतंडाल्लुक् स्त्रियामित्येकसूत्रकरणे प्यांगिरस इत्यनुवृत्त्यानांगिरसे यञ
णोर्लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति तथापि पुंस्यांगिरसे यञणोरुभयोः प्राप्तिरनि २३
ष्टेति तद्वारणाय पृथक्सूत्रे कृते ऋषित्वादिति न चैवं ऋष्यंधककेत्यणि सिद्धे शि
वादिगणे वतंडपाठो व्यर्थ इति शंक्यं गर्गादिपाठेन यञा बाधात्तन्निवृत्त्यैतस्य पाठसा
पे

३२२ तस्यानित्यतायां ज्ञापनार्थ इति त्वन्ये ॥ कन्यायाः ॥ ननु कन्या स्वच्छन्दतयोनि तस्या अपत्य
संभव एव नास्तीत्याशंक्याह अनूढाया इति अविवाहिताया इत्यर्थः विकर्णे वात्स्या
५२ दीनामपत्यप्रत्ययान्तानां द्वंद्वे जञोश्च श्राविभगुकुत्सेति सूत्रेणोमपत्यप्रत्ययस्य लुक्
न चात्र वत्सादीनामेव द्वंद्वोऽस्त्विति शंक्यं मूलभूतानां तेषां विकर्णादीन् प्रत्ययत्वाभा
वादतो व्याचष्टे वात्स्यश्चेत्यादि युगपदधिकरणवचनतायां बहुत्वमस्तीति शा
रद्वच्छुनकस्त्रेण वोक्तं यञञश्चेति पूर्वसूत्राद्बहुग्रहणानुवृत्तेरिति भावः स्त्रीभ्यो ढ
क् बहुवचनानिर्देशान्न स्वरूपस्य ग्रहणं नाप्यर्थस्य ढगर्थेतयाऽस्मादिषु विमात
शब्दपाठात् किंतु स्त्र्यधिकारोक्तटाबादेर्ग्रहणं न तु विप्रकृष्टक्तिन्नादेरित्याश
येनाह स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्य इति तेन दरदो यत्यं दारद इत्यत्र ढक् न भवति स्त्र्यर्थग्रहणे तु
स्यादेवात्र ढक् दरच्छब्दो हि जनपदजातिपवाचीततोऽपत्यार्थे द्व्यञ्मगधेत्यणि तस्या स्त्रि
यामतश्चेति लुकि दरच्छब्दस्य स्त्र्यर्थवाचित्वात् ढकोऽत्यनुवर्त्तमाने पुनर्ढग्ग्रह
णमणसं बद्धस्य ढकोनिरत्यर्थं यद्यपि चानुकृष्टे नीत्तरत्रेति परिभाषया प्राप्तोहन प्रव
र्ततितत्थापितस्यानित्यत्वज्ञापनाय ढग्ग्रहणमित्याहुः तस्येदमिति ३२३

स्थितं यद्यपि गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यंतं गोत्राधिकार इति यूनि लुगिति सूत्रभाष्यकैयटाभ्यां ल
भ्यते तथापि तन्मतांतरमिति भावः एवं चेतः प्रभृत्यपत्यसामान्ये प्रत्यया भवंतीति स्थितं मु
भ्रादित्वान्नित्यं ठकि प्राप्ते जरत्कारुशब्दो ऋष्यणर्थे पठ्यते जारत्कारवः ठकि तु ठे लोपोऽकद्रू
इत्युल्लोपः जारत्कारेयः कुंजादित्वाद्गोत्रे कुंजादिभ्य इति नित्यं च्फञि प्राप्ते विपाट्छब्दो
ऋष्यणर्थे पठ्यते वैपाशः वैपाशापत्यः सेनांतलक्षणेति ण्यप्रत्यये उदीचामिञि नीजि च
प्राप्ते तक्षन्शब्दोऽस्मिन् ऋष्यणर्थे पठ्यते ण्यप्रत्ययेन समावेशोऽत्रेष्यते तेन त्विजाता तक्षणः ता
क्षण्यः विश्रवण रवण शब्दावत्र पठ्येते तौ च विश्रवः शब्दस्यादेशौ विश्रवसोऽपत्यं
वैश्रवणः रावणः अरुंधत्या नदीमानुषीनामभ्य इत्यत्र सूत्रापितं ऋत्रुमित्याशयेन
व्याचष्टे ऋष्यंधकेभ्य इत्यादिना द्वैमातुर इति तद्धितार्थेत्यादिना समासः अनयोर्मा
त्रोरपत्यमिति विग्रहो न तु द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति दिक् संख्यासंज्ञायामिति नियमेनास
ज्ञायां समासासंभवात् धान्यमातुर्नेति अभिव्यक्तपदार्था इत्यनेन जननीवाचि
न एव ग्रहणे सिद्धे पितृस्वसृस्वस्रादिप्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिंगा नदीशा इति भावः अभिव्यक्ते

३२४ रस्त्रीशब्दः पठ्यते परस्य स्त्रीति षष्ठीसमासः पारस्त्रैणेयः परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः अनुशतिका
दित्वादुभयपदवृद्धिः विदादिगणे तु परस्त्री परशुं चेति पठ्यते प्राप्नोतीति शेषः तत्र परा चासौ स्त्री
परस्त्री चेति कर्मधारयः परस्त्रियामुत्पन्नं पारशवः ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः सा च जा
प्राद्यस्य त्यन्तरयोगात् परस्त्री न च परस्यादेशस्य स्थानिवद्भावात् पारशवेऽप्यनुशतिकादीनां चेत्यु
परक भयपदवृद्धिः स्यादिति वाच्यम् सत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंभ्रमो ह्यत्र दृष्टान्तः इञ्गणे स्त्रीप्रत्य
ग्न्रादेशः यान्तानां ठकः सिद्धत्वादिनङर्थग्रहणं अन्येषां तु भयार्थकस्याणि सुभगा दुर्भगा बंधकी प
३ रस्त्रीत्यादि कुलटाया वा शकंध्वादित्वात् पररूपमत एव निपातनेऽद्वा सती भिक्षुकेत्यत्रे
ति सत्रइनद्वि घोतयाचोक्तं ममरेण अपबंधकिनेयः स्याद् बंधुल असती सुतः कौलटे
रः कौलटेयो भिक्षुकी तु सती यदि तदा कौलटिनेयः स्यात् कौलटेयोपि चात्मज इति केचि
त्तु ह्रस्वापाश्रपि इनङादत्तीयं स्वरूपं कौलटिनेय इति रुद्धाति पद्भ्यो [illegible] गीति [illegible] पद्भ्यो भवत्ये
वेति भावः हृद्भगपूर्वपदस्य चेति चकारेणोत्तरपदस्यत्वनुषज्यते तेन दाह पूर्वोत्तरपद
योरिति महते सौभगायेत्यत्र तत् [illegible] वादित्वाद्दाजिक्षीं सत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरित्याहुः

शिवादित्वादपत्यएवाणित्यन्ये इतश्चाइतः किंदादिः अनिञः किंडन्नापणेः द्वचः किंडड्धेरपत्य
मोदघः काशिकायांतु मरीचेर्मारीचइतिप्रत्युदाहृतम् तदसत् वाह्वादित्वेनेञ्प्रवृत्तेः नचा
स्य वाह्वादित्वे विवक्षितत्वं मरीचशब्दो वाह्वादिषु पठ्यतइति मिदचोंत्यात्परइतिसूत्रे भाष्ये
स्थितत्वात् अत्रेयाइति परत्वाद्द्व्यचलक्षणोवाधतइतिभावः शुभ्रादिभ्यश्च चकारस्त्वाकृ
तिगणत्वद्योतनार्थः इत्याहुः मकंडशब्दोत्रपठ्यते मार्कंडेयः शुभ्रमकंडजस्य विमातृवि
धवा गोधाप्रवाहणेत्यादि आकृतिगणोयं तेन पांडवेय इत्यादि सिद्धं इहाहं तेषु इञ्प्रा
प्तः विधवाशब्दात् इन्द्रलक्षणेठक् चतुष्पात् जातिवाचिषु ढञ् गोधाशब्दात् ढक्
वचनात्सोपिभवति क्वाचिदौत्सर्गिकोण्प्राप्त इतिवोध्यम् प्रवाहणस्यढे उत्तरपदस्य
द्धिः क्रियते अपीत्प्रवाहणस्येत्यतः पूर्वस्यतु वैकल्पिकी तदाह उत्तरपदस्याचामादेरित्यादि नि ठवर्ते तें४
त्यमुत्तरपदवृद्धेः फलं तु प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः तस्य
त्वपक्षे च प्रवाहणस्येति वर्तते तेन ढक् देनठप्रत्ययः परामृश्यते तदाह अंतस्येत्यादि वाह्वत
तद्धितानिमित्तेति ठक्प्रत्ययांतं द्विर्हिर्भूतो यइञ्तन्निमित्तेत्यर्थः कल्याण्यादीनां इङप

३२५ प्रसिद्ध इति काशिका एतच्चात्र हाम्मित्रपुरादः अभेदोपचारात् तदपत्यसंतानेवर्तते तद्वोध्यमन्य
थादि [illegible] मित्रपूनामीति बहुवचनांते नार्थो न स्यात् प्रत्ययादर्शनं प्रालेपं इयादेशो वृ
द्धिं न वाधते अचामादेरचो वृद्धिः पादेरिपादेश इति भिन्नविषयत्वात् अंगं तु भकोविशेष
णं न तु कार्यीति हरदत्तः आदिवृद्धेरपीदमेव सूत्रं विधायकमस्तु किमनेनाविषयभेदाविचारे ३
णेत्यन्ये दांडिनायननिपात्यंत इति दंडिन् हास्तिन् आभ्यां नडादित्वात्फक् निपातनाट्टिलोपा
ते भावः वसंतादिभ्यष्ठक् आथर्वणिकेति पठ्यते अथर्वणा प्रोक्तो ग्रंथ उपचारादथर्वाणमधीते आथ
र्वणिकः शुभ्रादिषु जिह्माशिन्निति पठ्यते तस्यापत्यं जैह्माशिनेयः वाशिनोपत्यं वाशि
नायनिः उदीचां वृद्धादिति फिञ् भ्रूण हन् धीवन् अनयोः ष्यञि तकारो नादेशो निपात्य
ते भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यं धैवत्यं हनस्तोचिण्णलोरित्यनेनैव हंतेस्तत्वे सिद्धे तकारनिपा
तनेज्ञापयति धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वं न
नन्वेवं प्रसङ्ग स्यादामित्यादौ अमनुष्यहत्त स्वचर्दुपधस्येत्यत्र दुर्वारः स्यादम्बि घो धातोः स्वरूप
ग्रहणाभावात् अत्राऽऽहुः मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोग [illegible] लोचनप्रयाधातोः कार्यमुच्यमा

चटकापाइति स्त्रीलिंगनिर्देशात्पुंसि न स्यादित्याशंक्याह चटकस्येति वाच्यमिति एवं चटका
देरणीत्येव सांप्रदायिकः पाठ इति न्यासकृदुक्तिर्वार्त्तिकाविरोधादुपेक्ष्या तयोरेवेति तत्र टावंता
त्तद्धितलुकि लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि जातिलक्षणङीषं बाधित्वाऽजादिलक्षणष्टाविति
भावः गौधेर इति ठस्यएयादेशे कृते लोपो व्योरिति यलोपः आरगुदीचामिति वचनादेव ढ्रकठगा
रकां यद्यपि वेसिद्धे उदीचां ग्रहणं पूजार्थं अरगीति न स्फवितं यस्येति चेत्याकारलोपे गौध
र इति अनिष्टप्रसंगात् अन्यत इति अनाकारांतात् लक्षणानुरोधेन कुत आश्रीदित्यर्थः पंडस्येति पं
डो नपुंसकस्तस्यापत्यं तु कृत्रिमादिः लुङ्प्राग्भ्यः अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्देऽरोप्य स्त्रीलिंगनिर्देशः
गर्गादिभ्यश्च गार्ग्ये हार्ष्टिहालिवालिकुद्रिअगस्तिमित्रयु अणदकोयवाद इति इहांत्यवो
र्द्ध यो ऽत्राविद्या दणप्राप्तः अन्येभ्यस्तु इतश्चानिञ इति ढक्प्राप्त इति विवेकः गार्ग्येय इति
संक्रत प्रस्तता सर्वापि गार्ग्येनं तु गोरेव अतोऽत्र न चतुष्पाद्भ्य इत्यनेन ठञ् सिद्धिः केकय
स्यापत्यं स्त्री कैकेयी जनपदशब्दादित्यञ् मैत्रायी कयाः श्चाघाते मिंदूनां भावे नेत्यर्थः
गोत्रचरणाद्वर्द्धघात्याकारेति वुञ् तत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते लोके चऋषिशब्दो गोत्रमिति

केकय

त्र

भ्व २

३२६ नीतिभावः तिककितवादिभ्यो यद्यपि द्वंद्वरूपाऽपि बहुवचनान्ते तिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीन्युत्तर
पदानि तथापि तिकादिं इत्युक्ते पूर्वपदेष्वेव लुगाशंक्येत इष्यते तूत्तरपदेष्वपि अतः अस्ति क
कितवादिभ्य इत्युक्तं तिककितवा इति अन्येष्वप्युदाहर्तव्याः औपकायनाश्च लामकायनाश्च
नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् उपकलमकाः भ्राष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च अत इञ् तस्य लुक् भ्रा
ष्टकापिष्ठलाः कार्ष्णाजिनयश्च कार्ष्णिसुंदरयश्च अत इञ् तस्य लुक् कृष्णाजिनकृष्णसुंदराः
इत्यादि उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वंद्वे इत्येतन्न्यायाधिक्रियत इति स्फुटीकरणार्थं उपका
दीनां मध्ये त्रयो द्वंद्वा अस्ति क कितवादिषु पठ्यंते उपकलमकाः इत्यादय एषां पूर्वेणानित्यमे
व लुक् अद्वंद्वत्वेनाविकल्प इति ज्ञापनाभावे भ्राष्टकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणं तिककित
वादिष्वस्य पाठोऽनार्ष इति कैयटः स्तोनात्र द्वंद्वेऽपि विकल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति
भ्राष्टकंकपिष्ठला इत्यादि तिककितवादिषु पठितानामनेनाद्वंद्व एव विकल्प इत्याशयेनो
दाहरति लमकाः लामकायना इति एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः उपकाऔपकायनाः भ्राष्टकय इ
त्यादि आगस्त्य अगस्त्यशब्दादृष्यण् कुंडिनीशब्दात्तु गर्गादियञ् ननु कुंडिनीशब्दस्य पाणि

भ्राष्टकायना २ ३२६

नेतत्प्रत्ययेभवतीतिज्ञापनार्थंतकारनिपातनमिति व्याख्येयंतेननकोपदेश इतिसरस इत्य
स्याणिपरेपादेवृद्धौनिपात्यते सरस्वांभवंसारस्वमुदकं इक्ष्वाकोरपत्यंऐक्ष्वाकः जनपद
शब्दात्क्षत्रियादञ् उलोपोनिपातनात् इक्ष्वाकुषुजनपदेषुभवः कोपधादण्ऐक्ष्वाकः
अत्राप्युलोपोनिपातनादेवअञञणंतयोर्द्वयोरप्येकश्रुत्यापाठात् बहुत्वेतुतद्राजत्वाल्लु
क् अणएवतुनेतिविशेषः तथाचरघुः इक्ष्वाकूणांदुरापेऽर्थेइतिमुरारिस्त्वाह ऐक्ष्वाकेषुचमैथि
लेषुचफलामिति हिरण्यस्यविकारोहिरण्मयः मयटिपादेलोपोऽत्रनिपात्यते यस्कादिभ्योऽ
पत्याधिकारादन्यत्रलौकिकंगोत्रंगृह्यतेइत्याशयेनाह अपत्यप्रत्ययस्येति एण्क्षत्रियार्षत्व
तोलुगित्यनुवर्त्ततेतद्राजस्येतिसूत्राद्बहुषुतेनैवास्त्रियामितिचतत्राह लुक्स्यादित्यादि
तत्कृतेयातीतिकिंप्रियपास्काः बहुत्वेकिंयास्कः शिवाद्यण्यस्कलह्यद्रुह्यकणीटकवास्तिकु
ण्डिमित्रयुइत्यादि अत्रिगोत्रप्रत्ययस्येति अत्रिशब्दादितश्चानिञइतिढक् इतरेभ्यस्तुऋ
ष्यणीतिबोध्यं भरतगोत्रेउदाहरति युधिष्ठिराइति बहुष्वेवलुक्नेह यौधिष्ठिरः कु
रुलक्षणंबाधित्वाबाह्वादित्वादिञ् विहायंतद्राजणात्यामिति यञञोश्चेतिलुगत्रप्राप्तो

३२१ वस्यनमपूर्वेऽपत्यइतिनिषेधाट्टिलोपस्यदुर्वारत्वात् किंचाजातौब्राह्मणमित्यादिनासिद्धेदान्नितिप्र
कृतिभावस्यदुर्वारत्वादितिभावः ब्राह्मइति इहापत्यइतिनसंबध्यते अन्यथानिपातनमिदंव्यर्थं
स्यान्नमपूर्वइतिप्रकृतिभावनिषेधाट्टिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह अपत्येणीति ब्राह्मणि न२
तिब्राह्मोमुहूर्तोब्राह्मः स्थालीपाकइत्याद्युदाहरणं नन्वेवमपि ब्राह्मणेनासिध्यति
नमपूर्वइतिप्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणिनस्तद्धितइतिटिलोपप्रवृत्तेरतआह जाता
विति इहमंडूकप्लुत्याऽपत्यइत्यनुवर्त्ततेनेतिचतदेतदाह अपत्येजातावित्यादिना अथवम
कार्थः अपत्येजातौब्राह्मणएवशब्देटिलोपोनभवतीति केचिदिह अजाताविति च्छित्वाजातौ
न५ नभवतीति व्याचक्षते तेषांमतेतुव्याख्यानेनेतिनानुवर्त्तनीयेजातौकिं ब्राह्मोनारदः ताहृश
इतिशिवादित्वात्तस्येदमितिवाऽण् ताहृशएवइति कारि लक्ष णोऽणएवः कुलात्खः केव
लात्कुलशब्दादपूर्वपदादित्यादिनाविशेषविहिताभ्यामपियत्ढकञ्भ्यांखोनबाध्य
ते तद्विधावन्यतरस्यांग्रहणादित्याशयेनाह कुलीनइतिलिंगादिति अन्यथाग्रहण
व तेतिततदंतविधिप्रतिषेधात्पूर्वपदग्रहणंव्यर्थंस्यादितिभावः आद्यकुलीनइतिआ ३२१

मस्याठ इति पुंवद्भावेन सौद्धितइतिटिलोपः प्राप्नोति नच संयोगादिश्चेति प्रकृतिभावः शंक्यः
अणीति तत्रानुवर्त्तनात् मैवं अस्मादेवनिपातनात्तस्याप्रवृत्तेः कौंडिन्यः सिध्यति चकार
स्यवंतो दृष्टार्थमध्योदात्तो कुंडिनीशब्दः कुंडमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वात्तदा
त४ देशस्यापि कुंडिन् शब्दस्यांतरंग्यान्मध्योदात्तत्वात् अवशिष्टप्रकृतिभागस्येति नच प्रत्य
यावशिष्टस्यादेशमात्रं विधीयतां किं लुग्विधानेनेति वाच्यम् आगस्तीयमध्यात्राइ
त्यनापत्तेः लुकि दृसाति गोत्रे लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे वद्ध्यत्वाच्चकुसिध्यति विशिष्टस्या प्रत्यय
देशविधौतु वद्ध्यत्वापगमे शेषिकोऽणेवस्यात् कौंडिनाभ्यात्रा इति तम्भयथापि सिद्धि
व रवैद्धावेदस्य कएवादिप्रयोगोत्र इत्यणप्रवृत्यात विशेषाभावात् राजश्वशुराद्यत्
क्रमेणणिजोरपवादः जाताविवेति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चे द्वाच्येत्यर्थः प्र
त्ययस्त्वपत्यएवएवंच पंकजादिवद्योगरूढ इति फलितोर्थः टिलोपोनेति नसौद्धितइति
प्राप्तष्टिलोपोनेत्यर्थः ब्राह्मोजातौ योगविभागोत्रैं एकयोगत्वे त्वारंभसामर्थ्यादनपत्ये
जातौ ब्राह्मीत्यत्रप्राप्नुष्टिलोपसिद्धावपि ब्राह्मणइति न सिद्धेत् अन्निति प्रकृतिभा

वा५ ति२

३२८ मिति पितुरसंविज्ञाने मात्राव्यपदेशात् कुत्सा गोत्रेति किं कारिकेयो जाल्मः स्त्रियाः किं श्रोप

गवस्यापत्यं श्रौपगविर्जाल्मः कुत्सने किं गार्ग्यो माणवकः फांटाहृति कुत्सन इति निवृत्ते

वृत्तिमते णित्वस्य फलमस्तीति ध्वनयन्नुदाहरति मैमत इति नच भाष्यमतेपि फांटाहृतामा

र्ये इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्तीति वाच्यं अस्त्रियामिति पुंव

संज्ञानिषेधाद्वोत्रसंज्ञासद्भावादेको गोत्र इति नियमादिंजंतात्फांटाहृतिशब्दादन्य

पत्यपत्यं स्याभावात्फांटाहृताशब्दस्येवासत्वादिति भावः कुर्वादिभ्यो सौवीरेष्वित्यपि निवृत्तं ॥

त्यपस्य कौरव्यब्राह्मण इति यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्य इति वक्ष्यति तस्य तद्राजत्वाद्बहुषु लुकि कु

रवः क्षत्रिया इति भवति न तु कौरव्या इति भावः वावदूक्य इति वदेर्यङंताद् ऊकप्रत्ययः

सचात्रैव गणे निपातनादित्याहुः कुरुगर्गवावदूकसम्राजः क्षत्रिये सम्राद्शब्दात् ण्य इ तर

त्यर्थः वामरथस्य कण्वादिस्वरवर्जमिंजंतस्य कार्य एव शब्दस्य यत्कार्यं तत् ण्यप्रत्ययां

तस्य वामरथ्यशब्दस्य स्यादित्युक्तं भवतीत्यर्थः वटुत्वे यञञोश्चेति लुक् वामरथाः छा ३२८

तार

द्यस्यासौ कुलीनस्त्रोति कुलीनविशेषणत्वे कुलस्याद्यत्वेन प्रतीयते किंच ईकारउदात्त इ
तिस्वरेपि विशेषोस्तीति भावः वडुकुल्य इति विभाषास्त्य इति वडुच्छत्यपोन्नपदामिति त्वपू
र्वपदत्वात्तस्यपत्रयं भवत्येवेति भावः व्यरस्यादिति भ्रातुरपत्यं यदिशत्रुस्तदा भ्रातृशब्दा
त् व्यानेवस्यान्नतु व्यच्छो इत्यर्थः समुदायेनेति तत्घटितप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपव[illegible]त्येवाच्य
इत्यर्थः यतुरतिक्रनोत्क्रमपत्यार्थीत्रनास्येवेति तद्रुपेद्दं भाष्यविरोधादिति मनास्सीनिधा
यय ऽपाप्मनेति श्रुतिगतभ्रातृव्यशब्दस्यगतिं वदति उपचारादिति अस्त्रीपंकंपुमा
न्पाप्मापापंकिल्विषकल्मषमित्यमरः नहि पापं भ्रातुरपत्यं भवतीत्यतो भाक्त एवायं प्र
योग इति भावः रेवत्यारेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपालीत्यादि ठस्यकः अंगस्येत्यनु
ति३ वर्त्तनादाह अंगात्परस्येति अंगादिठकारविशेषणे इठच षष्ठकारस्य न भवति कर्मठः गोत्रस्त्रि
याः गोत्रं तु गलुचुकायन्याअपत्यं ग्लौचुकायनो जाल्मइत्यत्र प्तिनंतात् गोत्रस्याधार्थमिति वो
ध्यम् सामर्थ्यात्पूनीति गोत्राद्यपरो गोत्रप्रत्ययो नेत्युक्तत्वादिति भा[illegible]वः गार्ग्यापत्य

३२९ नस्यादितिभावः कार्त्रीपरिणरिति कर्तुरपत्यं कार्त्रं तस्यापत्यं तु कार्त्रोपगविः अत्रव्याचक्षते
कर्तृशब्दः कुर्वादिषु पठ्यते तथाच कार्त्र्यः इत्येव वर्धमानेनोदाहृतं तस्मादेव भर्तृह
र्युदाहार्यमिति दाक्षीरिति चानामध्येपस्येति वृद्धसंज्ञाभावपक्षेप्युदाहरणमिदं
दा पक्षांतरे तु फिञ् भवत्येव दाक्षायणोयाज्ञिनीत्यादेतारा इत्यमरः वाकिनादीनां पदिहव
गपु द्धमगोत्रे शब्दरूपं तत्रौमाघमेवेदं वचनमन्येषां तु मयार्थे इउदीचामित्यनुवर्त्तनाद्वि
कल्पः फलित इत्याह फिञ्वा स्यादिति वाकिनकायनिरिति वचनं वाकः सोस्यास्तीति वाकि
रे नः अतएवानिपातनादेनत् अणोएधत इतिगारेधः पृषोदरादित्वाद्दादिलोपः शाकंध्या
दित्वात्पररूपं गारेधकायनिः वार्मिवर्म्योदौत् मयार्थे चर्मवर्मे शब्दाभ्यां वीप्यादित्वादि
निः चर्मिवर्मिणोर्नलोप इति गणसूत्रं चार्मिकायणिः वार्मिकायणिः कुर्वादिकते नका
रस्यानंत्यत्वान्नलोपाप्राप्तौ वचनं नचकुद्पराद्दे रस्तीति वाच्यं फस्यानादित्वादापना
देशाभावप्रसंगात् वाकिनेरिति अतइञ्फिञभावेनत्सान्निपोगशिष्टः कुगत्र न भव
ति एवं गारेधिः चार्मिण इत्याद्यूह्यम् पूर्वोत्तात् उदीचां वृद्धादित्यनुवर्त्तत इत्याशयेना ३२९

२१२

त्राः कण्वादिभ्यो गोत्रे इति छापवादोऽण् वामरथी वामरथ्यायनी स्त्री पञ्चमस्य प्राचां ष्फ
स्तद्धित इति ङीष् ष्फौ वामरथ्यानि संघांकलक्षणानि संघांकलक्षणेष्विति छाप
वादोऽण् सत्वं कारस्कलभीकारबुद्धिकारेत्यादि हारिवेणव इति एतिसंज्ञायामिति षत्वस्या
सिद्धत्वात्सेनांतोयं तद्धिताण् इति उदीचामिञो पवादः अस्मादुपसंख्यानाच्छिवादिषु तक्ष
न् शब्दपाठोऽनार्ष इति गम्यते वृत्तिकारस्तु तक्षन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा कारिल
क्षणमुदीचामिञमपमण् बाधते एषस्पतु बाधानैष्यत इत्याह तद्धन्तु चेच्छेनास्माभि
रपि तत्र तथैव व्याख्यातं फलाविशेषाभावात् कौशल्यपरमप्रकृतेरेवावामिति यदितु
वृद्धेत्कोसलेति ज्यङ् तात्कोसलशब्दात्कारिलक्षणएयं तात्कर्मारशब्दाच्चायं विधिः
स्यात्तदा दून्येव प्रसज्येतेति भावः छागेति दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमेतत्तथाहि च प्रकरणे
दगुकोसलकर्मारछागवृषाणां युट् द्व्यादिभ्यः स्यादिति वार्तिकात् आदिष्टस्यायन्नादेशा
स्येत्यर्थः अन्यथा प्राति पदोक्ते युटि कृते प्रत्ययादित्वाभावात्कौसल्यायनीरित्यादे
फस्यायनादेशो न स्यात् टाकि कृते तु दागव्यायनीरित्यत्र श्रेणुरुणो अन्यत्रालोपश्च

३३० विषयादितिप्राप्तोवुञ्ञ्बाध्यते कुरोरिति कुरुशब्दोनजनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये अणिसिद्धे
तद्राजसंज्ञार्थंवचनंजनपदवाचित्वेतुमगधेत्येवासिद्धं पांडोर्ड्यण् ण्यत्करणंतु पांड्या
भार्याइत्यत्रवृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं युधिष्ठिरपितृवाचिनोगुणवाचिनश्च
पांडोर्नेहयद्गृहणंजनपदशब्दादित्युक्तेतदधिपतिवाचिनएवोपस्थानात् वक्ष्यति तपरक
रणंकिंकौमारः कुमारीशब्दोहिजनपदस्तद्विषयवचनः कुरुनादिकार आदिर्येषांतेना
दयः कुरुशब्दाद्यज्लक्षणे अणिप्राप्तेनादिभ्यस्त्वञिप्राप्तेवचनं उदुंबरादयइति उ
दुंबरास्तिलखलामद्रकारायुगंधराभुलिंगाशरदंडाश्च शाल्वावयवसंज्ञिकाइ
तिवृत्तिः औदुंबरिस्तैलखलिः माद्रकारिः यौगंधरिरित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ते
तद्राजाः अञादय इतिततः प्राचीनास्तुतच्छब्दे ननपरामृश्यंते गोत्रपुवसंज्ञाकांडे
नविच्छेदादेतदर्थमेवाहितत्कांडमध्येकृतमाचार्येणेत्याहुः वस्तुतस्तुतद्राजइत्य
धिकृत्यजनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यादिसूत्राणामारंभे गोत्रपुत्रसंज्ञाकांडस्यम
ध्येपाठाभावेपिनक्षतिरित्यन्ये तद्राजस्यतदर्थेति तद्राजप्रत्ययपार्थेनकृतेइत्यर्थः॥ ३३०

ह वा किं जासिद्ध इति नेनैव सूत्रेण किं नि सिद्धे नेन तु कुणे व वा विधीयते इति भावः प्राचाम
वृद्धात् प्राचां ग्रहणं पूजार्थं अवृद्धादिति किम् राजदन्तिः बहुलग्रहणान्नेह दाक्षिः मानुषः
मनुष्य इति जातिशब्दावेतौ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः नकारस्य च
मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः णत्वविधानार्थमिदं माणवः सिद्धत्वात् अनधीतवेदत्वा
न्मूढत्वं विहिता ननु षष्ठानात्र कुत्सितत्वं इह वचनं ब्राह्मण माणवेति णत्वनिपातनाल्लु
क्ष्यमित्याहुः जनपद [illegible] क्षत्रियेति [illegible] जनपदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः पञ्च
पि पंचाला इत्ययं जनपदे बहुवचनान्ताः क्षत्रिये त्वेकवचनान्तास्तर्षपि प्रातिपदिकस्योभय
वाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् जनपदशब्दात् किं द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः केवलक्षत्रियवा
स्या ४ च्यं क्षत्रियादिति किं ब्राह्मणे पंचालस्यापत्यं पांचालिरिति वृत्तिकारादयः बाह्वादिष्व
स्य पाठादिह प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमित्यन्ये क्षत्रियसमानशब्दादिति समानः शब्दो यस्य ज
नपदं क्षत्रियेण समानशब्दः क्षत्रियसमानशब्दस्तस्मात् तस्येति षष्ठीसमर्थात् क्ष
जातिवाच्ये अपत्यप्रत्ययो भवतीत्यर्थः पंचालानां राजेति इह व्यद्धादपि बहुवचन

स्यताः यं समानशब्दो जनपदः २

२३१ नेरिति ङीब् कुरूरिति एष खलु करूऊङ् तइत्यूङ् अतस्माद् इहतद्राजेन अकारो विशेष्यते नत्व
कारेण तद्राजः विशेषणे न तदंतविधौ न्यङ् एणादीनामप्यदंतत तद्राजत्वाद्दनेनैव लुकि सि
द्धेअंबष्ठी कुंती कुरुभ्यो लुग्विधायकस्यास्त्रियामवंतीति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः नचेष्टाप
त्तिः कौशल्यादिरूपासिद्धिप्रसंगात् तं व्याचष्टे तद्राजस्याकारस्येति सूत्रेतपरकरणं वि
स्पष्टार्थमिति भावः शूरसेनीति अञो लुकि जाते टिलोपे ङीप् नत्वजंतलक्षणो ङीन् अञो
योकारस्यादंतादिति व्याख्यानात् कारूषीति करूजः ङः करूस्तं वाष्टि करूशः वशकां
तौ मूलविभुजादित्वात् कः ग्रहिज्येति संप्रसारणं तस्यापत्यं राजा वा कारूशः स्त्रियां
कारूशी एतेन मूर्धन्योपधपाठो निरस्तः यौधेयादिभ्यो लुक् प्रतिषेधमुदाहर्तु
माह युधाम्बुकेत्यादि अतश्चेति लुकि त्विति ज्यादयस्तद्राजाइति वक्ष्यमाणत्वाद् अञो स्य
प तद्राजमस्तीति भावः यौधेयत्वात् ङीप् प्राप्तिर्नेत्याशयेनाह ङीपीति उदात्तनिवृत्तिस्वरइ
ति अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेन ङी उदात्तः स्यादित्यर्थः र्सिद्धंतेत्यञो लुगभा
वात् ङीन्याद्युदात्तत्वमितिज्ञेयम् स्यादेतत् अतश्चेति सूत्रेण विधीयमानो लुक् २३१

तेनैवेति किं प्रियपांचालाः साल्वइत्तीति तथाच तत्र साधुरितिपत्रत्यपस्यतद्राजत्वाभावा।
ल्लुङ्कितिभावः रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचित्वाभावाद्दाभ्यांपरस्यतद्राजसंज्ञानेतिलुको
व३ ऽप्रवृत्त्याराघवाणांयादवैरित्यैभवितव्यमित्याशंक्याह रघुयदुशब्दयोरिति ~~जनपदवा~~
~~चित्वाभावाद्दाभ्यांपरस्येतद्राजसंज्ञानेतिलुकोऽप्रवृत्त्याराघवाणांयादवैरित्यैभवितव्यमि~~
~~त्याशंक्याह रघुयदुशब्दयोरिति~~ लक्षणएवेति ततश्चोत्कर्षत्वादपत्यप्रत्ययो नात्रोत्पन्न
इतिभावः कंबोजाल्लुक् तद्राजस्य बहुष्विति प्रकरणे एवेदं न कृतेद्धकार्थवाचकस्या
त्रौ लुगभावप्रसंगात् यद्यपि लुगधिकारे पुनर्लुग्विधानसामर्थ्यात् द्व्येकयोरप्य
त्रौ लुग्भविष्यत्येवेति वक्तुं शक्यं तथाप्यतद्राजस्यापि लुक्प्रसंगशंकापत्तेर्लाघवा
भावाच्च तत्प्रकरणे न कृतमित्याहुः नचात्रत्र्यपत्येलक्षणएवकंबोजः कंबोजा
वित्यादिरूपसिद्धौ किमनेनसूत्रेणेति शंक्यं कांबोजइत्यादिप्रयोगस्यानिष्टवा
रणायसूत्रस्यावश्यकत्वात् सिंधुतक्षेति कंबोजशब्दस्यसिंध्वादित्वादणतस्य
तु तद्राजत्वाभावाल्लुग्नेतिभावः अवंतीकुंतीति वृद्धेदितिज्यङोलुकीनोमनुजा

३:२ माणत्वादत एवानुपदं वक्ष्यति कुमुदगंधेरपत्यं स्त्री कौमुदगंध्येति इदं च कौस्तुभानुसारि
व्याख्यानमन्यत्वमूलानुगुणमपि देवयाज्ञिकस्तु सूत्रस्थेनागोत्रार्थामिदमित्यादिमूलग्रंथेन सक्षावि
रुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभविष्यति यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृतास्तथापि पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति
नकारस्येव ष्यङः प्रादेशत्वमेवोचितं गुणोजोरिति षष्ठी स्वरसादित्यभिप्रेत्याह ष्यङादेशः
स्यादिति ष्यङः प्रत्ययत्वेपि लस्यासिद्धिरप्रसूहेति मनोरमायां स्थितं नन्वयं ङिच्चेत्तं तादे
शं बाधित्वा परत्वात्सर्वादेशः स्यात् ङिच्चेत्यस्यानन्यार्थं ङित्वेषु स्यनङादिषु चरितार्थ
त्वात् ष्यङोनुबंधस्य यङः स्यावितिविशेषणार्थं तयास प्रयोजनत्वादित्याशंक्याह हानि
र्दिश्यमानस्येति षङ्गावितावविति ॥= अनुबंधद्वयकरणं ष्यङ इव ष्यङोपि यङः स्यावित्य
त्रं न च ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र विशेषणार्थं तयोरुपयोगोस्त्यन्यथा याज्ञ्यापुत्रः याश्या
पतिरित्यत्र याशादिभ्यो यङिति यप्रत्ययेपि संप्रसारणप्रसंग इति वाच्यं यङः संप्रसा
रणमित्येकानुबंधेनापि तद्वारणात् लोलूयापतिरित्यत्र तु ताकारप्रत्ययेन व्यवधाना

सामान्यग्रहणार्थमन्य

चातुर्थिकानामेव तद्राजानां भवतु सन्निधानात् ननु ज्यादयस्तद्राजा इति पांचमिकानामपि त
द्राजानामिति किमनेन यौधेयादिग्रहणेन सत्ये व्याप्तिन्यायेन पांचमिकस्यापीह ग्रहणमिति
ज्ञापयितुं यौधेयादिग्रहणं तेन पर्श्वाचणं स्त्रियां लुक् सिध्यति तथा हि पर्शुः क्षत्रियो जनपदेन
समानशब्दस्तस्यापत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण् तस्यातश्चेति लुक् पुनः पर्श्वादिलक्षणः स्वा
र्थिको ण् तस्यापि लुक् ऊङ् ततः पर्शूः एवं रक्षस् शब्दः क्षत्रियस्तस्यापत्यं स्त्री रक्षाः पूर्ववदण् ण्यस्यापि
लुक् यत्वसंतस्येति दीर्घः उक्तं च वार्त्तिककृता पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः यौधादि प्रतिषेधो
वा ज्ञापकः पार्श्वादि लुक इति यौधेयीत्यादि युधायाः शुभ्राया अपत्यं स्त्रीति विग्रहः शु
भ्रादिभ्यः उक्तमामीति अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं न तु च्छ्वान्तमयत्नेनाकेनेति ङ्व्यययाचादि
त्यामन शंक्यः गोत्रे यावितिवत् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति नेह शास्त्रीयं गृह्यते
तथा चानार्षयोरिति पर्युदासादेवावसीयते गोत्रग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यं न चात्र गोत्रग्रहण
सामर्थ्याच्छास्त्रीयं गृह्यत इति वाच्यम् दैवदत्याप्राक्षदत्येत्यादीनामनंतरापत्येऽपीष्य

मेव गोत्रे १

३३२ ष्यङं लभते युवत्यां वा चाप्यामित्यर्थः स्वन्येति ष्याङि यङश्चाप् अन्यत्र तु क्रियाशब्दाद्दाप् स्वतज्जा
तिवाचिनस्तु ङीष् स्वतीभोज्ञेति इदमपि गणसूत्रं जातिलक्षणङीषोऽपवादः ष्यङः क्रियाशब्दा
हुदाब्ढेव भोजपतीति भोजा देवयज्ञी चतुर्भ्य इति इञन्तेभ्य इति शेषः देवापज्ञापष्टस्यापस्यस
देवयज्ञः सुचिर्वृक्षोऽपस्य सुचिवृक्षः सत्यमुग्रंपस्य सत्यमुग्रः निपातनाद्धिशेष्यस्य पूर्वीनि
पातः सुमागमश्च कांडेन विद्धः कांडेविद्धः [illegible] कर्तृकरणे कृतेति समासः निपातना
त्कांडशब्दस्य एकारः पाठांतरे कंठेविद्ध मस्य कंठे वा विद्धः कंठेविद्धाः अस्मादर्थम [illegible] स्त्रका
दित्यलुक् एभ्यः सर्वेभ्यो ष्यङ् गोत्रेपि परत्वादिति तया चोभयत्र विभाषेति भावः अत्रेद
मवधेयं आणिञोरिति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदा अगोत्रार्थमिदमित्यादि ग्रंथः स्व
रस्वतः संगच्छते यदि तु लौकिकं गोत्रमेव तत्र गृह्यते तदा अणिञोरिति नित्ये प्राप्ते विक
ल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यानमुचितमिति इत्यपत्याधिकारः ॥ ० ॥ = हरे राम
तेनरक्तं तृतीयांतात्समर्थाद्यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः रज्यते अनेनेति र्वेडुलकात्करणे
वस्त्र रागइति रंजकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णांतराधानमिह रंजेरर्थः लाक्षारोचनात्

त्संप्रसारणाभावः कौमुदगंधीपुत्र इत्यत्र त्वेकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणान्नास्ति व्यवधानमि
ति संप्रसारणं सिध्यति कौमुदगंध्येति अणः ष्यङ् वाराह्येति अणिञोः किं जतभागस्याप
त्यं आर्त्तभागी विदादित्वादञ् शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् टिड्ढेत्यादि नाङीविति तु वर्त्तिकारः
अणिञोरित्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते गोत्रं च चरणैरित्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते तेन जा
तिवाचित्वाभावात् ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गतिमाह गोत्रावयवात् अवयवशब्दो
ऽप्रधानवाची अवयवश्चासौ गोत्रं चेति कर्मधारयः निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः
गोत्राभिमता इति गोत्रमित्येवमभिमताः गोत्रवाचित्वेन देशविशेषप्रसिद्धाः ननु प्रव
राध्यायेपठिताः इत्यर्थः प्रवराध्याये अपाठाच्चाप्राधान्यं कुलाख्या इति कुलमाख्या
यते यैरिति कुलाख्याः पुणिकभुणिकमुखरप्रभृतयः तैर्हि कुलमाख्यायते पुणिकावयं
गोत्रेण भुणिकावयं गोत्रेणेति तत इति गोत्रावयवादित्यर्थः क्रौड्यादिभ्यश्चायं च मीनिर्दे
शात्स्त्र्यपत्यमेवेह स्त्रीप्रत्यय इत्याह ष्यङ् प्रत्यय इति क्रौडिव्याडि आपिशलि गोकक्ष्य इत्यादि
गोकक्ष्यशब्दो गर्गादियञंतस्तदर्थमाह अनणिञंतार्थश्चेति सूतेति गणे सूत्रं सूतशब्दः

२३४ मध्येपवादन्यायरीत्या पूर्वोपस्थितत्वात्स एव तत्प्रवर्त्तते यत्तु लुप्तं परत्वाद्बाध्यते छ इति तद्धित इति क्तोतो
क्तं तन्न छ प्रत्ययस्य गपत्यप्रसंगाभावात् दृष्टं सामेतत्तीयान्ताद्दृष्टमित्यर्थेऽण्दयःस्युः यद्दृष्टं तच्चेत्सा
नन्त्रास्मिन्नर्थे इति तथा च श्लोकवार्त्तिके दृष्टे सामनि जाते वाप्यण्डित्तद्वा विविधीयते तीया
दीकक् नाविद्यायाः गोत्रादंकवदिष्यत इति जाते ऽर्थे द्वि रण् स च वाडिदित्यन्वयः शात
भिषाजे ज्ञात शातभिषः शातभिषजः इहहि प्राग्दीव्यत इति शेषेऽण् का लाद्वञ् जाता
धितः स च संधिवेलादि सूत्रे शततिप्रस्तूयत इत्यपि द्विरूक्तेरण् तीयादिति तीयादीकक्
स्वार्थे भवतीत्यर्थः द्वैतीयीकः तार्तीयीकः नाविद्यायाइति विद्या वा च कात्तीयांतादीकक् क
भवतीत्यर्थः द्वितीया विद्या गोत्रादंकवदिति गोत्रप्रत्ययांतादंके यः प्रत्ययः स दृष्टे सामन्य
पि भवति औपगवेन दृष्टं औपगवकं इह गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् वामदेवात् ग्रहणं मातद
र्थ इत्यादि अतदर्थे यद्यतो ऽन्यात दर्थ इति विहिते नञ्स्वरे नञ्जा श्रित स्वरे अन्ययतो ग्रहणं मान
दित्यर्थः यत्यतोश्चेति सूत्रेण विधीयमानं नञः परस्य यप्रत्ययं तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं
वामदेव्यशब्दे माभूत्किंतु अव्ययपूर्वपदस्वरएव यथा स्यादित्येतदर्थं डित्करणमिति २३४

रत्विकृतात्तु वार्त्तिकस्यैशाकलवर्द्दमोस्तत्रेऽप्रदिशेशकलंत्वविरवंडे चरागवस्तुनिवृत्के नैइति विस्कः च
त्रिकारइतिभाष्येतु नैतदृष्टमितिभावः नील्येति नीलीऊेबाधिविशेषः अणपवादोयं नक्षत्रेण नक्ष
त्रवाचकाः शब्दाः तद्धितविषयेतयुक्तंचंद्रमसंअभिदधानाः प्रत्ययंलभंते पुष्येणेति पुष्यसमीप
स्थेन चंद्रमसेत्यर्थः एवं पौषमहः इत्यादिव्यवहारस्संगच्छते सर्वेषामप्यज्ञां पुष्ययोगसत्वेपित
त्समीपस्थचंद्रमसायोगस्यासार्वत्रिकत्वात् नक्षत्रेणेति किं चंद्रेण युक्तारात्रिः कालः किं पुष्येण
युक्तं चंद्रः लुबविशेषे पूर्वस्सूत्रस्यानुवर्त्तनादित्य नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषेगम्ये इत्यर्थोऽल
भ्यतेतदाह षष्टिदंडेति अद्य पुष्य इत्युक्तेयान स्तोनस्य इति विशेषे गम्यमानेपि अहोरात्रात्म
ककालस्यावांतरविशेषानवगमात् लुबेवस्यैवेतिभावः अविशेष इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधाश्र
यणेत्यौषो होरात्र इत्यत्र लुब्भवति षष्टिदंडसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावप्यवयवद्वयात्म
कस्याविशेषस्य प्रतीतेरित्याशयेनाह विशेषस्त्वेति अद्यपुष्य इति मूलेनावाहपेद्दैवीमत्र
वणेनेत्यपिउदाहरणं बोध्यं दंडाच्छः विशेषे उदाहरणमाह तिष्येत्यादि अविशेषेतूदाहर्त
व्यमद्यराधानुराधीयमिति नचात्र लुबविशेष इति अणेऽव छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम्

स

२३५ तितद्दर्थे: उञ्छिनष्टिनैर्वंजुहोतीतिकल्पसूत्रव्यवहारात् सप्तमीतिनिर्धारणात्किंपापेक्षापा
त्राधिकरणत्वादितिभावः स्थंडिलात् व्रतेशास्त्रेणविहितोनियमः तस्मिन्समुदायेनग
म्येसप्तम्यंताच्चयाविहितः प्रत्ययोभवतीत्यर्थे अष्टाकपालइतिद्विगौलुगनपत्य
इत्यणोलुक् गोत्रोरवासंस्कृतंभक्षाइत्यनुवर्ततेकथमुख्योग्निरितिनदध्नसौमदोइति
चेदत्राहुः दिग्गादित्वाद्भवार्थेयदिति दध्नष्ठक् दध्नीति संस्काराभ्रिवहलवणादिनादधि
त्वकरणमात्रंपरस्तुप्राग्वहतेरित्यत्रसंस्कृतामितिहग्वस्यतेसततीयांतादोंध्यस्तेन
दध्नासंस्कृतमपिदाधिकमेव इसुसुक्तांतात्तादित्युक्तेपंगमविशेषणेनैवतांतादि
तिलब्धेग्रंतग्रहणंप्रत्ययोपदेशकालेपस्तांतः तस्मात्परस्यठस्यकादेशोयथास्यादित्ये
वमर्थितेनमायितिकइत्यत्रठस्यइकादेशेपस्येतिल्लोपेचकृतेतांतत्वेपिइकस्यकादेशो
नभवतीतिठस्येकइतिसूत्रेकैयटःसन्निपातपरिभाषयैवइकस्यकादेशोनस्यादित्यंतग्र
हणंत्यक्तुंशक्यमित्यन्ये उदश्विदितिश्वयतेःक्विपितुक्उदकसोदइत्युदादेशःइहै
वनिपातनात्संप्रसारणाभावः सास्मिन्सेति प्रथमांतादस्मिन्नितिसप्तम्यंता

पलितोर्थः नचकृतेपिङित्वेयवत्तोरित्यस्यप्रवृत्तिः कुतोनेतिशंक्यं निरनुबंधकग्रहणेनसा
नुबंधकस्यतदनुबंधकग्रहणेनातदनुबंधकस्येतिपरिभाषयोरसत्वात् इमेचपरिभाषेइहैव
ङित्वेनज्ञाप्येते तत्राद्यायाःप्रयोजनंशूरणगुणेतिसूत्रेतव्यग्रहणेतव्यतोस्यग्रहणंद्वितीयस्या
स्तुअइःग्रहणेचङोऽग्रहणंस्यपतेरःस्यस्यतचाङिःपरेतुनस्याशिष्यपत् परिवत्तोततीयां
नात्परिवत्तइत्यर्थेऽएणद्यःसुर्वः परिवत्तःसचेद्दयोभवतिरथाछादनार्थंपद्धसंकंबला
दिकंततएवसर्ववेष्टनंभवतिनतुछात्रादिभ्यइत्याशयेनाह समंतादावेष्टितइतिपरिः सर्वतोभा
वेवर्त्ततइतिभावः कौमारतेनेतिनिवृत्तं अपूर्वइतिभावप्रधानोनिर्देशइत्याह अपूर्वत्वे
इतिअपूर्वत्वंतुस्त्रियाएवेष्यतेपुरुषस्तुपूर्वभार्योस्तुवामावेत्यनाग्रहः अपूर्वपतिमिति
नपूर्वःपतिर्यस्याइतिबहुव्रीहिः कौमारःपतिरितिद्वितीयांतात्कुमारीशब्दादुपयंतरिप्रत्य
यः कौमारीति इहकुमारीशब्दात्प्रथमांतात्स्वार्थेप्रत्ययः टिड्ढाणञितिङीप् तत्रोद्धृतंसा
ऽस्मिन्पौर्णमासीतिसूत्रात्प्राकृततत्रेत्यधिकारः पात्रवाचिभ्यःसप्तम्यंतेभ्यः उद्धृतमि
त्यर्थेयथाविहितंप्रत्ययाःस्युः शरावइतिभुक्तोच्छिष्टइत्यर्थइतिवृत्तिकृत् अवशिष्टइ

३३६ पवाद् सुनासीरीयमिति शुनश्च सीरश्चेति द्वंद्वे देवताद्वंद्वे चेत्यानङ् शुनो वायुः सीरश्चादि
त्य इति निरुक्तं हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इंद्रस्य गुणश्चाचीत्यन्ये मन्यंत इत्याह तं याच मंत्रः
इंद्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामह इति मरुतोस्य संतीति मरुत्वानिंद्रः मरुत्वतीयं मरुत्व
त्यं अग्नीषोमीयं अग्नीषोमयोः इदं अग्ने सोम वरुण यो वास्तुनः पति वास्तोष्पति इहैव सूत्रे
निपातनात्साधुः वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियां वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पत्यं गृहमेधीयं गृहमे
ध्यं गृहमेध शब्द अकारांतस्तु याच आश्वलायनः मरुद्भ्यो गृहमेधेभ्य इति कालेभ्यो
कालवाचिभ्योपि प्रत्ययाः भवार्थे वक्ष्यंते ते सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यंते
वत्करणं सर्वसादृश्यार्थं तेन यस्मात्ततो विहितस्तत एव भवति नान्यः तथैवोदाहरति
मासिकं प्रावृषेण्यमिति कालाट्ठञ् प्रावृष एण्यः डामहक्मिति एतच्च रत्यायनुरोधेनो
क्तं भाष्ये तु आनङ् इद्धो महच्च प्रत्ययश्चानिपात्यते तेनावग्रहः सिध्यतीत्युक्तं साकार
पाठे ति अन्यथा प्राक्के पालाव वा यव कार मेव पठेदिति भावः एतच्च मनोरमायां स्थितं अ
न्येतु क्रीत्यादिविसोढमित्यत्रयत्वानिवारणे पित्र्य विदुष्साम इत्यादौ अस्य दैवयत्वं तत्र

थेप्रत्ययः सर्वेषः प्रथमांतार्थस्य चेत्पौर्णमासीभवति इतिशब्दादिति सहिलौकिकींविव
क्षामनुसारयतीवृत्तिकृतानुसूत्रे एवसंज्ञायामितिव्याहितंपौर्णमासीति पूर्णोमासोऽस्यां
तिप्रयावितिवक्तुंचीर्हैतोरनुक्तादित्वात् स्वार्थिकोणिति हरदत्तादयः तदस्मिन्वर्ततइत्यधिका
रे पूर्णमासादणवक्तव्यइतिवार्तिकंनकर्तव्यमितितदाशयः सास्येति प्रकृतसंज्ञासंब
ध्यमितिपुनः साग्रहणंकृतमित्याहुः इहैवसूत्रेनिपातनादेवस्वार्थेतल् मंत्रस्तुत्येति शब्द।
मंत्रेणस्तुत्याणतिस्तु शासित्यादिनाक्यपितुक् टाप् आग्नेयोवैब्राह्मणइतिइहाग्नेर्देशे
नब्राह्मणेननत्वन्यतइतिकथमयंप्रयोगइतिनशंक्यइतिभावः परत्वादादिवृद्धिरितिइदं
चसमाधानंश्रावयामित्यत्रावश्यकमितितेनैवपरिहारसंभवादित्वाविधानसामर्थ्यमिहना
स्तीति उक्तंरूपमिति नयादित्यस्यनभूइतिरूपमित्यर्थः शातंरूप्राइतिशातशब्दोनंतवच
स्वेति नःसोमीतिहलस्ताद्धितेयलोपः रीङृतः ऋग्रेगवत्तपरिभाषयाप्रकृतसार्वेति दीर्घोनप्र
वर्ततइतिदीर्घग्रहणमित्याहुः यस्येतिचेति पित्रीयतीत्यत्ररीङ्घेस्सावकाशइतिभावः
उषस्यामिति उषस्शब्दः स्त्रीलिंगोदिवोदुहितरंदेवताब्रवीति द्यावाप् अणएयपोर

३३७ प्रकृतिभावः ननु भस्याढे इत्यत्राढे तद्धिते पुंवद्भाव इत्यभ्युपगमात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेवाति प्रत्ययाति
रक्तौ सत्यां कनिन्युवृषीति कनिनं तत्तपाञ्ज्ञाद्युदात्तत्वादणसिध्यत्येवेति चेत् अत एव भाष्ये श्रि
द्वादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यात्तु पुंवद्भावो नेति वृत्तिकारो
क्तिरप्यत एवानैरस्तान्न्वेवं गार्भिणं यौवतं गणेड इत्यादिप्रयोगा भाष्यमतेन संगच्छन्ते इत्या
शंक्याह शार्ङ्गरवादीति युवोः समाहारद्वंद्वे सौत्रं यौस्त्वम् उकारस्तूच्चारणार्थः नेत्संज्ञकः तेन
नंदनः कारकः नंदना कारिका इत्यत्रोगिल्लक्षणो नुम् ङीपौ न स्तः अनुनासिकयणोरिति
किं ऊर्णायुः प्रकृत्याक इति इह राजन्यमनुष्यग्रहणं व्यर्थं रूढिशब्दत्वेन अपत्यस्य चेति य
लोपस्य प्राप्त्यभावादत एव गोत्राद्धेत्वत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकमन्यथा गोत्रग्रहणेनैव सिद्ध
त्वयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः स्त्रनो भावो यौवनिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वार्धकामिति यदि
रद्धत्वेऽपि वार्धकामिति प्रयोगोऽस्ति तर्हि मनोज्ञादेत्वं कल्पनीयमित्याहुः ब्राह्मणमाणव
नत्त्रयोप्य मीरद्धात्तेभ्यः प्रकृतोपजे वास्तु रद्धाद्यजिवा रूपे विशेषाभावात् नापि स्वरे

हि एवं तात् क्विप्यविदूरित्यादिरूपसिद्ध्ये सकारपाठसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् तस्मादविसोढमित्या
दि भाष्यकृदुदाहरणेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः तस्य समूहः इहाचित्तात् ढ
कमनुदात्तादेरञ् गोत्रांतादुञ् केदाराद्यञ्चेत्यादिनाप्रतिपदं यञादीञ्श्च वक्ष्यति तथा चाचित्तवदा
द्युदात्तमगोत्रांतं प्रतिपदोक्तप्रत्ययपरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति काकं वाकमिति ए
वं वार्कं काक वक वृक शब्दाः प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ताः प्राणिवाचिनां येञा
दिभूताः कवर्गात् पूर्वैते वा अनुदात्ताः स्युरिति सूत्रार्थः अपादिप्राक्शाकटेरित्याधिकारात् यत्तु
वृत्तिन्यासयोः शौकमित्युदाहृतं तदुपेक्ष्यं खंडिकादिषु शुक्रशब्दस्य पाठात् तत्रांञो भाव्यमिति ना
हरदत्तादयः भि क्षादिभ्योण् भैक्षामिति अचित्तत्वात् ढक्प्राप्तः गार्भिणमिति अनुदात्तादित्वा
दञ् प्राप्तः सति हि तस्मिन् आद्युदात्तत्वात् टिलोपो स्यात् तं न च भस्याढे तद्धिते पुंवाच्च रूपातिदेशा
न्न [illegible] टिलोपः स्यादिति वाच्यम् हास्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपापत्तेः
तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत् न तु रूपातिदेशकमिति बोध्यम् यौवनमिति युव
तिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते अण्यर्थमिह पाठः पुंवद्भावात् तिप्रत्ययनिवृत्तिः अन्निति

३३८ द्वादावित्तत्वेनठक् विषयोदेशेतस्येत्यनुवर्त्तेत इत्याह वक्ष्यमाणादिति विषयशब्दार्थमाह अ
त्यंतेति भौरिक्याद्याभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यमेतौ प्रत्ययौस्तः भौरिकिविधमित्यादि क्ली
बत्वंलोकात् सोस्यादिरिति छंदोनामाक्षरे यजानिबंधनंपंक्त्यादिरिह विवक्षितं द्वाच
कात्प्रथमांतात् सेत्यादिमातिप्रत्ययः स्यात् यक्त्यादिमान्सप्रगाथश्चेत् प्रग्रथ्यत इतिप्र
गाथः ग्रंथसंदर्भे इत्यस्मादकर्त्तरिचकारकइतिकर्मणिघञ् पृषोदरादित्वाद्रेफनका
रयोर्लोपः अन्येतु प्रगीयतइतिप्रगाथः गैशब्दे इत्यत उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थनित्याहुः
यत्रद्वेऋचावावृत्यातिस्रः क्रियंतेसप्रगाथः त्रैष्टुभमिति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो
लिंगवचनान्यतिवर्त्तंतइतिन्यायेन क्लीबतेतिभावः संग्रामेननुप्रथमादित्याधिकारा
त् प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एवप्रत्ययः प्राप्नोतिनप्रयोजनयोद्धृभ्यइत्यत आह
सोस्येतिइति एवंप्रथमांतविशेषणद्वाराप्रयोजनयोद्धृणांप्रकृतित्वम् अस्येतिप्र
त्ययार्थविशेषणद्वारासंग्रामस्यप्रत्ययार्थत्वं वक्तुंशक्यमितिभावः तथाचायमिहसू
त्रार्थः प्रयोजनवाचिभ्योयोद्धृवाचिभ्यश्चप्रथमांतेभ्योऽस्येतिषष्ठ्यंतार्थे अण्स्यात्स ३३८

चे३

विशेषः अभयाभ्याद्युदात्तत्वात् स्त्रियांविशेषस्तु नशंक्यः अतएवनपुंसकत्वात् यज्ञश्रोत्य
त्रावत्यग्रहणाच्च ठञ्तुनानुवर्त्तिष्यते अस्वरितत्वादितिचेत्सत्यं अरंडादपिकुतश्चिद्वि
६३ धानार्थंपं [illegible] वचनं तात्सिद्धार्थानुवादकंवार्त्तिकमाह पृष्ठादिति पृष्ठंस्तोत्रविशेषः पृष्ठ्यइति
पृष्ठानांसमूहः पृष्ठ्यः षडहइतितु मत्वर्थलक्षणपाठ्यो घ्यः ग्रामजन चतिकृतात्तु वार्त्तिक
स्यसहापशब्दोपिस्त्रेप्रदीपः अनुदात्तादेरञ् आद्यपिकं शाष्कुलिकमित्यादौपरत्वा
दाचेत्रहलसिद्धेनोरितिठगेवेत्याशयेनेह सूत्रेचेत्वंदमुदाहरति कापोतमिति लघा
वंतइति फिट्सूत्रेणकपोतमयूरशब्दौमध्योदात्तौनच शाकुनीनांचलघुपूर्वमित्याद्युदात्ता
[illegible]विति शंक्यं अंत्यात्पूर्वलघूदात्तमितित व्याख्यानादित्याहुः खंडिका आद्युदात्ता
र्थमाचेत्ताद्रु का बाधनार्थंवचनं चरणेभ्यः यस्याः प्रवृत्तेर्द [illegible]
[illegible] समूहे पिस्यादित्यर्थः वुजादयोहि चरणेभ्योवक्ष्यंते तत्रचरणेद्धर्माम्नाययोरि
तितुवार्त्तिकं तदप्यनेनैवातिदेशसूत्रेणज्ञाप्यते काठकामित्यादि गोत्रचरणाद्वुञ्
[illegible] हुंदोजोषिकेतिज्यः बज्रुणावितिपचासंख्येस्तः ठग्रणावितिकेशाश

२३९ त्वातेपादकप्रातिशारवमित्यर्थः नेष्यतेइतिअनभिधानादितिभावः त्रिविधेतितिस्रोविधा
अधीतइतिविग्रहेतुतद्धितार्थेद्विगौत्रिविधइत्येवस्यात्द्विगोर्लुगनपत्यइतिलुकःप्र
वृत्तेरितिभावः आख्यापकेतिगद्यपद्यरूपोग्रंथविशेषः इत्यर्थः सर्वादेरितिसादेरित्येव
सिद्धेसर्वादिग्रहणमपवत्यादिभाषाज्ञापनार्थंसर्ववेदिकइतिवार्त्तिकांतमधीतइत्यर्थः
अतवचनेअव्ययीभावः अव्ययीभावेचाकालइतिसहस्यसभावः इकन्निपदशब्दउत्त
रपदंयस्यतस्मादिकन्शतात्शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्चपरोयःपथिन्शब्दस्तदंतात्तुषि
कन्वाच्यइत्यर्थः शतपथिकइतिवार्त्तिकेनातुवार्त्तिकेवहुलमितिदूरापेत्वा शात
सपइत्यणंतमप्युदाहृतंतत्तुभाष्येनदृष्टंषित्वंफलंदर्शयतिशतपथिकीति अणवा
यतार्थमितिभाष्येतुप्रत्याख्यातमेवेदंसूत्रंतद्धीत्यात्वाणेष्यतइति अनभिधानान्नेतिवाणोर्थं
उक्थादिष्वेववसंतादीन्पठित्वावसंतादिषुवाउक्थादीन्पठित्वाअन्यतरच्छक्यमवक्तुं
अथर्वाणमितिअथर्वणाप्रोक्तः उपचारादथर्वाअथर्वणातेनप्रोक्तमित्यधिकारेऋषिभ्यो
लुग्वक्तव्यः वासिष्ठः विश्वामित्रोनुवाक इत्युदाहृत्यअथर्वणेवाअथर्वाअथर्वण इति २३९

च षष्ठ्यंतार्थः संग्रामश्चेदिति तदस्यां प्रथमांतेभ्योऽस्येति षष्ठ्यंतार्थे तान्प्रहरणोपाधिकात्स
प्तम्यंतार्थे अणस्यात्सा चेत्सप्तम्यंतार्थः क्रीडा भवति प्रहरणं किं मालाभूषणमस्यां क्रीडायां किं
खड्गप्रहरणमस्यां सैनापत्यं घञः कृद्ग्रहणादिति तन्न श्येनंपातेत्यत्र जिणातीत्यंगस्य विधीपमा
नात्वृद्धिः सिद्धा श्येनपातस्यापि घञंतत्वादिति भावः घञः किं श्येनपतनमस्यां वर्त्तते क्रिया
किंप्रकारोऽस्यां वर्त्तते तद्दर्शयामीति प्रश्ने तेषु नः स्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्यानिवृत्तिः यथा
स्यादित्यत एवाह दंडपातोऽस्यां तिथाविति तदधीतेति द्वितीयांतादध्येतरि वेदितरि च प्र
त्ययः स्यात् द्विरूपग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येकं विधानार्थं तेनात्र रत्नक्रतुवसंतादयः
शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रंथे गौणा अत एवाध्येयाने विदुषि चापि प्रत्ययं प्राप्नुवंत्यन्यथा तेषाम
ध्ययनासंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः क्रतूक्थादि कठविशेषेति स्वरूपस
तुनग्रहणं तथात्वे सत्युक्थादिष्वेव क्रतुशब्दः पठ्येत नापि क्रतुपर्यायमुक्थादिगणेप
ठशब्दपाठादिति भावः अध्येतरीति अध्येतर्यपीत्यर्थः आग्निष्टोमिक इति संस्थावि
शेषवाचकस्याग्निष्टोमशब्दस्य तत्संस्थाके क्रतौ निरूढप्रयोगः तल्लक्षणेत्यादित

३४० योगादस्यसाधुत्वमितिज्ञेयम्इञञ्योतितिसूत्रैर्लुगितिलुक्यपिप्रत्ययलक्षणेनइञंतमस्तीति
भावः गोत्रेयइञितिगोत्रमिहशास्त्रीयंनतुलौकिकमिति तत्रवदपत्यइतिभावः स्वरेइतिलु
गभावेप्रत्ययस्वरेणतोदात्तत्वंस्त्रियांचङीप्स्यात् लुकिसतिङीकारउदात्तः टाप्वासिध्यती
तिभावः अष्टकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति संख्यायाः अतिशदंतायाः कन्
संख्याप्रकृतिकादिति संख्याप्रकृतिकप्रत्ययांतादित्यर्थः कालापकइतिकलापिकश्यवृप्रो
क्तार्थेऽण् सब्रह्मचारीत्युपसंख्यानाट्टिलोपः ततोऽध्येतर्यण् तस्यप्रोक्तात्लुगितिलुक्क
लापानामाम्नायइत्यर्थे गोत्रचरणाद्वुञ् ततोऽध्येतृवेदितृणोनलुक् स्वरेस्त्रियांचविशे
षः छंदोब्राह्मणानिइहमंडूकप्लुत्यानुवर्तंप्रोक्तादितिपंचम्यंतंजसंतत्वेनविपरिणम्यते छंदो
ब्राह्मणानीत्यनेनसामानाधिकरण्यात् प्रोक्तशब्दस्यप्रोक्तार्थकेप्रत्ययेलाक्षणिकइत्याश
येनाह प्रोक्तप्रत्ययांतानीति तद्विषयाणीति तच्छंदोवेदनाध्येतृवेदितृप्रत्ययःपरामृश्यते वि
षयास्विहानन्यभावचीनतुदेशवाचीत्यभिप्रेत्याह प्रत्ययंविनानत्प्रोज्यानीत्यर्थः इ
तिपाणिनीयंपाणिनीयाः इतिवदनियमेनप्रयोगेप्राप्तेनियमार्थमेतदितिभावः छंदो ३४०

भाष्योक्तेः साधुः गार्ग्याविदग्धाइञएपनपत्यइतिसिद्धेऽनुवर्त्तेप्याणिप्रकृतिभावार्थमपमारं
त्रः गार्ग्यायनः वैदशिनः कैशिनः गार्गिणः पाणिनः एयद्वात्रिपार्श्वकौरव्यइति कुर्वादिभ्यो एयः
तत इञो लुक् कौरव्यः पुत्रः नतु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते तत्पाच कौटव्यापणिरितिफिञ भा
व्यं नाविज्ञेति चेत्सत्यं कुरुनादिभ्यो ण्य इति द्वाविपगोत्रे विहितो यो एयस्तदंतं तत्र पठ्यते प्रकृते
वृः स एगोत्रप्रत्ययांतमित्यवधेयं श्वाफल्क इति ऋष्यंधकेत्वण् ततो इञो लुक् श्वाफल्कः
पुत्रः वासिष्ठ इति ऋष्यण् तत इञो लुक् वासिष्ठः पुत्रः तैकायनिरिति तिकादिभ्यः फिञ् ततो
णो लुक् तैकायनिः पुत्रः वामरथ्या इति कुर्वादित्वात् एयस्ततो वृद्धाच्छं वाधित्वाक एवादि
भ्यो गोत्रइति शैविकोण् इतीतिण्यः द्वात्रिपार्श्वेत्युदाहृतं तत्सूत्रे णित्यर्थः ऋष्यण् एवेतिपाणि
नशाब्दे तु औत्सर्गिक एवाणीति भावः नन्विदं वान्यस्मिन्सपिंड इति सूत्रस्य भाष्यके पठाभ्यां
विरुध्यते सूत्रे द्वेवापत्यानि पुमांसोऽनंतरः इतश्चानिञ इति ठक् तदंतात् यूनि तत इञ तस्य एप
द्वात्रिपेति लुक् अत्रिभृगुकुत्सेति ठकोपि लुगेत्युक्तत्वात् ऋष्यंधकेत्यण् एव ग्रहणे तु ठको
ऽग्रहणं ततः परस्येञो लुङ् स्यादित्याड्यः वसुतस्तु दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्यप्र

३८१ धिकरणेपन्व्याख्यानादिष्टं सिध्यति किमंगग्रहणेनेत्याशंकांनिवारयत्यंगग्रहणमिति मत्वं
तविशेषणमिति संभवाति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरणस्यान्याय्यत्वादंगग्रहणभा
वेमत्वंतविशेषणं स्यादेवतत्त्राहि मतामित्यादावतिप्रसंगः स्यादितिभावः रोणीरोणी
शब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थस्तथाच पालितमाह रोणीशब्दादितिपंचम्यां स्सौत्रो लुगि
त्यन्ये तदंतादिति येनविधिरितिसूत्रेभाष्यस्याविशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य
समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य प्रत्याख्यानाद्वातदंतविधिरितिभावः वुञ्छण्ठक
इत्यंतमेकं समस्तपदं अरीहणादित्यपरंतत्रप्रथमतः कुमुदांतानां चतुर्णां द्वंद्वं विधाय
द्वितीयेन काशादिकुमुदांतद्वंद्वेन सह पुनर्द्वंद्वो बोध्यः तेन कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेपि
नैकशेषः आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यत इत्याह अरीहणादिभ्य इतिपद्धाद्यंतर्गणसू
त्रमाह यध इति जनपदे लुप् तन्नाम्नीत्येवनेह उदुंबरास्संत्यस्मिन्नौदुंबरो जनपदः
नह्यत्र लुबंतं तन्नामधेयं जनपदस्येत्यादेकवचने प्राप्ते वहुवचनफलकमतिदेशमा
ह लुपियुक्तवदिति व्यक्तिवचने किं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वरणादिभ्य ३८१

ग्रहणादेवसिद्धेब्राह्मण ग्रहणंचिरंतनप्रोक्तब्राह्मणानामेवतद्विषयत्वार्थंतेनेहनयाज्ञवल्को
नप्रोक्तानिब्राह्मणानियाज्ञवल्कात्कण्वादिभ्योगोत्रइत्यण् आपत्यस्यचेतियलोपः याज्ञवल्का
दयोहिपाणिन्यपेक्षयाऽद्यतनाइति वृत्तिकृतांव्यवहारः चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः तेनका
श्यपिन कौशिकिनइत्यत्रकल्पेपितद्विषयत्वंसिद्धंकाश्यप कौशिकाभ्यामृषिभ्यामिति प्रो
क्तेणिनिः अध्येत्रणलुक् छंदोब्राह्मणानीति किंपाणिनीयंव्याकरणम् अथचातुरर्थिकाः त
दस्मिन्नस्तीत्युपाधिकात्प्रथमांतादस्मिन्निति सप्तम्यंतार्थेयथाविहितंप्रत्ययःस्यात्प्रत्य
यांतंनामादेशश्चेन्मतुपोपवादः इतिशब्दस्तुसकललोकप्रसिद्धेदेशेयथास्यान्नत्वा
धुनिकसंकेतितेपीत्येतदर्थः उत्तरस्त्वत्रयेपिदेशेतन्नाम्नीत्यनुवर्त्ततेतेनानिरंतं अंत
र्भावितण्यर्थाद्धृतेः कर्मणिक्तः अदूर अदूरमंतिकंतत्रभवतीत्यदूरभवः निपातनात्सप्त
मीसमासः चातुरर्थिकात्वमिति चतुर्णामर्थानांसमाहारश्चतुरर्थीतत्रभवाश्चातुरर्थि
काः अंध्यात्मादित्वाट्ठञ् चतुर्ष्वर्थेषुभवाइतितद्धितार्थेद्विगौतुद्विगोर्लुगनपत्यइतिठ
ञोलुक्स्यात् मतोअननुमतोर्वृद्धंचइत्येवास्तुवृद्धेचोविहितोयोमतुप् तदंताद्धितीवेय

२४२ पदेपीति तस्यानिवासः अदूरभवश्चेति तद्धितैर्वोत्पद्यते किमनेन लुपो विधानेनेत्यर्थः नदृश्ये
तेति विनापि ह्याश्रियसंबंधं पंचालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यत इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः प्रसं
गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्यादिनाविशेषणानां चापि सूत्रपाठे
लुपि युक्तवदिति सूत्रादनंतरमेतत्सूत्रं पठित्वा तदशिष्यमित्याख्यातत्वात्तत्रैवं व्याख्यातुमुचि
तं तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं नतु युक्तवद्भावपरमित्याशयेन तत्रनोक्तमित्याहुः पं
चालाः रमणीया इति कथंतर्हि पंचाला जनपदस्सुभिक्षाः संपन्नपानीय इति प्रयोग इति
चेत् जनपदविशेषणत्वादित्यवेहि पंचालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिंगवचने स्त एव
पंचालास्सुभिक्षाः संपन्नपानीया इति हरीतक्य इति हरीतक्यादिभ्यश्च [illegible] त्यणो लुप्
तत्र हि लुबित्यतो लुबनुवर्तते खलतिकमिति वरणादिभ्यश्चेति लुप् चंचेति संज्ञाया
मिति कनो ऽमनुष्य इति लुप् चंचा तृणमयः पुमान् वरणादि चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ
स्तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धं वरणा इति एवं कटुबदरी शिरीषाः गोदौ खलतिकमित्यादीन्यु
दाहर्तव्यानि वत्वं स्यात्सिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्येऽटिलोपो न स्थानिवदित्यौत्याशयेनाह २४२

श्रोति लुप्तस्य वनं शिरीषवनं इहवनस्यातित्वमदृश्येत तत्रं श्राविभावो बाधि वनस्याति भइतिएा
त्वंस्यात् नचात्र शिरीषाणामिति षष्टी वहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेदत्राहु: वचनामिह
संख्या नत्वेकवचनादि नचैव मपि संख्यावोधकत्वेन स्नुतैव षष्टी परिगृह्यतामिति वाच्यम्
प्रत्ययस्य तद्धितरत्वं तन्नीतत्वादुक्ता येप्रथमा वाए व पुक्त्वादिति पंचालाइत्यादि पद्यप्यत्रा
तिद्येव लिंगवत्वेपीष्टा सिद्धिस्तथापि कटुवदर्या अदूरभवोग्रामः कटुवदरीत्यादि सिद्ध
ये प्रकृतातिलिंगातिदेश इति भाव: पूर्वाचार्यानुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्य
मिति पंचाला: अंगा: वंगा: कलिंगा इत्यादयो जनपदस्य यथा पयं वहुवचनाद्येताएव
संज्ञा: नत्वत्र यत्नेन लिंगसंख्ये प्रतिपादनीये आपोदारा इत्यादिषु यथा नारि शास्त्रेण लिंग
संख्ये प्रतिपाद्येते इति भाव: उपजीवके प्रत्याख्यायोपजव्यं प्रत्याचष्टे लुव्योगेति जनप
दे लुप् चरणादिभ्य श्रोति द्विसूत्री लुप् शब्देन विवाहीता प्रशिष्यामिति संवध्यत एवतदाह
लुपं वयोति प्रकृति प्रत्ययार्थयो संवंधोयोग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति अ
प्रत्याख्यानादिति व्याचष्टे अप्रतीतेरिति पंचालादयः शब्दा: क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जान

३४३ आमलकीत्यत्रस्त्रादिष्विति पदत्वात्तु अत्रस्यादौत्सीत्यत्रतु संयोगांतलोपः स्यादितिशंकापिपरा
स्तेतिदिक् ननु प्राक्क्रियालाबवापडूवतुवे वविधीयतामथवाकुमुदनडवेतसेभ्योड्मदितिप्र
कृतस्मतुपोड्डित्वमतिदिश्यतां किमनेनड्मतुविधानेन सत्यं अन्यतोविधानार्थंतत् त
त्सिद्ध्यर्थकथनपरं वार्तिकमाह महिषाच्चेति शिखायानिर्वृत्ताद्यर्थे देशेतन्नाम्न्यण्णो
बाधनार्थं चेदं वचनं शिखाशब्दात्संज्ञायामिति पंचमे वक्ष्यमाणेनत्वदेशेपि शिखावलइतिरूपसिद्ध्य
र्थं नडादीनां नडप्लक्षबिल्ववेणुवेत्रवेतसादयो नडादयः नडाद्यंतर्गणसूत्रमाह क्रुंचेति
एवंतद्धान्नित्यपिड्भयत्रापिबह्वाः सौत्रो लुक् टेलोपइत्यतोलोपेऽनुवर्तमानेलुग्ग्रहणंव्य
र्थमित्याशंक्याह सर्वलोपार्थमिति यमात्रस्येति न चादेः परस्येतीकारस्यभाव्यमितिवाच्य
म् सूर्यतिष्येत्यतोयकारस्येव यस्येव लोपस्यानुवर्तनादितिभावः इतिचातुरर्थिकाः॥ शेषे
लक्षणंतावद्वाच्यर्थंतस्येचेतिग्रहणादुणादिष्वर्थेषु तरसूत्रानुपात्तेषु अणेविधायकमित्य
र्थः ननु लक्षणंतावद्वार्थंतस्येदमित्यनेन चाक्षुषादीनां संस्कृतं भक्षाइत्यनेन दीर्घदा
दीनांसिद्धेः न यथाधिकारोपिव्यर्थः तथाहि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थीपर्यंतेष्वं

ऊपइतीति नड्वानित्यत्रापिपरत्वात्ऊपइत्यनेनैव वकारो न तु मादुपधायाः इत्यनेनेति भा
वः नचासिद्धत्वात् मादुपधायाइत्येवतत्रन्याय्यमिति वाच्यम् प्रकरणे प्रकरणमसिद्धेन
तु योगेयोगइति उपसर्गादसमासेपीत्यत्रभाष्ये निर्णीतत्वात् ननुवेतस्वानित्यत्रवेतसश
ब्दस्य स्तुवंततत्वेन पदत्वात् झलांतुपोडिति सामर्थ्यादिनोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्त
स्य रुत्वं स्यात् नचस्थानिवत्वेनानेर्वोहः पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति चेन्नैवं अंतरंगरुत्वप्र
तिबहिरंगस्याटिलोपस्यासिद्धत्वात् नचषष्ठीबहिरंगपरिभाषात्रैपादिकं नाजानातीति
वाच्यम् कार्यकालपक्षास्याभ्युपगमात् नन्वेवमपि स्वादिष्विति सांतस्य पदत्वे तदाश्रय
रुत्वस्यांतरंगत्वाभावाद्बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तेत इति रुत्वं दुर्वारमेव न च नद्यांमत
बिति चतुष्यां मतुपो विधानाच्चातुरर्थिको ऽयं तुप् मत्वर्थीय इति नसो मत्वर्थ इत्यनेन
भत्वं शंकांटिलोपस्य स्थानिवत्वात् नचपदत्वेप्येवं तस्य रुत्वे विनाऽसह कार्यकालत्व वि
त्वा पूर्वत्रासिद्धेनेति निषेधादिति चेदत्राहुः पदसंज्ञायां यचोद्देश्यपक्षाश्रयणात्पूर्व
त्रासिद्धेनेति निषेधाप्रवर्तनात्स्थानिवत्वप्रवृत्त्या सांतस्यापदत्वादिति एतेन षष्ठी

२४८ ग्राद्र्दकादिभ्योपादिष्टः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेवेतिनियमस्यापि संभवाच्च एवं स्थितचाद्दुष
मित्यादिषु गरस्यमाणत्वादिप्रकारकवोधनापदेशकत्वमपितस्यसुवचामितिदिक्
विग्रहीतादपीत्यादि वचनमेवेदं सूत्रं यथासंख्यप्रवृत्त्यर्थं विशिष्टोच्चारणात् कुत्सि
तास्थयइति इहवहुव्रीहिरपिसुवचः इहैवानिपातनात्कोः कद्भावः कद्भावेत्रावुपसंख्या
नमितितुप्रत्याख्येयं कुत्स्यापायलोपश्चेतिगणसूत्रं कुत्स्यापांजातः कौलेपकः कात्रिडं
भिकुंडिनमाहिष्मतीत्यादि दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यमिति साहचर्यादितिभावः एवं चद
क्षिणात्यइत्यत्रसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुंवद्भावशंकैवनास्तीतिवाच्यम् पाश्चात्यइति
कथंतर्हिपश्चात्तनेः कश्चननुच्यमानइतिनचादिग्देशवाचिनिपश्चाच्छब्देसावकाश
त्यकंकालवाचिन्युटुलौवाधेते परत्वादितिवाच्यं अग्राद्पश्चादितिडिमचाद्युलो
र्वाधस्यदुर्वारत्वात् सत्यं पश्चात्तन्त्वंतिपश्चात्तनाइतिकथंचित्समाधेयं कापिश्याः
ष्फक् कापिशिशब्दात्ष्फक्स्यात् स्त्रियांङीषतदाह कापिशायनीतिरंमनुरंकवीज
नपदस्ततः ओगद्दीव्यतोऽणीत्यणप्राप्तः तद्बाधकोऽतेनावृद्धादपीतिवुञ्प्राप्तः तमपि २४८

धैयुष्मदादीनां ट्युट्युलंतानां निवृत्तिर्जातार्थसाकल्ये वा प्रयोजनं तत्र निवृत्तिस्तावन्न प्र
योजनं प्रार्द्रकाश्मलादीनामुत्करादिपाठेन इत प्रागेव घयुष्मदादयो न प्रवर्त्तंत इति ज्ञा
पनात् अन्यथा रङ्काच्छ इत्येवासिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोज
नं जाताधिकारात् प्राक् पाठसामर्थ्यादेव तल्लाभात् यदि संनिहिते जातार्थ एव घादयः
स्युः तदुत्तरेषु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिछिन्ने घयुष्मदुपुविधीयमानाऽणादयः ए
व स्युः तदा जाताधिकारानंतमेव प्राग्वहतष्ठावित्यादिभिस्सह राष्ट्रावारपारेत्यादयोपि क्वा
रन् तस्मादर्थमिदं सूत्रमिति चेदत्रोच्यते शैषिकान्सरूपः शैषिकान्सरूपः शैषिको नेति
वक्ष्यमाणार्थस्य विषयलाभार्थं शेषाधिकारस्तावदावश्यकः शैषिकत्वप्रयुक्तकार्य
विशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव शैषिकान्मतुवर्थीयादित्यादि श्लो
केनाप्यवयति एव च श्लोकः सान्वियोमनुब्बियौ च भाष्ये पठितः इह तु सनन्ते पठितः इति
तत्रैव व्याख्यास्यते अपत्यादिषु घयुष्मदादीनां निवृत्त्यर्थमधिकारश्चावश्यकः न
चोक्तज्ञापकेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात्

२४५ हेतुत्वात्येनवकारस्यपकारइतितेषामाशयः प्रागादयोस्तात्यंताश्रव्ययास्तद्भिन्नास्तचनव
पाः उभयेषामपीह ग्रहणमविशेषात् कथंतर्हि संस्काराः प्राक्तनाइचेति अत्राङः काम्ब
ोजादिनः प्राक्शब्दात्यतंबाधित्वापरत्वात् तु पुलैभ्योछ्याविति वर्णोवुकवर्णेरि
ति अदूरभवश्चेत्यर्थे सुवास्त्वादित्वादण् जनपदेलुविति लुप् ह्रस्वान्तादोपदांतत्वात्
षत्वस्यप्राप्तावयमारंभः आदिग्रहणंतुव्यपेवास्मिन्विधिरितिवासिद्धेः ह्रस्वात्किं गीस्त
राद्धस्तारान्तादौकिंसार्पिस्साद्भवतिनधितेकिंसर्पिस्तरतीति डं तस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः भिं
धुस्तरं दूरेत्यइतिदूरादागतइत्यादिरर्थः औत्तराहइति इहाद्युदात्तत्वंस्त्रियांटाप्
बोध्यः पदान्नूत्तराश्चेत्याहि प्रत्ययेनतोऽग्रग्रत्क्रियते अमेहेति परिगणनेनेत्यपोऽभा
वात्तदा औत्तराहशब्दोनोदात्तस्त्रियांङीप्विशेषः वक्ष्यमाणविति सापंचिरमित्या
स ३ दिनेतिशेषः वद्दान्तइतिष्यैस्तुडुत्यत्र दिक्पूर्वस्यसंज्ञायामित्यत्रसौत्रत्वात्पंचम्यर्थे
संप्तमीत्याशयेनाह संज्ञाभूतायाइतिमद्रेभ्योऽजबहुवचनान्तेईशाज्जनपदवाचीग्र
ह्यतेनतुमद्रपर्यायः दिशोऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्यजनपदवाचिनः

वाधित्वा दैर्दिशेठञ् प्राप्तस्तस्य तु कोपधादण् वाध्यकस्ततोपि परत्वात् कष्ठाचारिणप्रा
प्तेऽनेन ष्फक गणो विधीयते कोपधत्वादेवाणोसिद्धेर्वः इत्यादिषु रंकुशब्दस्य पाठो मनुष्य
तंत्रस्याथो वुञ्विधानार्थ इति कैयटः अत एवाह रांकवको मनुष्य इति केचित्तु रांकवइ
ति पठ्यते तेस्तु लेखप्रमादः स्यादेतत् अमनुष्यग्रहणमिह व्यर्थं अपवादेन वुञा तत्र
ष्फक गणो वाधो नाम मनुष्य एव पर्यवसानात् अण्ग्रहणमपि व्यर्थमेव कष्ठादित्वादेवतासि
द्धेः अत्राह काशिकाकृत् नायं प्रसज्य प्रतिषेधः किंतु पर्युदासस्तेन मनुष्यभिन्ने प्राण्यन्य
दे ष्फक ठ्विधीयत इति रांकवः केवल इत्यत्र न ष्फक वुञ् विशेषविहितेन ष्फकोऽणो वा धा
मान्न दित्यण्ग्रहणं चाक्षिप्यत इति भाष्ये तु अप्राणिन्यपि ष्फकमंगीकृत्येदं द्वयमपि प्रत्या
ख्यातं द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यदिति सूत्रे दिव उदिति उत्वेनानिर्देशादिति भावः अपाचीदक्षिणादिक्
द्वितीयो वर्णः पकारो न तु दंतोष्ठ्यः पदि द्युप्रागपागुदगित्यादौ तपाद[र्]र्शनादिति स्थि
तं मनोरमायां केचित्तु प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ता इत्यमरकोशे अवाचीति दंतो[ष्ठ्य]स्य पाठ
र्कीचित् कं पुरस्कृत्य सूत्रेप्यवागीति पठित्वा अवाच्यामित्युदाहरंति प्रागपागितिवे

३४६ धानात्क एवादयश्च गर्गा यंतर्गताः गर्गादिभ्यो यञित्यत्र तु गोत्रे कुंजादिभ्य इत्यतो गोत्र
इत्यनुशास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्यत्वात् तदेव हीजश्चेति सूत्रेनुवर्त्तत इ
ति न्यासः अपवाद इति प्रतिषेध इत्यर्थः भरता नाम ग्रहणस्येति तेन इञः प्राचामिति भ
रतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायन पुत्र इति आहीद गोपु
छेति सूत्रे कैयटः भवतः छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः पदसंज्ञार्थ सित्करणादित्याशये
नाह जेष्ठामीति काश्यपादिभ्यः इकार उच्चारणार्थ इति उभयत्र ञकार एवानुबंधस्तस्य
चत्वात्सपाठस्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थ इति भावः आपदीति गणसूत्रमिदं वृद्धादेवेति वृद्धा
ध्येन प्राचामेवेति विपरीतनियमस्तु न भवति अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णेतस्या
भावात् धन्वयोपधाद्धन्वेति न स्वरूपपर्यायपोर्ग्रहणं वृद्धत्वासंभवादित्याशयेना
ह धन्वविशेषेति ऐरावतं धन्वेति यद्यपि समानौ मरुधन्वानो इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तं त
थाप्याष्टकं नाम धन्वेति भाष्ये क्रस्वपांठान्न पुंसकोपि धन्वशब्दोऽस्येवेति बोध्यं उ ३४६

मद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात् ञिति णिति किति तद्धिते इति सूत्रार्थः पौर्वमद्र इति मद्रैकदेश
मद्रशब्दस्य वृत्तौ दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात्तद्धितार्थेति समासः उदीच्यां दिग्ग्रह
णं निवर्त्तं उदीच्यग्रामात् किं माथुरः बह्वचः किं ध्वाजः पिप्पल्यादि ङीषंतोऽयं जीशब्द अंतोदात्ता
त्विं शार्करा धानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लित्स्वरस्यावस्यास्तत
शौवपुरमिति प्रनापपुरवहांताच्चेति वुञ्न भवति वृद्धादिति तत्रानुवृत्तेः प्रस्योत्तर उदीच्यग्रा
मलक्षणस्याञोपवादः पालद इति पलदीति ईकारांत इत्येके नांत इत्यन्ये न लोपे सति यण
देशात्संहितात्तस्यैव वाहीकशब्दः कोपधो पिपलघादिषु पठ्यते परं छं बाधितुं अन्यथा
ग्राणं बाधित्वा परत्वात् छ एव स्यात् कोपधप्रयुक्तोऽण् अवृत्त असाववकाश इति पल्लो लोम
निमवो पाल्लो लोमः श्रान्नीति प्रकृतिभावस्तु नगणेऽस्मिन्न लोपानिपातनादिति हरदत्ता
दयः सौतंगमेयिति सुतंगमादिभ्य श्चातुरर्थिक इञ् शास्त्रीपमिति नन्वपत्याधिका
रादन्यत्र लौकिकं गोत्रं ग्रहस्यत इति चेदत्राहुः सर्वसूत्रे गोत्रग्रहणे न पौत्रप्रभृति गोत्रं ग्र
स्यते कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदंतेभ्य इति गोत्रप्रत्ययानुवादे मतत्राणिव

त्वान्नसिः मुखतीयमिति मुखेजातमित्याद्यर्थेतसंगतात्वछः अल्लोपोंत्यस्येतितस्यसकारस्यलो
पेढःस्येतिचतयकारलोपः कुज्जनस्येति इहमपिगणसूत्रं स्वकीयमितिस्वार्थिककन्
तात्स्वशब्दाज्जह्लादेश्छ इतिगणात्वछः देशवाचित्वाभावेपिपूर्वपक्षादिवद्बोध्यः अ
तएवलुक्योगाप्रख्यानादितिसूत्रेनहिस्वकीयस्येव प्रत्याख्यानमिति न्यासकारोक्तेः
सूं गृह्णतेवलात्स्वशब्दाद्गणोवसौवंद्वारा दीनांचेत्येच स्वीयमित्यत्रतुप्राक्क्री
ताच्छः अंतरशब्दात्तुगहादित्वाच्छेत ह्तेनशब्दस्यसमासेस्वार्थेकान्नेिचनान्तरीयक
मितिभवति अप्राचिनामग्र तामित्यर्थः वृद्धाट्ठकेकांतवात्खणकीयइतिकोप धा
दणीत्यण प्राप्तः आपोमुखीयामिति वाहीकग्रामलक्षणौठञ्ञिठावित्प्राप्तौ ठञ्ञि
ठादेर्यीति आदिशब्देनरोपधेतोर्देत्यादिनाप्राप्तस्यवुञः पर्वतीयइति तत्रचोरंरचो
र्जेन्य पार्वतीयेर्गणोरभूदित्यत्रतुपार्वतीयस्यराज्ञइमे इत्यर्थे छांतादण् ककण्भा
रद्वाजशब्दोत्रदेशवचनः सचनप्रत्ययार्थः किंतुप्रकृत्यर्थविशे षणमित्याहभारद्वाज
देशेत्यादिना युष्मदस्मदोः त्यदादीनिचेति वृद्धत्वान्नित्येछेप्राप्तेखञणोरपिविधा

त्तरेणेति रोपधत्वादिति भावः जनपदस्सचासौऽवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूपएवाव
धिर्लभ्यते नचजनपदत्वादेवासिद्धेरवधिग्रहणंव्यर्थं वुञेव यथास्यात् ञान्यादित्येतदर्थं
तस्यावश्यकत्वात् अतएवजनपदावधिवाचिनास्त्रिगर्त्तशब्दाञ् तेत्तरपदादिति छो
नभवतिकिंतु अवृद्धादपिबहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेणवुञेव भवतीत्याशयेनोदाहरति
नागरराजन्यासत्यणइति कृत्यादिषु नागरिष्यतीति संज्ञाशब्दसाहचर्यात्संज्ञाभूतनगरशब्दस्ये
७६ वठुकगानागरेयकइतिभाष्यमितिभावः विभाषाकुरुकुरुशब्दः कच्छादिषुपठ्यते तस्मा
मनुष्योत्पत्तेणसिद्धइतिपरिशेषाद्विभाषाग्रहणंयुगंधरार्थमेव अवृद्धादपीति नित्यप्रा
प्तेवुञनेनविकल्प्यते मनुष्यतत्स्थयोस्तुपरत्वान्नित्यएववुञ् कौरवकोमनुष्यः कौ
रवमस्यहसितं एतदर्थमेवास्यकच्छादौपाठः अन्यथायुगंधरार्थं पिविभाषयावुञणोःसि
द्धौतेनेतिभावः नैंचवाइतिंडोर्यशोइति ठञ्प्राप्तः वुञ्सिद्धः इतिमनुष्यतत्स्थयोरित्यपे
नेत्यु गर्त्तादि भ्यश्चएभ्योदेशवाचिभ्यश्छः स्यात् पूर्वपदात्दिशब्देभ्यस्तुदेशवाचित्वा
भावेपिपाठसामर्थ्याच्छः मुखपार्श्वतसोरितिगणसूत्रेमिदं सप्तम्यंताभ्यामाद्यादि

३५८ रासार्थमित्याहुः असांप्रतिके संप्रतीत्यव्ययं नाप्येव वर्त्तते अनापृष्ठ आतुरा त्रोऽतिरिक्तः यद्भात्रः
सवा एष संप्रतिपत्तोऽपत्यं च रात्रइत्यत्र तपाद्दनात् नन्यूनो नातिरिक्तः स्समइत्यर्थः इदा
नीमित्यर्थेतु प्रसिद्धमेव एतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरात् ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणा विन
यादित्वात्स्वार्थेऽक्रापि तेन सांप्रतं सांप्रतीकामितिपर्यायो उत्कर्षेत्यादिन्याप्येविद्यमान एव
संप्रतिशब्दोऽत्रगृह्यते इतिभावः द्वीपादनुसमुद्रं समयाम्ननुसमुद्रं अनुर्यत्समयेत्यव्ययी
भावः सप्तम्यंतं चेदं विद्यमानाक्रियाद्वाराद्द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह समुद्रसमीपे
योद्वीपइति कछाद्यणोमनुष्यवुञ आपवादोयं अनुसमुद्रं किं द्वैपमन्यत् द्वैपकोमनु
ष्यः द्वैप्यातिपत्रऋतीडीव्रमचाति अपत्याधिकारस्यादेच यञोडीविति प्राग्दिवो क्तत्वा
३४ दे कालाट्ठञ्स्वरूपस्यैनग्रहणं संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशी
प्रभृतिभ्योऽवद्योभ्योपिठञ्बाधनार्थमगृविधानात् किंतु सर्वेषामपि कालवाचिनां ग्र
हणमित्याशयेनाह कालवाचिभ्यइति यत्तु स्वरूपस्यपर्याणं चनग्रहणमितिपद सा१
मंजर्यादिषुस्थितं तन्नदसत् कालिकः संबंधः कालिकीव्याप्तिरित्यादिप्रयोगानापत्तेः ३५८

नार्थमिदं पदद्वयं ग्रहणीति अन्यतरस्यांग्रहणादिति भावः तयोश्चैतेत्रयः प्रत्ययाः इति वैषम्याद्य
थासंख्यं न भवतीति केचित् मनोरमायां तु यथासंख्यनिवारणाय योगविभागः कृतः त
थाहि युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम् आभ्यां ङ्भोवास्यात् त्वाहादीनि चेति च आत्वान्नित्ये ङे
प्राप्ते विकल्पो यं ततः खञ् च एवमुत्तरसूत्रेपि योगविभागो बोध्यः तेन अण्आदेशयोः खञणः
भ्यां यथासंख्यं नेत्यादि युवयोरित्यादि एकवचने तवकममकादेशविधानादेकवच
नांते न विहितग्रहो त्र न कृतः तस्मिन्नणि च तस्मिन्निति साक्षादविहितः खञ् निर्दि
ष्टपतेन तु चानुकृष्टः निमित्तयोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न भवति खञणोरिति वक्तु
त्वोपयविभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात् स्यान्नादेशयोस्तु इष्यत एव हेतुः तावक इह पूर्व
वदेव निमित्तयोः खञणोरादेशौ प्रति यथासंख्यं न भवति किंतु स्यान्नादेशयोरेवेत्या
शयेनोदाहरति तावकीनः मामकीनः इति परावरपरावराधमोत्तमेभ्य इत्येव वक्त
व्ये पूर्वग्रहणं पूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थं तेन दिक्शब्दयोः परावरयोः अर्धशब्देन समा
से उत्तरसूत्रप्राप्तावपि ठञ्प्रत्ययौ बाधित्वा यदेव भवति दिक्पूर्वपदग्रहणं स्वरूपविधिनि

३४९ भंगे न तु किं हि क्रियमाणे त्विसुसुक्तांतादिति कादेशप्रसंग इति चेत्सत्यं बुञ्छणादिषु ठच्छित्वे नैका
देशोंतरंगेभ्योऽवलवानिति ज्ञापितत्वात् अन्यथा प्रत्ययात्पुरान्तत्वे कृते इकादेशः स्यादिति किं
ठचः छित्वेन कृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरबाधनायाचित्त्वं युज्यते इति मनोरमायां स्थितम्
संधिवेलाग्रहणे ग्रहणं तु छ्वाधनार्थं अन्यथा संधिवेलादिभ्यो यथाविहिते प्रत्यया स्युरि
त्युक्ते पौर्णमासीशब्दाद्द्वयाच्छः स्यात् वचनं तु ठञो बाधनाय स्यादिति भावः तैषमिति तिष्या
द्धवादावणा जातार्थे तु श्रविष्ठाफल्गुनीति लुक् ... इति ... त्यजति ... योने ... त्राली
ति स्वचनात्सलोपः प्राक्वत्सरेण्यः ऋत्वणोऽपवादः प्रावृषष्ठप् इति प्रावृट नाहि वृतीति दीर्घः त
त्र भवः जाते तु ठप् वक्ष्यति ... सिद्धप्रक्रियालाघवार्थं णकारो ... किंच
प्रावृषेण्यमाचष्टाणः प्रावृषेणीत्यत्र णकारश्रवणार्थमपि तत् एवं तर्हि किं पिटिलोप
णिलोपयलोपाः सर्वत्राण्च हेमंतादिति एतच्च हेमंताच्चेत्यतोऽनुवृत्तमिति भावः हैम
नमिति अकारविशिष्टस्य तशब्दस्य लोपे ... इति प्रकृतिभावान्नस्तद्धिते इति टिलोपो
न तकारस्यैव लोप इति पक्षे तु यस्येति चेत्यलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्यादिवृद्धौ
वाद्धा टिलोपोऽन्वेति बोध्यः हैमंतमिति अत्वणि तकारलोपो न भवति तस्य सर्वत्रेति प्रति ३४९

नच विशेषणमेवाग्रहणे संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलादिभ्योऽण् विधानं ज्ञापकमिति वाच्यम् तस्य
स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यात् गौणमुख्यन्यायस्त्विनाश्रीयते तेन कदंबपुष्पसा
हचर्यात्कदंबपुष्पः कालः व्रीहिपलालसाहचर्यात् व्रीहिपलालः कालः तत्र भवे कादंबपुष्पिकं
व्रैहिपलालिकमित्याकरः अत्राहि प्रमाणे संधिवेलादि सूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां वि
शेषणमेवेत्याहुः नच पुष्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः लुब्विशेष इति व्युत्पादनात् यच्च
कालविशेषणमुक्तार्थेन प्रमाणमिति वाच्यम् पुष्यादिसमीपस्थचंद्रमसा युक्ते काले पुष्यादिश
ब्दानां गौणत्वात् लुब्विशेष इति शास्त्रमपि गौणवृत्तित्वाद्व्याख्यापकमेवेति दिक् एवं स्थिते का
लवाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रतिपादकेभ्य इति फलितोर्थः प्राक्श्रितमिति मन्वाक्षेपमाणपि त्रं
कर्मेत्यर्थः प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो ण इति मत्वर्थीयेन व्युत्पादितत्वश्रद्धावान् पुरुषस्तु न गृह्यते अन
भिधानात् अस्तत्पुरुषविभाषेत्यनुवर्तनादाह ठञ्वा स्यादिति एषमो ह्यस इत्यादिनात्यबपि वि
कल्पे न विहितः आभ्यां मुक्ते युघुला वपि स एव प्रौवासिकमिति तन्नांतरंगत्वात् तुट् ठस
प्रत्ययादित्वाभावात् कर्मठ इत्यत्र ठचइवेकादेशो न स्यात् नच परत्वादिकादेशे तस्य तुडिति
वाच्यं आदेशात् प्रागेवांतरंगत्वात् तुटः प्रवृत्तेः इकादेशस्य त्वांगत्वे न बहिरंगत्वात् सूत्र

३५०
न मांतत्तानिपात्यतइतिभावः अत्रवदंति स्वरादौपाठादव्ययत्वादेवसिद्धे सूत्रेचिरमेतदर्थं न
चादंताच्चिरशब्दात् कुन्स्यादितिवाच्यम् तेननवाचयादौजि एवंतत्वमितिप्रागाहुः सोढोस्यप्रा
हे तनइत्याद्यर्थेतत्राहि सप्तमीनास्तिजातार्थेयकालतनेच्छित्यलुकापिसिद्धम् चिर
त्नमिति सूत्रेचिरशब्दस्योपादानात् ट्युट्युलावपिस्तः नचैवंसूत्रेचिरशब्दस्यप्र
त्याख्यानेनसंभवतीतिवाच्यम् मांताव्ययादेवट्युट्यु लिघौ तत्संभवात् परुत
पूर्वस्मिन्वत्सरेपरारिपूर्वतरे अग्रादादिडिमचोडित्व सप्तम्यर्थेतत्रजातः ननुश्रोव
ऽत्यस्यलक्षणत्वोक्तेश्रोत्रग्राह्यरूपं श्रावणः शब्दः इत्यादाविवजातादिष्वर्थेष्वणादयः
सिद्धाः अधिकाराच्चघादयोपिनचजातादिष्वेवाणादयइति नियमार्थंजाताद्यर्थानि
र्देशाश्रावस्यकः अन्यथातत्रास्तेतत्रशेतेइत्याद्यर्थेपिप्रत्ययःस्यादितिवाच्यं चाक्षुषमित्या
द्यसिध्यापत्तेः सुघ्नेश्रास्तेसुघ्नेशेतेइत्यादौत्वनभिधानादेवतद्धितोनभविष्यति अंगु
ल्यास्वनतिरथ्यात्मलादागतइत्यादौपथाप्यसमर्थविभक्तयस्त्वादौपादेवनस्यंतेचाक्षुष
मित्यत्रतत्रीपायपातस्मात्तत्रजातइत्याद्यर्थनिर्देशोव्यर्थइतीचेन्नैवं शब्दवषट्चवित्या

३५

पदोक्तेनाण्सान्नियोगशिष्टत्वात् एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये तथाहि हेमंतपर्यायो हेमन्शब्दः
प्रसिद्धो हेमन्नागमिष्यतीति कण्वादित्यादिप्रयोगात् ततश्च हेमन् हेमंतशब्दात्स्वार्थेऽत्वाणि हैमनं
हैमंतमिति रूपद्वयं सिद्धं छंदसि तु हैमंतान्नेति ठञा हैमांतिकामिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति न
चाविशेषविहितेन ठञाऽण्बाधः शंक्यः छंदसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वात् वृत्तिकृता
तु हेमंताच्चेति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपनीय लोकेपि हैम[illegible]तिकमिति स्वीकृतं सायंचिरंनन्वं
नरंगत्वात्तु यमंतुट्युट्युलौ तुरित्यादाविव तु शब्दस्य प्रत्ययपरतयांगसंज्ञानिमित्तं पुस्तस्य विधी
यमानोऽनादेशोमनस्यात् नचैवं तु गेवाक्लिप्यमानमिति वाच्यं तस्य पूर्वांतत्वेनाविसर्गाभावा
त्पात तस्य[illegible] नमित्यत्र सत्वाभावप्रसंगात् अत एवाह तुटः प्राग्णीति इत्यादीति स्यादिशब्देन घ
कालतनेष्विति ग्राह्यं सायंतनमिति स्यतेर्घञि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावसाने रूढस्त
स्य प्रत्ययसन्नियोगेन मांतत्वं निपात्यत इति वार्त्तिककृन्मतं भाष्यकृता तु मांताव्ययामित्यात्रि
तस्याग्रहणं प्रत्याख्यातं नचैवं सायशब्दात्कालाट्ठञि अनिष्टरूपप्रसंगः तस्य काल
वाचित्वाभावादनभिधानाद्वेत्याहुः [illegible] चिरंतनमिति चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसन्नियोगे

३ ३५१ तत्पर्यंतमनुवर्त्तयंतीति तन्मते असंज्ञायांप पाप यं अणादयो बादपञ्च वोध्याः अमावास्यायावा संधि
वेलाद्यणोऽपवादः अमावस्याद्न्यतरस्यामिति सूत्रेणमापूर्वाद्वसेण्यति व ह्लोपदेश्ह्रस्वत्वं नि
पात्यत इति ह्रस्वमध्यस्याप्यमावस्याशब्दस्य हणग्रहणं प्रकृतिग्रहणात् अमावस्यकः आमाव
स्यः येति हस्तूत्रे संधिवेलादिषु चह्रस्वोपधं पठंतीति तेषां तु दीर्घोपधस्य नस्यादित्यकृतिग्रहणे
न प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः वस्तुतस्तु वृद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य
ह्रस्वोपधपाठोपि समर्थयितुं शक्यते इत्यन्ये अच अमावस्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् अ
यमपि पूर्ववदुभाभ्यां वोध्यः अमावस्य इति ह्रस्वमध्या तु अमावस्यः अणजो च पयासंख्यार्थीयो
ऽविभागः अविष्टाइह सूत्रे स्यातिशब्दो ह्रस्वांत इति कैयटहरदत्तादयः माधवस्तु दीर्घांत
इत्याह तस्यातत्यगमनइति धातावाद्हएवंचात्रस्यातीतिष्यति ङीषंतग्रहणादङीषंतस्य सोवा तद
तिरूपं भवार्थ इव जाताद्यर्थेपि माधवमते सिध्यत्येव कैयटादिमते तु जातार्थे नासिध्याति लुह
ग्विध्यायकेऽस्मिन्नङीषंतग्रहणेपि लिंगविशिष्टपरिभाषया ङीबंतादपि अणोलुकः प्रव
र्त्तेः उपसर्जनेति अप्रधानामित्युपसर्जनंग स्यते न राज्ञी पमसंभवात् ननु गोस्त्रियोरिति
सूत्रेप्यप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं ण्हतां एकाविभक्तिचेतिशास्त्रीयं नंग स्यतो मेवं हरी ३५१

यपवादार्थं तद्दार्दशपकत्वात् येतु निरपवादास्त्वर्थनिर्देशाः कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादयस्तेतु व्यर्थाए
वेति दिक्संज्ञायांमित्येतत्कृतलब्धेत्येतत्पर्यंशरदः समुदायेन चेत्संज्ञागम्यतइत्यर्थः संज्ञायांकिं शार
दं सस्यं संज्ञायामित्येतत्कृतलब्धेत्येतत्पर्यंतंकेऽनुवर्त्तयंतीतिवृत्तिकृत् पूर्ववार्षिक इत्यादि वर्षाणां
पूर्वः हेमंतस्यापरं इतिविग्रहे पूर्वापराधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः पूर्वास्त्विति तद्धितार्थे समासः
ऋतोर्वृद्धिमद्विधाविति ऋतुवाचिनः शब्दात् वृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधानेतदंतविधिर्वाच्यः स
ते ऋतुवाचिशब्दोऽवयवेभ्यः परइत्यर्थः पूर्वत्रेति पूर्ववार्षिकः अपरहैमन इत्यत्रतु प्राच वर्षाभ्यष्ठ
क सर्वत्रारा च तलोप ऋत्याभ्यां क्रमेण ठञणौ भवतः वृद्धिमद्विधौ किं पूर्वप्रावृषं प्रावृष एण्यइ
त्यत्रैतदंतविध्यभावाद् ऋत्वणेव इहात्विति पौर्ववार्षिक इत्यत्रतु प्राचेह कालात् ठञिति ठञे
वेतिभावः अवयवत्वाभावादिति अन्यथा पूर्वासु वर्षास्विति सामानाधिकरण्यं न संगच्छते
तिभावः जनपदतदवध्योरितीति तस्मिन्ननुवर्त्तमाने अवृद्धादपि बहुवचनविषयादित्यने
नेत्यर्थः पौर्वमद्र इति मद्रेभ्योञित्यत्र पूर्वाह्णक इति विभाषा पूर्वाह्णक इति विभाषा पूर्वं ह्णा
भ्यामित्यस्यापवादः आर्द्रकोमलक इति नदृत्राणोपवादः प्रदोषक इति निशाप्रदोषाभ्या
चेत्यस्यापवादः श्वस्तक [illegible] ऽपवादः येतु संज्ञायामित्येतत्कृतलब्धेत्ये

३५२ ग्रामभवस्तेन तत्रभव इत्यनेनन गतार्थतेत्याहुः भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेतत् ग्राम्यभवग्रहणम
नर्थकं तत्रभवेन कृतत्वादिति उपजानु उपकर्णयोप्यमी सामीप्ये व्ययीभावः तेषां समाहारद्वंद्वे
सौत्रं पुंस्त्वं संभूते इह तंत्रादिना संभावनाधारपरिणादाधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वय मा३
मप्याश्रीयते स्रौघ्न इति स्रुघ्ने संभाव्यते तत्परिमाणानतिरिक्तो वा सेनादिरित्यर्थः को
शात् कौशेयमिति वस्त्रविशेषे योगरूढं पंकोशसंभवस्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेणमतां
तरे तु विकारप्रकरणे एणपाठजित्यस्यानंतरं कोशाड्ढञिति पाठितमंतत्याच वार्त्तिके विकारे
कोशाड्ढञ संभूते तस्यार्थानुपपत्तिरिति कालात् पुष्प्यदिति देवादिकः शत्रंतस्तदाह
पुष्यंतीति उत्ते च कालादित्येव योगविभाग उत्तरार्थः उप्यते इति सूत्रे भूतकालोऽतत्र
गमितिभावः आश्वयुजाबुञ् ञकारः स्वरार्थ उत्तरत्र वृध्यर्थः आश्वयुज्यामिति अश्व
श्विनि नक्षत्रपर्यायोऽश्वयुक्तयुक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः देयमृणे ऋ
णेर्किं मासे देयाभिप्रायाश्वत्थ इति फले लुक् इह पुल्लिंगनिर्देशोपपद्यप्यपुक्तं स्वधा
पिफलेऽश्वत्थस्य शब्दस्यौपचारिक इत्याशयेन पुल्लिंगप्रयोग इत्याहुः ठञ्चेति संवत्स
रायग्रहायणीभ्यां वेत्येव सुवचम् नैशिक इति निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यर्थं वाठञ् तत्रभवः॥ ३५२
ति२

तकाः फल्गुनिहरीतका इत्यत्र ह्रस्वप्रसंगात् उपसर्जनस्य किं अवंतीकुंतिकुरुः श्राविष्ठास्वि
ति श्रविष्ठाः धनिष्ठाः इत्यादीति आदिशब्दादनुराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखः
अषाढः बहुलः कृत्तिकावाची बहुलाशब्दः एवं तस्य समाहारद्वंद्वेन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे उपस
र्ज्जनामिति लुक इति शेषः चित्रेति लुक्तद्धितेति लुकि पुनष्टाप् टानाविति विधानसामर्थ्या
दनयोर्न लुक् स्यानां तगपेशाले त्यत्राविभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं तत्साहचर्यात्
वरशालेप्येव मेव न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ् स्यादिति शंक्यं लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्
त्रापि लुक् सिद्धेरित्याहुः यद्यपि टावंतयोः पाठेप्येकदेशविकृतन्यायेन ङीपपीष्टं
सिध्यति तथापि लाघवार्थं ह्रस्वपाठः नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमिति सूचेइति शेषः वत्सशाले।
जात इति वत्सशालायामित्यपि बोध्यं इत्यादीति आदिशब्दादभिजित् अभिजितः अश्व
युक् आश्वयुजः प्रतिप्रसूतमिति कालाहु त्राने वर्तमानोपसर्गोत्सर्गिकोण सस्संधि
वे लादि सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः कृतलब्धेन नुक्तक्रीत त्वे जात लब्धा च
पोर्व्याप्येइतीकि मनयोर्ग्रहणे न सत्यं कृतत्व क्रीतत्व प्रकारक बोधेपि प्रत्ययार्थंत
ग्रहणं अत एव जाते लुग्भाजामपि सांते न लुक् त्रयस्यापादावित्यभवनाश्रयः

पिस्पृष्ठत्वात् । चादि । भूधातुरुत्पत्तावपि वर्तते तथापीह सत्तार्थ एव वर्तते तत्र = २
कालादिति निर्दिष्टे कालसंबंधस्यानिवृत्तये पुनस्तत्र ग्रहणात् नच पूर्वसूत्रस्यस्य तदित्य
स्य व्यावृत्तये तत्र ग्रहणमस्त्विति वाच्यम् तदस्येति सूत्रस्य तउत्तरत्राजातइतिपर्यग्र
हणादिति वोध्यं दिग्वादिभ्यो दिशावर्गे पूर्णपक्षेरहस्य उरस्यासादिन् स्यादिष्वंत मुख
जघनमेघपूर्य उदकात्संज्ञायां न्यायवेशकालेत्यादि दिग्वादिः मुखजघनयोः पाठो
त्राशारीरावयवार्थः सेनायामुखे जघने च भवं मुख्यं जघन्यं प्राचां नगरांते सप्तमीनि
र्देशाद् अंगस्येत्यधिकृतमपि सप्तम्यंते नाविपरिणम्यते तदाह नगरांते ऽगे इति दृति कुक्षि
दृतिश्चर्मविकारः शरीरावयवविशेषश्च कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो धूमादिभ्यश्चे
ति वुञि प्राप्ते ऽनेन ढञ् कलशिर्मेघपात्रं कलशिसमुद्राधिर्गुधी वस्त्रवालो उपंतोतिमा
घः वस्तिर्नाभेरधो द्वयोरित्यमरः तत्र भवं वास्तेयं अस्तीतितातिङंतप्रतिरूपको निपातः
स चातिङंतेन समानार्थो भिन्नार्थश्च आद्यो यथा अस्तिक्षीरा गोः द्वितीयो यथा
अस्तिमान् धनवानित्यर्थः तदिहाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमास्तेयमिति हरं
दत्तः अहौ भवमाहेयं त्रिषु स्यादीत्यमरः ग्रीवाभ्यो एव शरीरावयवाश्चेति पतो

२५३ पवादः ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्त्तते तत्र उद्भूतावयवसंघातविवक्षायां सूत्रे बहुवचनं ति
रोहितावयवसंघातविवक्षायां त्वेकवचनांतात् ढञ्यपि एवं ग्रैवेयमित्यादि ग्रीवासु भवं ग्री
ते ३ वायामिति विग्रहः ॥ गंभीराञ्ज्यः पंचजनादुपसंख्यानं पांचजन्यम् परिमुखमिति पादिपरि
शब्दादिह वर्जनं गम्यते तदाश्रयपरिवर्हिरंचवः पंचम्येत्यव्ययीभावः यदि तु स
र्वतोभावस्तदा त्वस्मादेवा निपातनाद् अव्ययीभाव इत्याहुः परिमुखादिभ्य एवेति अव्ययीभाव
दिकादिगणानंतरं परिमुखपरिहनुपर्योष्ठपर्युलूखलेत्यादिपरिमुखादिगणः १ कृतेत
त्सामर्थ्यादिह सूत्रे अव्ययीभावशब्देन परिमुखादिरेव गृह्यते तेन स्वगणस्य कार्यांतरा
भावादिति नन्वेवं परिमुखादिरिति सूत्रं विशिष्य वाक्रियतां किमनेन प्रयासेन उत्तरत्रा
व्ययीभावादित्यस्यापेक्षायामपि तत्रैव तत्करणौचित्यादिति चेदत्राहुः हरदत्तः परिमुखा
दिरित्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पुरुषेभ्योऽपि ज्यः स्यात् अव्ययीभावग्रहणात्तु तेभ्यो ऽऐव भव
तीति परिमुखादिगणे प्रातिशब्दोऽपि बोध्यः तथा च शारव्याप्ताविति धातोः प्रातिशा
रवं भवं प्रातिशाख्यं अव्ययीभावाच्चेति ज्य इति माधवः अंतर्वेश्मादि तिनं तुसकादन्यत २५३

ध्रोत॥य
वाक्षेतिप.
नं र

रस्यामिति समासांतष्टच् अध्यात्ममिति अनश्चेतिटच् कर्णललाटात् यतोपवादः
अलंकारे किं कर्णिका ललाटिका तस्य व्याख्यान इति चेव्याख्यायते येन स व्याख्यानः क
रणे ल्युट् इति नाम प्रातिपदिकं तच्च शब्दो वाक्यार्थं परामृशतीति तत्समीपे सूपमाणं
अकारस्तत्रभवद्भिर्वाक्यार्थमाक्षिपति नाम प्रातिपदिकं तच्च शब्दात्यालक्षणयावे
त्यनागृहः तथा च यथासंतं व्याख्यानकरणे षष्ठी सप्तम्यंतानुभवार्थे व्याख्यातव्य
ग्रं पस्य इति पादकान्नत्यया: सुपिति सूत्रार्थ: व्याख्यातव्यनाम्नः किं पाटली
पुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पाटलीपुत्रं हि तया व्याख्यायते ईदृक् संनिवेश
विशिष्टमिति नचेदं व्याख्यातव्यस्य नामधेयं येष्वेव व्याख्येयत्वसांप्रत्यसिद्धत्वान्ना
मग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थमेव सूत्रे कृते बह्वचोत्रणोपवादः बह्वचः किम
द्यचष्टकं वदृषतीत्येकाच्त्रत्ततुदात्तार्थं सोपंत्रैङ अंतोदात्तात्किं संहितायाः सांहितं
गतिरनंतर इत्यासुदात्तोपधांतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं उदात्तादिकेपि वर्णग्रहणे

त्यु१

३५४ तदंतग्रहणात् वर्णादनुदात्ते त्यत्रयथा ऋतुपक्षेभ्य अग्नीषोमसंयव्याख्यान इति अ
ग्निष्टोमाद्यर्थेषुमंत्रब्राह्मणकल्पेषुवर्त्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दाइहोदाहरणं ग्रंथाना
मेवव्याख्येयत्वायाउक्तत्वादित्याहुः स्तुतिसोमः अग्नेः सोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः परादि
अ परांतश्चेत्यंतोदात्ततायंपीयते आस्मिन्नितिपेयः कृत्यल्युटोबहुलमित्यधिकरणेत् १४
वाज्ञोनामपराग्न भेदस्तस्यपेयोवाजपेयः अयंदिक्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमध्योदा
त्तः पेयशब्दस्यपत्तोनावइत्युदात्तत्वात् राजाह्नादिपेणसूपतेराजा सोमसूपते अत्रे
तिवाराजसूयः राजसूयसूर्यतेक्यपतत्तएवनिपातनात्समासः षष्ठीसमासोवाअय
मप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमध्योदात्तएवधातुस्वरेणसूयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् असोमके
भ्यउदाहरति पाकेति अस्यपर्णीय पाकशब्दः पाकश्चासौयज्ञश्चेतिकर्मधारयस्स
चसमासस्वरेणांतोदात्तः नवैब्रीहिभिर्यजनंनवयज्ञः आग्रयणंयजपाचविशेषेतिनड्
कर्तृकरणेकृतेतिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः अनंतोदात्तार्थइति ३५४

धानेपिप्रवृत्तिसंभवात् अयनिर्दुरोरव्यवधानासंभवेनत दुर्यनिर्दुरोरित्येवकूपात् अंतरं
वै॰ सि॰ तत्त्व॰ गत्वरीति जास्यतीति स्थितेप्रकृत्या अपत्वेन सर्वस्य दीर्घः आहाय इति न भवतीति भावः॥
९७ जौ इति ए ऐ इति वृद्धिरेव पत्नुके ओत्रिहस्तौ ऐगेद्रलुक्तं तद्भस्तात् लोपो हूस्वा ऊसे इति लोपा
हूस्वा ऊसात् ऊसे इत्येव सूत्रयितुमुचितं वर्ण्णोच्चारणस्य व्यर्थत्वात् डीङ् विहायसा गताविति वि
हायसा आकाशेनेत्यर्थः पुंस्याकाशविहायसीत्यमरोक्तेः विहायसामितित्वपपाठः हूभसेच
लनेसंचलनं प्रकृतिविपर्यासः संचलनं च कृपो रो लः इति कृप उर् लः इति कृपेति लुप्तषष्ठी
कंपदं आवृत्त्या वाक्यद्वयमस्तीति द्विरित्याह अकारस्येति तस्य लंतु अप्लृप इत्यादि सिद्धिः यद्यपि
क्लृप्सामर्थ्ये इति पाठेनैव रूपसिद्धिः सूत्राकरणं लाघवं च कृपणादि सिद्धिस्तु रपकृपयालि
ति अस्माणादयो बहुलमिति वक्लृप्तग्रहणात् संप्रसारणेन तथात्वि अचीक्लृपदिति सिद्धमर्थेस्त
त्यापाठः तथाहि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यादुपधाभूत लकारस्य ऋदादेशे अचीकृपदिति स्यात्
लत्वविधौ तु सिद्धं कृपेत्यादौ तु ऋपेः संप्रसारणं चेत्यडि ऋपेर्वाध्यं महिका स्याणे सुखमायाम ९७
गुणः महिमोद्दो हर्षः महेगर्वि स्वप्न आलस्ये ददद इति शासददेत्येव पूर्व लोपाभावः घह

अचूचुरदित्यादौ तु ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव न । ओरितिजि जिड्णौ सामान्येन ग्रहणम् । नाविड्ढिसा
७ दिइडकारयितात्राममकारयामास । ओतमंडयंत । डौणादिकोन । आलुः स्पृहपालुः स्पृहीत्यादिनो
क्त आलुः आय्य स्पृहपाय्यः डौणादिकः आय्यः इत्नुः स्तनयित्नुः डौणादिकः इष्णुः पारयिष्णवः
एषु त्रेर्लोपो नेत्यर्थः । अडि लघोर्ह्रस्व उपधायाः इति धात्ववयवस्य ककारेणाव्यवधानेपि येन नाव्य
वधानं संभवति तेन व्यवहितेपि इति वचनसामर्थ्यादिवति । अजजागरदित्यत्र त्वनेकवर्णव्यव
धानत्वान्न भवति न चाचिकणदित्यत्राप्यनेकवर्णव्यवधानत्वान्न भविष्यतीति वाच्यं अत्स्मृद्द
त्वरेतीत्वबाधनार्थत्वेन संयोगव्यवधाने भवतीति ज्ञापितत्वात् । तेन स्वरहससमृद्धाय एवं न भ
विष्यतीति बोध्यं । लघोर्दीर्घ इति । अत्राडि लघाविति तो लघावित्यनुवर्तते इत्याह लघुनीत्यादि । अ
त्र पूर्वचः हलादेर्धातोः पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति तेनाचीकरदित्यादौ न प्रसंग इति वस्तुतस्तु अत्र दीर्घप्रा
प्तिरेव न लघुधात्ववयवपरत्वाभावात् । अपताविति । अपताविति रेफस्य विशेषणं न तु ग्रादेरित्यभिप्रे
त्याह अकार रेफस्येति तेन रेफस्याव्यवधाने नापतोपरे लत्वं नान्यत्र प्रत्यय इत्याद्दोतिशह व्यवधा
नान्न न च ज्ञापते ऽस्मत्राप्यकारेणाव्यवधानमेवास्तीति वाच्यं येन नाव्यवधानमितिवचनादेकव्यव

लोप२

मर्षिणो मर्षणं क्षमा सहितेति इष्वुसहेति घेर इड्भाव पक्षे सोढा श्रातिसवः इति षष्ठी निर्दिष्ट
त्वादंत्य "स" लोके शाकरसंज्ञेन विद्यानगरवासिना कृतायामिह टीकायामगा द्यातो निरूपणं ॥
इत्यात्मनुक्रिया रातृ ऋदित्वमप्युक्तोपधाहृस्वादि निष्ठस्येर्ष्ये हृञ् हरणे हरणं प्रापणं स्वीकारः।
स्तेयं नाशनं भारं हरति अंशं हरति स्वर्णं हरति पापं हरति उरिति षष्ठ्येकवचनांतः सिस्योरिति भ
ते सिः सीष्टादि सातयोः इत्वादेव गुणप्राप्तेर्नियमार्थमिदं अर्थवत्त्वोऽस्यैव तयोः परतो न गुण
स्तेन चेषीष्टेति अचेष्ट त्वाद्वेभवस्यैव विशेषप्रतिपादक लिंगाभावाद्वर्णमात्रग्रहते न
तु ऋगतावि ति आरंभसामर्थ्यादुपधापानं अन्यथासिस्योरित्येव सिद्धेः किमनेन डुवप् बीजसं
ताने बीजस्य संतानं क्षेत्रे विस्तरणं गर्भाधानं च केशान् वपतीति प्रयोगात् छेदनेपि त्रिमार्गीयं डु
वत्वं तेन उप्त्रिममिति सिध्यति शप आक्रोशे विरुद्धानुविधानमाक्रोशः अचश्रौति एदित्वान्नवृ २
द्धिः प्रोष्ठ इत्यादीनामदित्वमप्युक्तो भावार्थे अवबोधीदिति इणन्तु तनिस्यात्मने पदिभिः साहचर्या
त् तथाभूतस्यैवग्रहणात् उबुंदिर् उदित्वाद्वेट् बुंदित्वा बुत्त्वा निशामने चाक्षुषज्ञाने वेणृ वा
धर्मादस्य वादनापादानेवाहितग्रहणं रामाश्रमेणोविहितायाहि सिद्धांतचंद्रिका तट्टीकायाम्

तद्वेतिवतभ्योन्यत्रेत्यर्थः अचलखुं अयोऽगः वा
दित्यर्थः चाऽ
र्थित्यनुवृत्ति
फलना लीति
भावः २

गादेत द्वंद्वंमादिनिरूपणम् इत्युभयपदप्रक्रिया अदादेल्लुगिति अदृष्ट्यादिर्येस्य सोऽदादिस्त
चं०री स्मात् अप्रकृतेरीसलोनुवृत्तमविति षष्ठ्या विपरिणम्यते चतुर्थ्युरुतिनतत्राऽयो भावात् तद्गुण
गा० संविज्ञानबहुव्रीहेरत्रेरप्यपणवत्तुक् ऊसाद्धिर्हेरिति ऊसात् हृधिः हेः इति छेदः हस्य होऊमाइ
१८ तिधत्वेऊ खेजवाइति हत्वे हसा त्यरस्य ऊसस्येति लोपेन सिद्धः हइति लुप्तपंचमीकमित्यभिप्रे
त्याह हकमात्रेति अत्ताहिति अत्रस्थानिवद्भावेन तात ङो हि त्वेपि सकृ ङुतावितिन्यायेनन
धिरादेशः अदुहादेः ऋदृष्ट्यादिर्येस्य सः दादिः अच्चूरु दादिश्चतत्र पालसादत्रसाहचर्या
त्धातुरेवग्रहते न त्वकारः दिस्याहसादिति दिह्यासिग्न दिसीतयोः अत्रदिसाहचर्यात्लङ्ड एव
सै सिगृह्यते न त्वन्यः तेनासीहि त्यादौनातिप्रसंगः संयोगांतलोपेनैव सिद्धे सलिन्नस्य रान्नेतिता स्तद्गुली
लिय ह एां पयितुमस्यारंभः ननु अरोदीत् अरोदृदित्यत्रातिप्रसंगः पदागमात्तद्भूहणेन ग्रहेते इतिन्याया २८ं भेतो ७
तत्त ग ५० द्दितिसेत्तलेनविभक्तित्वप्रत्ययत्वयोरेवग्रहणात् ननु दित्त्वसित्वयोः लोपस्त्वनुदात्ततनामि
तियाति मिनामि हतिगमिमन्यतयोः नुदात्ताः तन्नुहारुणद्दिणु अरुणु छ रुणुवनुमनुत ना सा इयः अनु
दात्तेतिलुप्तषष्ठीकं छयकपदं तुशब्दो परलाभायेत्यासाहजमांतानामिति षष्ठीनि र्दिष्टन्याये ॥

नास्य लोप इत्याशयेनाह जग्मतुरिति अनभ्यासनभ्यादिष्वनेकस्य यस्माधिजमस्य संभवाल्लोपः स्यात् हृलेति
रति लु[illegible] साहचर्यात् अनच्छिषय एव गम्यते तेन विधौ नातिप्रसंगः यत्तु विधावतिप्रसंगवारणा
य किदिति लिङ्गो विशेषणमुपन्यस्तं तद्भ्रमसात् व भ्रिकमियेति न्यायेन कर्मणि प्रयोगे वधिषी
२८ ष्टंस्पत्रा या ग्लौनिवारणात् औदीदइति विहितेनवानामिसनो वे सनुवर्स्येव स्यघा छिन्नः स्पिति वो
ध्यं तेनजुहोतीत्यादौ नातिप्रसंगः तुरुस्तुम्य इति यत्तु प्राचापुरुणुस्तुम्यः इत्युक्तं तद्वासुदेवेन
व्याख्यातं पुनिमरुरोरुशब्दे गुस्तुतौ स्तुतौ एभ्यः पितित्स्मि ईकारो वक्तव्य इति संवेप्रामादिकं पुरुणु
एतयोरत्रां ग्रहणस्य सर्वसंमतत्वात् पितिस्तीति निमित्तोपादानमप्ययुक्तं तुवीत इत्यादावव्याप्तेः
वेदेति अनंतरस्येति न्यायादुक्तार्थगणादि पोजोएव छित्वंना न्यत्र ङित्सदुलेति ङितिश्चल उरिति छेदः
कृञोपेइत्यतः कृञ इत्यनुवर्त्तते विदांकुरुतादि सत्रतपरत्वादुप्लुतस्य निमित्ताग्रणेन कुर्वन्तिसत्र

ह्रस्वदीर्घप्लु
ताः संज्ञाः ३

तु संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वात् घोविहते इतिदीर्घेन तपरः किं अकार्षीं तपरकरणं सुखोच्चारणार्थ
मिति वासुदेवः तन्न ङित्यदुतिति पाठे पि सुखोच्चारणस्याव्याहतत्वात् दइति अत्ररोरात्रि स्वित्यलो
मंहूक ह्युत्यार इत्यनुवर्त्तते अजर्षो इत्यादि हि द्यर्थं सइति तु अव्यवहितमपिनिर्दोषादिकत्सने च॥

गौरवं परिदोषादिकल्पनेऽव्यवहितानुवृत्त्या गौरवं समानं तदा सानुवृत्तिरप्यस्तु। नमसो स्येति।
चं॰ टी॰ नमश्च अस्त्वानयोः समाहारः नमस्त तस्य नमधातोः अर्देः सिः स्य इति सूत्रेण नत्वकारणत्वाद्दृढं
१०
१९ त्वेनाग्रहः अस्तेरीडित्यतोऽस्तेरित्यनुवृत्तेरस्तेरिति रूपस्य पूर्वकृतिमतोर्योः स्तस्येति व्याख्येयं ते
नोस्य प्रत्ययस्य अस्त्वादीनी असुक्षेपणोऽदसादीनां नग्रहणं यत्तु वासुदेवेन नत्वं सो धातुना साहचर्या
न्नमपि धातुरेव ग्रहस्तां इत्युक्तं तन्न असप्रत्ययस्यापि संभवेन धातोर्ग्रहणमिति निर्णयाभावात् ॥
सिसइति अत्र नमः सकारासंभवादिस एवानुवृत्तिः अस्तेरीडिति अत्रांडुदादेरिति सूत्राडुदादेरिति
ते एकदेशोऽनुवर्तते नत्वदितिं [illegible] चिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति स्वीकारात् अस्तेरित्यस्य तंत्रादिना विद्य
मानादिति तेन भ्वादेशे अभूदित्यादौ नातिप्रसंगः आस्तामिति अत्र ओबोर्विलसतो वानुवृत्त्या व्यव
स्यपालोपाभावे द्वितीयोऽट्‌उपदेशो स्वरादित्वादित्तिस्तु न आगादिसत्रातिव्याप्तेः नहि वचिरितिपरि
र इति बहुवचनपरत्वे के अंतमात्रपरत्वमन्ये रुदादेरिति हव्वसश्वरुत्सोतावादेपस्यस
तथा तस्य रोदिति स्वपिति श्वसिति प्राणिति सत्या जक्षिति स्येति विसर्ग रुदादिः पंचकोऽग

णः २ अरोदत् अरोदीदिति अदुहादेरडित्यट् अस्तेरीडिति पक्षे ईट् अद इति रुदिरिति जक्षादेरित्य
नजस्य इति इत्येरिडालोप इत्यनेन परत्वादाडागो लोपे आद्यंतत्वाभावादाद्यंतं द्वित्व इत्यादि लक्षणा
३.३ विकल्पानुवृत्तेः शासेरिदिति चेति ङानुवृत्तेः आङः शासु इच्छायामि त्यस्यानेत्वं अन्निसाहचर्या
त्परस्मैपदिन एव शासेरङ् विधानात् भाष्यसंमतमाह ध्वसेस लोप इति कृतायामिह टीकायां तत्त्वबो
धाकरशर्मणा अजागृदरिद्रादिमध्यस्य परस्मैपदं साधितं १ चकास्ति अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपद
मनित्यमिति ज्ञापनार्थं ङकारस्तेन अनुङ्मप्प्रृहतिपठितो जक्ष इत्यादि सिद्धं ३ इदित इति नुम् तु न भ
इति ६ वति अंते इदिति व्याख्यानात् अकार एव वक्तुमुचितः अर्ध्यायानामिति परत्वाद्दियादेशे पुनरंगसद्भावे ज
नाभिद्धिः कृतायामित्यादि पूर्ववत् अजागृदरिद्रादिमध्यस्यमात्मनेपदं साधनम् अवादाविति अप
आदिः स्यादेतामस्य सतथा अवलुक् तेन लुग्विषये इत्यर्थः त्सीत्यत्र द्वितकारको निर्देशः दस्य च
त्वेचपादतितः तेनाब्रुवीदित्यादि सिध्यति पंचानामिति आदेशादेशिनां संख्यासाम्यमादेशा अपि पं
चैव ग्राह्याः द्विर्वचनेपरो ज्ञाप्यणादिपीजे द्वित्वविधानादेतद्योगे द्वित्वं न तपे इति आह इत्यनुवृत्ती
तत्र च षष्ठ्या विप्रतिपत्त्या षष्ठी निर्दिष्ट स्वेनां तस्य स्थाहः हस्येति। ऊर्णोतेरिति स्तिपानिर्देशात्

उ. लुग्व्याव श्यर्थः स्वरादेरिति सस्वा आदिरित्यस्यापवादः अद्विरुक्ता इतितेन इयाय इत्यादौ
चं०टी० नातिप्रसंगः कृतायां ॥ जाल्णोञ्जहिरगादेषशेषमाषितव्यम् ग: इत्यरादयः ऊदाना दन्तयो: दा
रा० नमिह प्रक्षेपमात्रे अग्नौ हविः प्रक्षेतिस्व भावाल्लभ्यते अस्य च नित्य परस्मैपदित्वात् कुत्रचिदा
२० ष्यते इत्याहि प्रयोगाः प्रामादिका एव स्मरागनौ जुहुना इत्यत्र नशानः किंतु चान शप्रत्यया न्तम् ९
ह्वादेरितिउ आदिर्यस्यसतथा तस्य द्वौवाराविति द्विः योग्पतये होञ्चारणे क्रियालभ्यते त दाव्हौ
द्विशब्दात् लुगित्यनुवर्त्तते सप्तम्या विपरिणम्यते तस्मिन्सतीत्यर्थः द्वेरिति द्विवचनमस्यास्तीति
विग्रहेमत्वर्थीय इप्रत्यय अव्ययस्य तद्धितयस्वरयोष्टि लोप स्यास्मादेवलिंगाद्धि त्तस्मात् अतो इत्
इति द्वयमप्यनुवर्त्तम् अन उत्तिति द्वेरित्यनुवर्त्तेराह द्विरुक्ता दिति योहरेति धात्वव यवात्पवर्गादि
दितिबोध्यं तेन संमील्लमि स्यादौ नातिप्रसंगः द्वेस्ताविति द्वेरित्यस्य पूर्ववत्सक्रिया अनुवर्त्तेव इलो २०
पयोर्लोरेपि अनंतरत्वाल्लोपस्यैव ग्रहणं मा भूदित्येतद्वर्येता वित्युक्तम् डो ओरित्यतो लोपः इह स
इत्यत इकारः तस्य हसे इत्यनेन योगाद्धसे इकारः परिशेषात्स्वरे लोपः इवोहेरिति इ इरिति छेदः ।
तयोरभाव पक्षे आकारः स्थितएव कृतायामिह टीकायामित्यादि आगमहुरिति मध्यस्यपरसे पद ।

सर्ववत्र ९

साधनं इति पं॥ भस्त्रामिति कपिंजलाधिकरणन्यायेन धातुत्रयमेव लभ्यते इत्याह दुम्भस्त्रहाद्रमादि:
।इति आत्मनेपदसाधनं दुम्भस्त्रे इति स्त्रिमगर्यो दु: शादेरिति इत्यादिविस्त्रस्यापवादोयं येननाप्राप्तिन्या
याल् दामिति बहुवचनेन हारूपाणां ग्रहणे धाग्रहणं च विधत्ते इति तयोर्द्ध इत्यत्रवावस्थाने इत्यतो
वानुवृत्तेर्ध्येवस्यपातस्य धत्वाभाव: कृत्तापामित्यादि: संज्ञावाल्लबोधार्थोजुहोत्यादिगणोगमत् ॥
दिवु इति व्यवहार: क्रपादि: उकार: क्त्वाप्रत्यये द्विकल्पार्थ: दिवादेर्येइति दिवूआदिर्येस्य सतया
तस्मात् अपोऽपवाद इति अपोगणविशेषाकांक्षाभावात्प्राप्ते: दीव्यतीति यप्रत्ययस्य ङि: स्याङुणा
इति नेनरतं उत् दिर हिंसानादरयो: उछुहिर दीप्तिदेवनयो: नसतीति म्नाशोतिवाप: पह्नोऽपुष्पविकस
नेपांत: तपानम: पुष्पतुकोरके लोति म्नोहर्षे व्रीड ब्रीडादिवाभ्यासगहे विलिख्ये इति अत्रयत्नं मंता
हेति स्वपाब्रीडेत्यत्र गुरोश्चेत्यर्थ: पह अत्रेपुरस्तेहे द्विकल्प: कस्यचिन्मतेन भवति अवंतनि ईशा
त् सोवादिकस्यतत्रग्रहणात् महांतस्तु विकल्पं मन्यंते अकारस्योच्चारणार्थत्वात् नषुवकारोन
रेत्यत्रा ऽर्थ: अजरत् अवर्णेदृशोरितिगुण: थोरिति यिङो: इति छेद: विकरणत्वादिवादर्पे इ.
तिविक्तितएवयगस्वते नत्वन्य: तेन लुब्धमित्यादौ नातिप्रसंग: घोऽन्तकर्मिनाश: अनात्लिंगने त्वि

ति आलिंगनंप्रालिंकन्दूकमुपगूहनम् षिधु इतितोवेतिवेदकत्वार्थः संराद्धिर्निष्पत्तिः राधहिंसा
चं०टी० यांचेतिचात्संराद्धविस्यर्थः रंरंधिवेतिनित्यत्वात्नुमिसंयोगात् किंत्वीभावेनत्वोपोत एशश्रद
रामं० श्रीने नंछेति सूत्रनशेः क्वोवेतिपक्षेककारोस्त्वितिनमुमित्वंतस्यपदांतएवविधानात्स्याद्यधि
पाध २१ कांच्च कृतोमित्यादिसूगादिवादिमध्यस्यपरस्मैपदसाधनं सवितेति स्वरतिसूतीतिवेट् ओदित
इतिफलंतुक्तक्तवत्वोस्तस्यनत्वंसृजतिदीपजनेतिवेलए कृतापांसूलिनेपदसाधनं॥ ननर्द्धन्नेहो तिप
ध इति धत्वेतयोर्द्धइतिधत्वमित्यर्थः कृतायां॥ सृगात्समाप्तिसंहितिशदिवादिगणसाधनं ॥
इतिदिवादयः षुञ्अभिषवः स्नानंपीडनंसुरासंधानंचतत्रस्नानेऽकर्मकः स्वादेर्नुरिति सुरादि
पिस्यसतयातस्मात् नूपइति उपासाहचर्यान्नुप्रत्ययएवग्रहते इत्याह नुप्रत्ययस्येति धुञ्कं
पीतोप्यपंइति तथाचकविरहस्ये धूनोति चंपक दृत्ता तिधुनोत्सशोकंचूतंधुनातिधुवतिस्फुटिता
तिमुक्तं॥वायुर्विधूनयतिकेशरपुष्परेणून्सत्कानने धवतिचंदनमंजरीश्चेति १ हिगतौनत्वऊीति २१
अऊीतिकिं अजोहयत् अंतस्य धात्वंतरत्वेन हिनोतिग्रहणंग्रहणेपिजिघापयिषतीत्यत्रस्याधिक
स्यापिकु,वत्तापनार्थमितिबोध्यं कृतापां वाधनंजउवु हीनामगमत्स्वादिसाधने॥ रुधिर रुधादे।

नेमा इति रध् आदिर्येषां तस्मात् न च रसे इति इतिम विधाति अंतर्वर्त्ति विभक्त्या पदत्वादिति
वाच्यं असंदेहार्थं मिहमन्यथा रध् आदिः रइ आदि इति वा संदेहः स्यात् पदत्वे व्याख्यानतो विशे
षप्रतिपत्तिरिति न्यायाद् धादिरेव गृह्यते तथापि क्वचिद्वांतर पदकार्यं नेति ज्ञापनार्थं मिदं नमः
पुरस्य पत्वे विभित्व सामर्थ्याद् रूपस्वर प रत्वमन्यथा मित्वं व्यर्थं स्यात् न च नम इति विशेषणार्थं
तदिति वाच्यं अनुवे धांतरस्यैव प्रवचनत्वात् अथ नमिमध्ये पि ति वा दिपरत्वस्यो वाधना दिप्या भा
व्यमिति वाच्यं न व्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रं इति न्यायेन तक्रदानेन दधिदानस्य
व नमांपो वाधनात् नम नित्यत्वाद् गुणं वाधते उधृहिर उः स्वापामिद्विकल्पार्थः क्षुत्वा क्षुदित्वा त
हनमिकृते इति पदैवं न स्यात्तर्हि येन नाप्रा प्ते न्यायेन इमान्नमवाध्येत अवाधने वा पूर्वे मिमेव स्या
दिति शंकानिवृत्त्यर्थेन मिकृते इति नमः प्रकरणात्पृथग्ग्रहणम् त्रिरंधी री शी ओ तां तगिसेत र
धोजिः इड इत्यत्र इति नि षेधार्थे इच इं ड इति नम इति नम इति निलोपः कृतापां मता भाष्य कुलेभ
धात धादि प्राप्तिपागता तन्नु उकारः क्त्वापामिद्विकल्पार्थः तना देरविति तन्न आदिर्येषां तस्मात्त
स्मात् नलोपाभावस्त्वसंदेहार्थः यद्वि व्याख्यानत इति न्यायेनासंदेहस्तथापि क्वचिन्न लोपो नेति ज्ञा
पनार्थं तेन तन्न आदि विधौ ते सनाद्यप इति सिद्धं उपः पित्वं कुरुत इत्यादौ गुणार्थम् यदि ङित्स ।

सो स्व ४५

वै० टी० धा० २२ डुरिति सामर्थ्याद् गुणः अन्यथा कार्यस्यासंभव इति विभावितदाघसेति इत्यत्र गुणमर्थमिति बोध्यं
ह्रस्वगुणौ द्वावपि दंसौ सौ णत्वं तु सूत्रबलात् अन्यथा पृ इ लुकि चाहंति चेहंतीत्यत्रानु
स्वारो न स्यात् कृञो नित्यमिति कृञो येइत्यत्र वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया बोध्यं संपर्युपेभ्य इति ८
वृत्तिकारमतेनायं पाठः भाष्यवार्तिककारादिमते तु संपरिभ्यामित्येव कृतायां मताभाष्यकृ
तो भव्यातनादिपुस्तिपागता इति तेनादयः तुहादेर इति तु दस्रादिर्पस्य सतया तस्मात् अप्र
त्ययस्यापित्वाद् पित्वादि ङि दिति ङित्वं तेन गुणो न भूतो इत्यपपाठः मव्वानि सूत्रस्त्वाद्यो दि
त इति नत्वं स्यात् रसो दिति रभ्रश्च रसो तयोः रेफसकारयोररादेशो भवतीत्यर्थः [illegible] गुरु
नाम्यादित्वाद्धुम्प्राप्न इत्याह अछेरिति ह्रस्वाच्छकारस्य द्वित्वे संयोगपरत्वात् लघूपधत्वाभावा
द्गुणप्राप्तौ स्तिदिगुण इति ८ गल्लो वेति व्यवस्थितविकल्पोयं तेन गल इतिके हेतिले विघेतु
गर इति अत्र न संप्रसारणं पृच्छः अपकर्षयेव कारं पृच्छकं मोक्तिति पृच्छकमित्येव पाठ इ २२
ति हुवः पृच्छकमिति पाठे तु मिदादेराकृतिगणत्वात् पृच्छी तत्करोतीति स्यंताद्धुतिरा बोध्यं ॥
तुद दिशाठसामर्थ्यात् आयप्रत्ययांतादपि अएव न त्वपू तेन विच्छायतीति विच्छायंतीत्यत्र ॥

वादेः पाठ इति तु नुम्विकल्पः केचित्तु तुदादिपाठादेवमेव विकल्पयंति तन्मते तु तुदादिपाठस्य वै
फल्यस्य विच्छती विच्छतीत्यत्र चरितार्थत्वादायप्रत्ययांतादेवेव नेत्वः तेन विच्छायंतीत्यत्र नित्यमे
वानुम् इपुअनुदित्पाठस्तु भाष्यवार्त्तिकसंमतः रिपि रियतीति रिष्टेति इति स्मृते उपधायालघो
रिति गुणः प्राप्तोंतरंगत्वान्निवारितः वहूपे हितत्वात् कृतायामता भाष्यकालमव्यातुदादिप्रक्रि
यागता इति तुदादयः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमयः परिवर्त्तः क्र्यादेरिति क्रीञ्आदिपेस्य सतयातस्मात्
ईहल इति नात इत्यनुवर्त्तते नात इति नास्मात इति छेदः नेत्यविभक्तिकं षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनोत्सृष्टे
वसात् आत इत्युत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतं हसेईविधानात् परशेषात्स्वर इति लभ्यते इत्याह स्वरेप
रे स्तुअश्नाप्रवलोंउद्धरणं पवंत इति परस्मैपदमस्येषामिति पवंतः हसाद्दानहावित हसादि
ति धातोर्विशेषणोत्त इत्तलाभ इत्याशयेनाह हसांतादि तिये न नाप्राप्तिन्यायेन नापवादएवायं ॥
नतुनोरपितेन पदेस्तमुहि इत्येव मत प्राडुर्भावोतिकांतोत्पत्तिः खजातीति लोम्पुभिरितिनस्य
ञः कृतायां बाधने डुष्ठ बुद्धौ नामग मत्र्यादिसाधनं ॥ इति क्र्यादयः ॥ चुरादेरिति चुरआदिपेस्य
सतयातस्मात् तद्गुणसंविज्ञानो वहुव्रीहिः अनुइतावयवभेदसमुदायस्यान्यपदार्थत्वेनो मुप

णादेकवचनेननु धातोः प्रेरणे इत्यनेनैव चुरादेरपि स्यात् किमनेनेति अत आह स्वार्थे इति ८

राम० णादेकवचनेननु

चं० टी० त्रिर्वेति अयं भावः चितेति पठितव्ये इदित्करणं अेः पाक्षिकत्वे लिंगं तेन चिंत्यादिस्यादौ न लोपो

२३ न यत्रिपंत्रेति पठितुं युक्तं इदित्वाभावे पि उपधाम्न तन कारा भावेन लोपाभावात् इरणमिति ही

र्घोपधेउपधायाः ऋत इति इर प्राप्तः मजेर्वृद्धिरित्यार प्राप्तः लघूपधेत्वर् प्राप्तः मितां ह्रस्वः मइ

द्येषांतयातेषां पमयति परिवेष्ट इत्यर्थः परिकल्कने परिकल्कनं दंभः शाठ्यं च कत्यनामित्य

न्ये रणतोऽसो आच आद्वरात् तस्य रातः अ इत्यनेन उभयोरपि ग्रहणं तेन अछंते [illegible] प्रेर ण्यंतं वा दं

पतीति विग्रहे अप्यपतीति भवति त्तपादिभ्य इति सप्तभ्य इति मतांतरे बोध्यं तेन शमादीनाम मंत

त्वप्र युक्तं मित्वं न शामयत इति आकुस्मात् निशामयत इत्यत्र तु लिङ्ग प्रेरणा स्मरणे

इति ओबोध्यं धातूनामनेकार्थत्वात् अवलोकनं तिः निमीलने स्वभावादेकनेत्रस्यैव कप अदंत २३

प्रयोजनमाह अल्लोप इति प्रयोजनांतरमाह अग्लोपिन इति अ अग्रइ अग्र उग्र आच तेनपातान्

लोप पतीति तथा तस्य अ उः कार्ये हि ले सति इकार दीर्घत्वादि न · गणसंख्यानं संख्यानिमित्तोत्तानवि

प्रायः अंकपदं संख्यानमेके त्वाहि तेन पत्तलिखः द्विपाविशेषो तस्यैते लक्षणं चिह्नकरणमर ॥

कृतावां इयं दशगणी पूर्वैः सीमानतीया मनीषिभिः इति चुरादिः दशगणीनिरूपणस्यार्थाणिजिप्रसं
गोरण्यार्थे णिज् दर्शयति धातोः प्रेरण इति प्रेरणं चानेकविधं प्रेषणाध्येषणतत्समर्थाचर
णं चेति तत्र भृत्यादेः निःकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणमिति यावत् गुर्वादेः प्रवर्तनाध्येषणं प्रार्थ
नेति यावत् तत्समर्थाचरणं तदनुकूलव्यापारकरणं तच्चानुमत्युपदेशानुग्रहान्नदानादिरू
पं तत्र परस्यानुमतिं विना यो न वर्तते तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वं॥ वैद्यादेरुपदेशेन। पला
यमाननिरोधेनानुग्रहेण॥ चोरस्यान्नदानेन॥ सर्वस्माप्यं प्रेरणादिलभ्यः सर्वानुगतं प्रेरणमत्रेप
त्यर्थः अथ पच्छतु मां भवानित्यत्रास्त्विति चेदुच्यते प्रयोज्यप्रवृत्त्यनुहितप्रवृत्तिरत्रार्थः केवला
तुल्लोडर्थ इति उक्तं च द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषप्रत्यादेर्लोड् विधीयते सक्रियस्य यदा प्रैषस्तदास्य विषो ५५
ता चरति अथ कथं भिक्षा वासयति कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्यत्र णिः भिक्षादेरचेतनतया प्रे
रणस्य च चेतनधर्मत्वात् इति चेच्छृणु अत्राप्यानुकूल्याचरणमेव प्रयोजकव्यापारत्वेनाध्या
रोप्यते यतो भिक्षा प्रचुरा व्यंजनवत्यश्च लभ्यमाना वासं प्रयुंजते तथा कारीषोऽग्निरेकान्ते निवा
ते प्रज्वलितः शीतकृतमुपद्रवमध्ययनविरोधिनमपनयन्नध्यापने ऽनुकूलो भवति इति णिः

हे दैर्घ्यादेशः प्राप्त्या दि आरभ्यानंतु प्राचीना ... धेन ... स्यारभ्य ... त्वीट् रोह भ्वन चानयोः समाहारो ... तस्य छन्द तत्का
नयोः घत् दि ॥१६॥

राम० चं० टी० २४
त्वां दुभयमोह भावयतीत्यादि अचूघुरदिति अत्र णेरिकारस्य लोपे पि अघ लोपिनो नाङ्ग्ला
यमिति निषेधो नाशंक्यः अङ्गाधिकारस्य णेर्निमित्तत्वेनाभ्युपगमात् तथाहि णिजातिरिक्तानि
मित्तत्वेनाश्रिता तथा च तस्या एव ख्वाङ्गोवत्लोवद्भावेनायेन म्याकृतेरन्यस्या लोपः प्रतिषेधावि
षयत्वेनाभीयत इत्यर्थः यत्तु कैश्चिदुक्तं परत्वाद्दाद्दोर्दूढौ सत्यामेकारस्य लोपे अघ लो
पित्वाभावादेवाङ्कार्यं इति तन्न सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलीयान् तस्य सर्वसंमतत्वात् ८
हनो घ इति हनो घ्न इत्यतो हन इत्यनुवर्तते हन्तेर्हस्य घः ञ्णिति न स्यात्तोन च भवति ञ्णिति न
चेति निषेधादित्यस्य वर्जनं एतेन हनो घ्न इत्यतो हन इत्यनुवर्त्ते घत्वासिद्धेर्स्मोभयं व्यर्थं इत्युक्तिः हनो घ्न इत्यं ५
यास्ता पाते श्रौत्सुक्य कि स्वादन्तेपुकोऽपवादः स्मयतेरात्वं स्मिङ् ईषद्धसने एवं चाविस्मापयत्वि
स्मितमात्मवन्तावितिपाठः मनुष्यवाचेति करणादेव विस्मयात् अन्यथा शानोपि स्यात् ५८
नासौ शाताव विस्मापयते मनुष्यवाक् तथा सिंहो विस्मापयन्निति रुहः रुह बीजजन्मनि प्रादु २४
र्भावे च रुपमोहनेइति दैवादिकस्याधिरोपपतीति धातूनामनेकार्थत्वाज्जन्मनिवृत्तिः सूत्रेतु
स्पष्टार्थमरुरुक्रीटृ अत्र ... घ्रपने इत्यत्र द्वयविनिमयेत्रिरुपे ... पपतीति ॥

गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥ वातेरनेकार्थत्वाद्यदि प्रजनोपसर्गस्तदा वापयतीति वातेस्तु ६

उ ९

पा २

उपधायास्त्व घोरित्यत्र पधाया इति योगविभागाद्वा लोपधा नामिनो गुणो भवति तेन गुरोरथेम
ह्वेति सिध्यते रैह लौकिके इति इहलोके भवः ऐहलौकिकस्तस्मिन्नित्यर्थः अन्नं साधयतीति निष्पा
दयतीत्यर्थः अन्यत्रेति पारलौकिके इत्यर्थः सेधयतीति तापसः हे पम्पुपाहे पंचतत्वतोत्ताठकामः ८
प्रवर्त्तते तपः प्रयुंक्ते स्नानविशेषवत्करोतीत्यर्थः प्रजने वीयतेरिति वीगति प्रजनकांत्यसनखा
वर्ध दने घिति अस्य पकानिर्देशः अन्यथा अदादिकत्वेन पकारोसंभवं प्रजनो गर्भग्रहणं तत्रेत्यर्थः
वापयतीति सिद्धेः कृतमनेन । चित्तविरागे वा कप्रभे रेन ध्यात्वेयं दुर्वर्द्धर्षो ज्ञो दूषयति तत चि
त्तविरागे वा चित्तविरागोऽप्रीतिर्नामितो के पुनर्मित इत्याह घटादय इति मारणं हिंसनं निशामनं
वाहनवृत्तानं तद्वापयत्याचार्यः वित्ता पुनामभरेषु सिद्धिमेतोत्पादौ स्नानसामान्ये मित्वाभावान्नहस्व ः
मित कंपने चलयतीति शाखो मितिरोषः अन्यत्र ध्वानयति स्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः अमंताश्चेति ८
अम अंते येषां शमादय इत्यर्थः रंजेर्ज्ञो विस्मादिमगरमणमाविटः मृगे ति किं रंजयति पक्षिणः
रमणे किं रंजयति मृगान्लक्षणदानेन संक्रामयतीति तु वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्तते व्यवस्थ
पावेषं अनुपसर्गा देति तेनोपसर्गान्नित्यमेव प्रज्वालयति उज्वालयतीति तु घञंतात्तत्करो
अन्यत्र ज्वलयति अन्यपालयतीत्यर्थः मदयतीति अन्य अमादयतेचित्तविरा
प्रत्यादयतीत्यर्थः ध्वनयति

हसः स्वरसहितः इत्यर्थः अस्मिन्न्य देषस्य नाद्वि[illegible]मतां[illegible]माह [illegible] स्वरो वेति तृतीयइत्येव ईर्ष्यिते स्तृतीय[illegible] कृ स्वरस्य द्विर्वाच्य
इत्यर्थः अत्र त्रपक्षे सति ईर्ष्यिषिष[illegible]तीति सस्य द्वित्वं [illegible] यपं दे ईर्ष्यियिषतीति सा तेपि रू त्र २ पक्षद्वयेर्ष्येते सेयिसयोर्वा द्वि
त्वमिति ४५

तीतिज्ञौ दर्शने मिन्नेति निशामयतद्युत्यहि मित्यादि [illegible] ठशमलदर्शन आलोचने इत्यस्य धातूनामनेका
वे०टी० र्थत्वाच्चक्षुर्व्यापार्यतापि आयामयतीति ज्ञापयति व्यापारयति वेत्यर्थः भोजने यमयति विप्रं भोज
राम० यतीत्यर्थः ईर्ष्यतेरिति तृतीयः कइत्याको हापांमतमेदेन व्याचष्टे तृतीयो हस इति हल्पादेर्नप
२५ तृतीयो [illegible] द्वितीयव्याख्यापांस्यंत्वादृशि द्वितीयस्य द्वित्वे हलादिः शेषेण पूर्वत्र यस्यैव श्रूयणं
ऐर्ष्यियिषादि तिप्रथमपक्षे तृतीयस्याभावे नैतस्या द्विर्वचनप्राप्तेः ऐर्ष्यिषिषदिति तु द्वितीयपक्षे एतद्वीजेत्तुक्तमेव अत्र पंडिताः केचि
५=दंपोगादृको नरत्नः दिर्व नु ऐर्ष्यियिषदिति यकारादेरपि द्वित्वमुदाह्रियते तत्प्राप्य हि स्तृत्वाद्युपेक्षितं तस्मादैर्ष्यियिषदित्येकमेवा
तृ= ईत्रत्पंसाधीयो नत्वैर्ष्यिषिषदिति अंते [illegible] तीयस्यैवर्तसंभवादित्याहुः तत्स्वमतिभूमो ज्ञापनपाइति
मन्यामहे तथाहि अंते द्वितीयव्याख्यायांतृतीयस्यैकाचो संभवात् द्वितीयस्य द्वित्वं केन निवार्येति
ति स्वयमेवोहनीयामितिदिक् निवृत्तप्रेरणाद्धातोर्णौकेवलेन तुल्यार्थः तेन प्रार्थयंति शयनोत्थित २५
मित्यादि सिद्धं ॥ कृतापां । वाधनं द्युष्टबुद्धीनामगमदन्त्यंतसाधने ॥ इति अंतप्रक्रिया इच्छायामात्मन
स इति धातोरित्यधिकारात् इषेरिकैत्यत एव निपातनात् आत्मशब्दोत्र स्ववाची न चेतन इव्यवाची
आत्मन इति अस्य व्यर्थत्वांपातात् इच्छाया आत्मक र्तृकत्वाव्यभिचारात् तच्चेद्धि ष्यमाणं इच्छाकर्तृस

वंधिभवति आङुविकर्मणीति सूत्रः कर्मणीत्यनुवृत्त्यैपंचम्याविपरिणम्यकर्मणोधातोरितिसामान्यैधि
करणेपन्व्याख्येयमर इछायांकिंकर्तुंयाति आत्मनः किंशिष्याणांपठनमिच्छतिगुरुः स्वसंवंधित्वे पृ३
इछापांसाप्तादेवतेनशिष्याणांस्वसंवंधित्वेपिनधातोर्विं प्रतिष्ठासते इत्यत्रैसंहितस्यधातोर्मो
३ मूत तयास तादृ छित्वपोर्वैषम्यंस्यात् कर्मणः किंगमनेनेच्छति इतिकरणेनाभूत्। यत्तुवासुदेव
नव्याख्यातं इछाचेत्स्वसंवंधिनीति तन्न शिष्याणांपठनमिच्छतिगुरुरित्यत्रातिव्याप्तेरनिवारणा
त तथाहि सूत्रपठनस्यधात्वर्थत्वेनतत्संवंधिन्या इछायाः सत्वात् भवितुमिच्छतिसाध्यावस्था
याः क्रियायावाचकस्यतुमः स्वार्थिके तेन लौकिके एववाक्येप्रयोगः केवलस्यधातोः प्रयोगानर्ह
उक्तापीना मप्रयोगः२ त्वात् नत्वलौकिके तेनतुमः कथंलोपइतिनाशंकनीयं छिश्चेत्यतो छिरित्यनुवृत्तेभिन्नंवाक्यंतेन
सप्रत्ययप्रकृतिभूतस्यधातोर्नछित्वं किन्तुसंतस्यतथाचपूतोपिपिपिषतीत्यादिसिद्धं वुस्तइति
उक्त्र आचष्टेतस्माद्धुः पुंस्त्वसौत्रं नानिदितइति नइदपस्यसतथातस्मिन् सेइत्यस्यापविशेष
णं अप्सिज्ञादिडिः छित्वनेनडिः त्वेसिद्धेनियमार्थमिदमनिट एवडिःत्वंयथास्यात् चिकीर्षतीति
आदौदीर्घस्ततइटंप्रियत्नतीतिशङ्कुमिच्छतीतिवाक्येस्वरस्यसादेशपूर्वलोपसलोपघत्वानि।८

षे इति १

ता० स्तौतिण्यंतयोरेव षे इति किं तषत्वनिर्देशात् सिस्तौतिण्यंतातिरिक्तस्यापि पूर्वोक्त षत्वं सिषास
चं० टी० तीति जनसनखनेत्यात्वविकल्पः षे इति निर्देशात् च षत्वाभावनिषेधः अनिटि से उपधायाः पानस्यति एण
२६ दिः किति स्मनुवर्तनेनेति चानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन लक्ष्यानुसारेण सस्य कित्वां कित्येवे
ध्ये अतो नलोपाभाव संप्रसारणेन लोपाः सिद्धाः विद्धस्तेति वचनादिभ्यः स्यसपोर्वोपमितिति पं
येः त्तित्वं चेति इडभावः दुध्यूर्षतीति प्रथमं दीर्घस्ततः पोरूरतलोपो विहस्ये इति दीर्घः॥ स्मिङ्
पूङ् स्मिङ् ईषद्धसने पूङ् पवने ऋ गतौ ऋ गतिप्रेरणयोश्च अंजू व्यक्तिम्रक्षणादौ अशूङ्
व्याप्तौ रंज रागे जेवशकांतौ विसत्पनयोर्भूमौनकार्यः स्मिङो नित्यत्वाई प्राप्तौ अशूङोस्तु वुःसे इति
निषेधे अंजनशोस्तु ऊदित्त्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनं किरत्यादीनां ग्रहणात् इस्य कारांतं ग्राह्याः स्मि ता० ४
सत्यिषते इति स्तौतिण्यंतयोरेवेति नियमान्नषः ङानुवंध ग्रहणात्सूत्रः पुपूषतीत्येव अरिरि २६
षतीति अस इति स्थिते इटि गुणे अरिस इति स्थिते स्वरादेः पर इति रिशब्दस्य द्वित्वे पिपावयि
षतीत्यादिण्यंतात्ते अपूङ् सपोः पूर्वेस्येति इकारः नहीढ तामलंपिपतिषति वछि राजियजिष

तीत्यादिषु चेतनत्वारोपात्सः प्राद्यपादीनां संबोधनवत् सांतात्सोनेति अतिशयेहसादेरित्यतश्च

कारानुवृत्तेरेतद्बोध्यं कृतायां बाधनं दुर्धियां भव्यमगमत्सांतसाधनम् ॥ इति सांतप्रक्रिया ॥

अतिशयेहसादेर्यङ् ह्रिः स्मेति अतिशयनमतिशयः अतिश्चवोत् शीङः स्वरादे इत्यप्रत्ययः स च

द्विविधः पौनःपुन्यं भृशार्थश्च स चायं यङ् द्योत्य एव हस आदिर्यस्य सत्यात् तस्मात् द्विरिर्यपरं वा

क्यं धातोर्द्विर्वचनं च धातुश्च यङः तएव ननु यङ् प्रकृतिभूतः अप्रत्यये इत्यादि सिद्धेः ङित्वादि

ति अत्रके चित् कथं यङः तादात् ङितो धातोरात्द्विधानात् अत्र च यो ङित् सन् धातुः यो धातुः सन्

लघुदाय ङित् किंतु ह्रस्वगुणनिषेधादिप्रयोजकत्वेन चरितार्थत्वात् आत्मनेपदकत्वासंभवः अवयवे कृतं

स्यविशेष लिंगमेचरितार्थं समुदाये भवतीत्युक्तेः अत्रोच्यते स धातुरित्यनेन यङंतस्य धातुत्वेन धातोर्ङित्त्व

र्थं वेतिपाठः स्तत्वात् गुणनिषेधाद्यर्थं गकारश्लेषस्य कर्तव्यत्वात् बोभूयते इति भवनानुकूल एकाभिन्ना श्रूय

कोवर्णमनोतिशयविशिष्टो व्यापारः सहितत्रिइत्यादि सच येभुमेस्तत्र सूत्र मोचने सत्र अधः स्व वेष्टने इति वा

वणे अटगतो अश भोजने अशङ् व्याप्तौ ऊर्णुञ् आच्छादने तत्राद्यानां त्रयाणां चुरादिण्यंतत्वेनानि

कस्वरत्वात् अटादीनां चोहसादित्वाद्प्राप्तेर्वचनं आराट्यते इति स्मय इति स्थिते गुणे कृते यशाद्

स्पष्टत्वे हलादिशेषे आत इति दीर्घः उर्ज्जिनूयते इति णत्वस्यासिद्धत्वानु शाद्धस्पष्टित्वं अराधयते
चं० टी० स्पष्टित्वे हलादिशेषे आत इति दीर्घः उर्ज्जिनूयते इति कोटिल्यस्य फलविशेषणत्वे व्यापार
गा० २७ इतिएकाभिन्नाश्रयको वक्रगत्यनुकूलो वर्त्तमानो व्यापार इति कोटिल्यस्य फलविशेषणत्वे व्यापार
णा३ विशेषत्वेतु वक्रो व्यापार इति विशेषः धात्वर्थगर्हायामेवेति गर्हापि फलस्य व्यापारस्य वा विशेषणं
लोलुप्यते वनं चैत्रः चैत्राभिन्नाश्रयो वनाभिन्नाश्रितकुत्सितछेदानुकूलो वर्त्तमानो व्यापारः वना
भिन्नाश्रयछेदानुकूलः कुत्सितो व्यापार इतिवा सचपदेनतवदिति तेनवेतिपर्यास्यात् जेगिल्यते
इति गिलनस्यच गर्हितत्वं विकृतास्य चेष्टादिकृतं वंचु वनीवच्यते इतिनो लोपः दीर्घोऽचोरण
सामर्थ्यात्स्वगुणेन जेघ्रीयते इति घ्रीभावेननहित्वबाधः विषयभेदात्तुल्यबलत्वेन सिद्धेऽपि प्रक्रियांसा साधन
घवायष्टी एवमन्यत्रापि॥ कृतायां॥ मताभाष्यकृतो भव्याय इंतप्रक्रियागता इतियङंतप्रक्रिया ॥
वान्यत्रेति लुगिति सूत्रमत्रानुवर्त्ततेनोकुप्रत्यये यङोलुग्विधीयते दंदशूक इत्यादौ अन्यत्रेति
ते व्याचष्टे उकप्रत्ययसंयोगं विनेति व्यवस्थयाऽन्यत्र यङोलुगित्यर्थः प्रक्रियाक्रममाह यङ्लुकि स २७
तीति स्मइत्यत्रादि द्वितकारकोनिर्द्देशः एको दकारजः यङ्लुगंतात्सनिति अत्र दीर्घीहिताः प्रत्यय
लेनत्वेन ङिःत्वमाश्रित्यालनेपदं लत्र नङि त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसारणत्वेन प्रत्ययलक्षणोप्रव
धा

न्तेः यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं आश्रीयते तत्रैव तदित्याहुः तन्नेति पंडिताः तथा हि नेति
क्तेः इति किं निपात्यते निजेर्यङ्लुगंतस्यात्मनेपदं निपात्यते नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धमत्रात्मनेप
दं अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति नियमार्थं तर्हि भविष्यति अत्रैव यङ्लुगंतस्यात्मने पदं
नान्यत्रेति तथा च वामनोपि निजेर्यङ्लुगंस्यात्मनेपदं निपात्यते यङो ङित्वात्प्रत्ययलक्षणेन
यङ्लुगंतस्यात्मनेपदमन्यत्र न भवति इत्येतदेव ज्ञापकमिति भाष्यकाराद्धिमतोऽप्येवं तेन न तदाक
रविन्दमित्युक्तेः अदादित्वादिति प्रांचस्तु जुहोत्यादित्वाद्द्वित्वमाहुः तदपाणिनीयमित्युपेक्षितं द्वेः
स्वरेपीति अपिशब्दाच्चात्वं श्लोपे गुणाभावे दीनतेन वेभिदिता मरीमर्जितेत्यादिद्वं अपास्याइति इरयकारौ सिद्दे
दइति रत्वे रिलोप इति दीर्घः अरदंतानामिति रुगादीनां त्रयाणामपि किन्त्वात्र यो ह्यागमाः पप्पी
येणभवंति हक उकार उच्चारणार्थः चर्करीति इकारे रूपत्रयं तदभावे त्रयमिति षट् तिपि। जंगत
इति लोपस्त्वनुदात्त...मिति मलोपः जंगन्मीति वमोश्चेति मस्यनजंघंतीति पूर्ववत् हंतेरिति
तना घत्वं आशिषि वधादिति किन्तु स्ववधादेशात् छत्वं न एकसंज्ञाधिकारोक्तत्वं लहणां सकृद्दव
द्रवतीने इत्युक्तेः चंचूर्तीति चरगतिभक्षणयोः चरफलोरुदित्युत्त्वे वोर्विहसेद इति दीर्घः ॥

त२

चेञ्जात इति जनसनेत्यात्वं चोयोतीति अधिरन्तसेत्यनुवर्त्तते रोराविस्थौत्वं न। दान्नइति हादे
चं०टी० रा०म० रित्याकारलोपः देहीति हाहाविसेत्वपूर्वलोपौ दावद्धीति अदंतानामित्यत्र तपरकरणान्न
इगाद्यपः अरर्तिर्हि इति गुणो द्वितीयस्य अरियर्ति पत्तत्त्व्येपि इयादेशे तुल्यं जर्घृहीति ईका
२८ रांभावे ठत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि केचित्तु अग्रसंपूर्वरलोजर्गृहीतीति द्विरूपमाहुः तद्देनाकर सा
मित्यपेक्षितम् बहिरंगत्वेनेति प्रत्ययाश्रितं बहिरंगमित्युक्तेः अजघ्ौ इति द्वतिरत्वे रिल्लो
प इति दीर्घः तस्माद्धेन संप्रसारणमित्येतद्वीजेलु रितपानिर्देशः उक्तं च शितपाशपानुबंधेन
निर्दिष्टं पद्गुणेन च यत्रैकाल्ग्रहणं चैव पंचैतानि न यङ्लुकीति जाहत्तीति यवयोरिति यलो
पः उपधावकारयोरिति उपधा च वकारश्चोपधावकारौ तयोः ह्वयोः स्थाने ऊठ् इत्यर्थः॥ मामव
तीति अत्र ऊ साहिर्त्वाभावेन ऊत्वाभावः तोतूर्वेः यवयोरिति लोपे दीर्घः॥ कृतायां साधनं
यङ्लुगंतानां दुर्धियां बाधनं गतं॥ इति यङ्लुगंतप्रक्रिया नाम्नोप इति अत्रानुविकर्मे २८
रिणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्तत्वे कर्मणि वर्तमानान्नाम्न इति बोध्यं तेन पुत्रेणेच्छतीत्यसाहेन आत्मन
इत्यप्यनुवर्तते स च न द्रव्यवाची किंतु परब्याख्यार्थः स्वशब्दपर्यायः तेन घटादेरचेत

त्वेपि घटीपतीत्यादि भवत्येव इच्छपाच कर्त्ता सिष्यते स चेदिच्छमाणं वस्तु स्व संबंधित्वेना
दिश्यते तेन परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्र नं तत्स्वसाहाय्येव तेन यज्ञमानस्य पुत्रमिच्छति पुरोधा इत्यत्र
न स्वसंबंधित्वं चेष्यमाणेनैव रूपेणाविवहितं तेन स्वस्य पुत्रं परस्य दासमिच्छतीत्यत्र न अत्रेष्य
त्वं माणं दासत्वं न स्वसंबंधि नाम्न इति तत्रार्थे धातुवारणाय तदिति चेन्न धातोः सविधानेन परिशेषा
त्राम्नो लाभात् अयतिवं तादपि स्यात् इष्टापत्तिः न च वाच्यतीत्यादौ जवादिप्रसंगः स्यादिति वाच्यं पुत्रस्य महान्तं तवि शेषणं ०
अप्रयोगादित्यत्र जवो करणेन पेपदकार्याभावस्य साधितत्वात् राजीयतीत्यादौ तु ज्ञापकसिद्धस्यो
प्रार्थत्रिकत्वान्नस्य लोपः न च महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यत्रानेकस्मान्नाम्नो यवाधनार्थं तदिति वाच्यं प
दार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति पुत्रस्यैकदेशेनान्वयाभावात् सविशेषणानां वृ
त्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनाच्च एवं च कर्मत्वद्योतकविभक्त्यर्थभावेन कथं तद्बोधः इति
दूषणपरिहाराय यत्रानेककारकसंभवस्तत्र कारकविशेषबोधार्थं विभक्त्यपेक्षणमि [illegible]
[illegible] तिसिद्धान्तानुसरणं विशेषोपि न करणीयः आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्रीमेस्यादितीच्छतीत्यर्थः
ग्यतीति अत्र वस्त्वभावान्नेत्वं त्वषतीति त्वामिच्छतीति याक्वं पुष्मयतीति पुष्मांपुष्मान्वे ॥

नत्वादोहणाद्यर्थानि देवसुगित्यर्थः अत्र धातुरामो वयस्यति इत्यादिप्रयोगदर्शनात्प दित्यक्तप्रकृत्यर्थीद्

चं० टी० छतिवाक्येत्वहन्देशेनैएकार्यत्वाभावात् पुत्रावौ द्विवचनेइतिस्याध्यभावान्न गर्द्देति गर्द्दोल्लोभातिशयः।
रा० म० धनायतीति सत्येव धनेभ्यः पोधनमिच्छतीत्यर्थः धनीयतीति दरिद्रः सन् धनमिच्छतीत्यर्थः पिपा
२९ सायामिति पातुमिच्छायां पासा तस्यां तदभावे उदकीयति इतिस्नातुमिच्छतीत्यर्थः॥ अश्ववृषयोरि
ति मैथुनेच्छायामिति अश्ववृषयोर्विशेषणापदार्थत्वं दिव्यतीति धातुत्वाभावान्न दीर्घः॥मांसात्पपा
णमिति मांसमिहनामैवनतुसिवंतपुत्रमिच्छतीत्यत्रापि मांसत्वान्नस्यात् अश्ववृषयोरिति मैथु
नेच्छायामिति अश्ववृषविषयेच्छायदा मैथुनार्थीकृतामैथुनेच्छाएवार्थ इत्याहुः लालसायामि
ति तस्मादतिरेको लालसा हीरत्नवर्णविषयेच्छातिरेको यदाभ्यवहार्येनत्तु होमार्थं इत्यर्थः॥ तदा रा० ५४
दधिस्यतीति घः सः इति विपरीतनिर्देशान्नषत्वं दधिमधुशब्दावेवास्यगमिकाविसेके नाम्नोवि
सुबादि० धानादन्यपीति अन्ये स्वः काम्यतीति अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्यवक्तिविषयेशक्तिमत्स्वाधा २९
रादिविशेषणत्वकर्मत्वेनयोगः करणेचेति करणंकृतिः नतुपारिभाषिके नमस्यति देवान्न
मस्करोतीति नहस्वार्थीयोठत्तोनमः शब्दस्यानर्थकत्वात् अजहत्स्वार्थीयांतु प्रत्ययार्थेउपसर्जी

न चेद्यस्वि ष्ठेद्रितादिति ङित्संज्ञकत्वेन तत्कार्यसिद्धो ङित्करणमसदिति वाच्यं क्वचिददेलौ पार्थित्वा
तेन श्रीमतीः करोति प्रापयतीत्यादि सिद्धम् ॥

नत्वाननतद्योगे चतुर्थी_ वरिवस्यतीति वरिवः शुश्रूषां करोतीति विग्रहः उष्णायत इति उष्णाणमु
क्षतीत्यर्थः जिर्ङिरणे इति उष्वस्य सङित् अतिदेशोयं न तु संज्ञा तथात्वे तु ङित्ति दीर्घ सादे
अस्यैव ग्रहणं स्यात् न तु उष्वस्य तस्य कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमिसुक्तत्वात् अय
कर्यं वर्तिं विनाति देशबोधः इति चे छृणु अतिङितङिदिसाह ङिद्वदिति गम्यते इति भाष्योक्तेः नाविष्ट
द्धेदिति इष्टेपत्किंचिद्दृष्टं संभाविंच तन्नाम्नो ऽवतिदिश्यते इष्टेयथा विनमतुवतु लोपादेशा
त्तथा भावपीतिबोध्यं द्रवयती दूरं करोतीति वाक्ये संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वाद् वृद्ध्यभावः टिलोपस्या
सिद्धत्वाद् हूरयस्य वं न तोः विवस्वतीत्यत्र वेस्तनुवत्सेव्यवस्यपादेशोभावः पञ्चाद्रूमततीति ह्रातन्तं
कुर्वतीत्यर्थः प्रापयतीति प्रियस्य प्रादेशो वृद्धिपुकौ प्रादेशाभावे प्रियपतीत्यपि अश्वरायते इति
अश्वराइवाचरतीत्यर्थः ओजायते इति ओजः प्रभृतयो वृत्तिविषये तद्वितिवर्तन्ते नाम्न आचार इति अ
र्थाति वर्तनं नाम सरसते न तु सिवंत्त तेन पदकार्यं न उ इति सवर्णे दीर्घेण औ अनेकस्वरत्वाभावा द्याम
अनुसारिषु दीर्घ आतोनपत्या लोपः इता यतइत्स लोपः गुणस्तु प्रत्ययावयवत्वान्न नहि निमित्तं
कार्यत्वेन श्रीपते आसीदिति पमर मे तिलसगिटो मालातीति लिंगविशिष्टपरिभाषया वृनावेति ॥

ज्ञातोऽज्ञानाद्गुविति२

दिव

चं० टी० आम्बोर्णौ हे भुवो वुगिति न धातुपाठस्यास्यैव ग्रहणात् भवतीति क्रौञ्सा दाविति वस्यात्वे गुण

रा० ३० वादेशौ चकाविति आतैइत्यत्र आ अत इति छित्वा अदंतादपि औ आचार उपमानादिति आचरण

माचारः चेष्टाविशेषः व्यवहारो ज्ञानं वा उपमीयतेऽनेनेत्युपमानं पुत्रीयति शिष्यमुपाध्याय इत्यत्र

पुत्रविषयकं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं शिष्याभिन्नाश्रयकं यत् ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं ॥ कुष्य

मिज्ञानाश्रयकं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूल एकाभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः उपसर्गसमा

कारमित्यादि अत्र ज्ञापकं तु चुरादिषु संग्रामयुद्धे इति विशिष्य पठनमन्यथा ग्राम युद्धे इत्येवापठि

ष्यत् सुखं वेदयत इति स्वगतं सुखमनुभवतीत्यर्थः पुच्छादुदसन इति उदसनमुत्क्षेपणं विवि

धं विहृतं वा क्षेपणं व्यसनं परितः क्षेपणं पर्यसनं समाचयनं राशीकरणं संचीवरयत इति अ

र्जयति परिधत्ते वेत्यर्थः अर्थवेदेत्यादि अत्र करण इत्यनुवृत्तं क्रियाविशेषोपलक्षणं तेनार्थमा

चष्टे इति विग्रहः अत्वेनैव सिद्धे आपुग्ग्रहणमन्यतो विधानार्थम् तेन लिखापयतीत्यादि सि ३०

द्धम् अपिप्रयदिति वृद्धौ औकारे कृते ततो लोपः अग्लोपित्वाभावादेङ् कार्यम् स्वादयतीति

मादयतीति टिलोपेकृते आदेशौ पुनष्टिलोपस्तु सकृत्प्रवृत्तत्वात्स्यादिषु विवादः प्रावयती
ति टिलोपेकृते संप्रसारणेवव्यावादेशौ अनयतीति नोवेत्यत्रवेत्यस्यव्यवस्थितत्वात् क्वाचि
न्नटिलोपः विदयतीति आदौ टिलोपः पुनरंगवृत्तपरिभाषया संप्रसारणेन विदयतीति सं
प्रसारणेकृते टिलोपइतिपक्षे विदावयतीति टिलोपेकृते संप्रसारणेवव्यावादेशौ सकृत्प्रव
त्तत्वात्पुनष्टिलोपाप्रसंगः उदीचयतीति टिलोपोनव्यवस्थितत्वात् तिरयपतीति आदौ टि
लोपस्ततस्तिर्यादेशस्ततोवव्यायादेशौ पुनष्टिलोपस्तु सकृत्प्रवृत्तत्वान्न अतितिरायदिति। अ
ध्वलोपित्वादुपधाह्रस्वोन कृतोयानित्यादिसमासतः समभवन्नामधातुसमापनम् इतिनामधा
तुप्रक्रिया ॥ कंड्वादिभ्योयगिति कंड्वादयोहिद्विधाधातवोनामानिच तत्रधातुभ्योयक्नित्यं ना
म्नोतु कंडूंकरोति ॥ तिविग्रहएव ॥ इतिकंड्वादिप्रक्रिया निविशादेः निपूर्वोविशतेः परोविश इति
वा ॥ विशोअकारउच्चारणार्थः असंदेहार्थंचपदकार्यवारणं अन्यथा निविडादेरित्युक्ते वि
शोवी विडभेदनेवेतिसंदेहः स्यात् निविश आदिर्यस्यसतथा तस्मात् अत्रादिशब्दः प्रका॥

चं०टी
रा०म
३१

रे तेन विशसद्गुणादि इति बोध्यं शादृश्यं चोपसर्गपूर्वकत्वं निविशादिगणाभावात् २ व्यवस्थाया वा चैं आदि न१
शादृश्यग्रहणेन। नयतीति निकुलं निविशतीसत्रन भवति एवं वेतीति विकुलं विजयतीसत्र न
पराजयंति दूरात्मा तोत्तमाः पराः आगमेः तमापांगमेरिति आंतस्य ग्रहणं तमातितिला आग
मयस्वेति मात्व इष्टा इत्यर्थः धनुषि शिक्षते इति धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ग
तता श्लील्पे इति गतं प्रकारः पैतृकमश्वानुहरंते इति पितुः प्रकारं सततं परिशीलयंतीत्यर्थः ग ततस्पादशांत शनिचं५
तं गमनं तस्य तालश्लील्य इति व्याख्यानेन अनर्थकः संबंधोपदनुहृतं तेतस्य कुमुदमिता दावव्या
प्तिः स्यात् किरतेरिति कृ विक्षेपे हर्षादयो विषयत्वेनोपादीयंते तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणं इत्तरेफ
ले अपस्किरते इति वृषो हृष्ट इति हर्षेण भूमिं विलिखतीत्यर्थः आङीति एत्सुतोऽस्रादिः प्रश्व
नीप्सायां तु दादिः आनुत इति उत्कंठापूर्वं शब्दं करोतीत्यर्थः उपालंभ इति शपथ इत्यर्थः स च वाचा ३१
शरीरस्पर्शनरूपः विप्राय शपते त्वत्पादौ स्पृशामि नेतन्मया कृतमिति एवं शपथेन विप्रस्य स्वामि
प्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः सत्वेः शपामि यदि किंचिदिहस्मरामि इत्यत्र तु स्वाशयप्रकाशनमात्रे वि ८

वसितं ननु शपथरूपमेपीत्स दोषः निर्सितत्राव्योपामिति निर्सितावेवादस्य निराकरणेऽक्त्री लोके
प्रसिद्धः वृक्षायतिष्ठते इति स्वस्थित्सानेत्यादि विकारद्वारास्वाभिप्रायविशेषं ज्ञापयतीत्यर्थः संश
प्यकर्णेऽदिस्थिति सशंयंतिर्सितुं कस्मिंदिपुत्तिष्ठतीत्यर्थः अन्येनु संशप्य स्वकस्मिंदपएवनिर्सितारः
इत्येवार्थः उदइति कर्मेक्रियाईहापरिस्पंदः मुक्ताबुत्तिष्ठत इति मुक्त्यर्थं घटत इत्यर्थः ईहायांकिं ग्रामा
च्छतमुत्तिष्ठति उद्यत इत्यर्थः उत्पत्तिक्रिया ननु परीसंदात्मकेति भावः उपान्मंत्रकरणे कारके देवा
नां पूजा संगतिसंस्तेवी मित्रस्यकरणे पथामार्गः सचकर्तृत्वेनसंवध्यते आदित्यमुपतिष्ठते रथिकइति
रूपपतीत्यर्थः यमुनेति उपश्लिष्यतीत्यर्थः रथिकामिति [illegible] मित्रीकरोतीत्यर्थः पंथाइतिप्राप्नो
तीत्यर्थः वालिस्याघामिति लघुमिच्छालिस्यातस्यांगम्यमानायामित्यर्थः अकर्मकेति कर्म
कारके ननु क्रियास्थाने उपतिष्ठते इतिसन्निधत्ते इत्यर्थः उत्पत इति दीप्यत इत्यर्थः आङ्इति
अकर्मकस्वांगकर्मकयोरनुवृत्तिः अत्रापि आपच्छते दीर्घो भवतीत्यर्थः आहते इति नलोपः
कंपं आजघ्ने विषमविलोचनस्यवक्त्रं इत्यादौ तु प्राप्यत्यध्याहारो बोध्यः स्वचन इति परेणप्र[illegible]

चं टी० मानस्याविःकरणे इत्यर्थः उदायच्छतेति पूर्ववद्ग्रंथप्रकाशयतीत्यर्थः समोगमृच्छीति सं[illegible]
[illegible] त्यादौ श्राद्धदेशस्तु न अर्त्तेः पदपग्रहणात् वेत्तेरवग्रहणं गम्यादिपरस्मैपदिसाहचर्यात् संग
च्छत इति युज्यत इत्यर्थः अकर्मकादित्येव स्वरं[illegible]पुरापि संस्मरणे नहे इति मुराहिप्रयोगात्त्वकर्म
ध्या ४ र्थे इत्याध्याहारेण समाधेयं अर्थांतरे वृत्तेरेकमेकत्वं सकर्मकाणामपि स्पर्द्धायामिति पराभि
भवेच्छा स्पर्द्धा कृष्ण इति स्पर्द्धया तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः स्वविक्रमत इति न श्रुतिहन्यत इत्यर्थः
अध्ययनाय क्रमते उत्सहत इत्यर्थः क्रमंत इति स्फीतानि भवंतीत्यर्थः ज्योतिरुद्गमने इति ज्यो
वि ५ तिर्गृहनक्षत्रादिः आक्रमते सूर्य इति उदयत इत्यर्थः नभः समाक्रामति चंद्रमाः क्रमात इत्यत्र
वेः पादवि हरणे इति तु प्राप्नोतीत्येवार्थे नत्त्वद्गमनं विहरणं विक्षेपणं पद्मपि धातुरयमस्मिन्नेवार्थे प्रसिद्ध इत्यया
विधातूनामनेकार्थत्वात् विशेषणं नेह विक्रमति संधिः द्विधा भवतीत्यर्थः शतमपजानीते इति उर
अपलपतीत्यर्थः सर्पिष इति सर्पिषा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः शतं संजानीते अवेक्षते इत्यर्थः
प्रतिजानीते अंगीकरोतीत्यर्थः भासनेत्यादि भासनं दीप्तिः उपसंभाषा सांत्वनं शास्त्रे वद ८१

ते इति भासमानो ब्रुवीत्यर्थः ॥ मत्यानिति संज्ञपतीत्यर्थः ॥ शास्त्रे वदते इति विदन्तुं समागव वुध्य
ते इत्यर्थः ॥ क्षेत्रे वदते इति क्षेत्रविवेकमुत्साहमाविः करोतीत्यर्थः ॥ गेहे विवदंते इति विविदं भावंते इ
त्यर्थः ॥ परदारानुपवदते इति मंद्रे भजस्व मामिदं ते दास्यामीत्येवं रहसि प्रचोदयस्वामिलषिते प्रव
र्त्तयतीत्यर्थः ॥ संप्रयोच्चारणे सहोच्चारणे इत्यर्थः ॥ व्यक्तेति व्यक्तापरिस्फुटवर्णा अर्थावगतिहेतुम्र(
वाग्येषां ते व्यक्तवाचस्ते च यद्यपि शुकादयोपि तथापि मनुष्या एवात्र बोध्याः प्रसिद्धत्वात् अत एवे
तदुपात्तमन्यथा वदेः स्वभावादेव तद्दृष्टीकत्वात्कृतमनेन अनुवदते इति शास्त्रवचनावपि कठ
कलापपराहो वदध्येतरि वर्त्तते कलापेन सह शेकठोधीयानो वदतीत्यर्थः अकर्मकात्किं उक्तमनु
वदति व्यक्तवाचां किं मनुवदति वीणा ॥ विप्रवदंतीत्यादिषु युगपत्परस्परं विरुद्धं वदंतीत्यर्थः अपादिति
ति गिरतेरि निर्देशात्तौदादिकस्यैव ग्रहणं ॥ ज्रणातेस्तु प्रयुप्रवपूर्वस्य प्रयोगो नास्तीति भाष्योक्तेः औपादि
कस्याग्रहः अतो ग्रस्तु क्तावपि दोषः संगिरत इति प्रतिज्ञानीतेत्यर्थः धर्ममुच्चारत इति उक्त्वं घ
गच्छतीत्यर्थः ॥ दास्येति कामितया दास्यै ददातीत्यर्थः ॥ स्वीकार इति स्वीकारो विवाहः अंगीकारमात्र
मितितु भाष्यं ॥ स्वरांघतोपसर्गादिति स्वर आदिरंतो वयवो यस्य तस्मात्तेन समादयो व्यावृत्ताः सं

ऽपालने२

वै० टी० रा० ३३ त्तपुते इति होमिं इति संयोगमध्वीसा दौतु न पठितः अस्याप्यस्य सकर्मकस्य ग्रहणात् भुज इति रुधोरवग्र
हणं ननु तो शारिकस्य अनवने इति प्रतिषेधात् तेन विभुजति पाणिमित्यादौ व दोषः बुभुजे पृथि
वीपालन इत्यादौ तु भुजेरुपभोगार्थः अन्यथा भुजोभवने इत्येवावदिष्यत् कर्मव्यतिहारे धातोरिति ॥
कर्मक्रिया तस्याव्यतिहारो विनिमयो व्यत्यासस्तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानाद्धातोरादित्यर्थः व्यतिभवत इति
म अन्यस्य योग्यं भवनमन्यतरः करोतीत्यर्थः परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः संप्रहरंते राजान इति प
आस्त्र च यदानेकस्य कर्तृत्वे सहविवक्षा तदा द्विवचनं भवति सहविवक्षाभावे त्वेकवचनमपि तेन
कर्मव्यतिहारस्यानेककर्तृत्वादेकवचनं न संभवतीति नाशंकनीयं ॥ कृतायामित्यादि पदव्यवस्थाय
मगात्समाप्तिं प्रभुमलक्षणा ॥ इति पदव्यवस्था ॥ पक्षे तु र्थु आनुविकर्मणीति भवनं भूः तस्यां भूर्विप्रभृते
धात्वर्थे साध्यरूपे भावे घञर्थे त्वसिद्धरूपो भाव इति भेदः तत्र सिद्धरूपो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते अतो ३३
द्विवचनादि साध्यरूपस्य त्वसत्त्वरूपत्वान्न संख्यायन्वयः उक्तं च क्रियापदः सिद्धतावस्था साध्यावस्था
च कीर्तिता ॥ सिद्धतां द्रव्यमिच्छंति तत्रैवेच्छंति घञ्विधिमिति ॥ कर्मत्तु पारिभाषिकमेव पुनर्भुविग्रहणा
त् फलाश्रयः कर्म फलस्य च धातुवाच्यत्वात् स्मृतं मात्रैः ख्यातार्थः अपसकर्मकाद्दपि भावे स्यादिति १

वाच्यं नहि श्रेन्यत म्यानुवर्त्तते सचवारणार्थः सन्नमेकाल्कमेणैव॥ नभावेकर्त्तर्यपि नस्यादितिचे
द्गृणुमध्योपवादन्नायेन भावस्यैववाधनात्॥ एकवचनमिति एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति
वचनात् इतिभावः तत्किं मध्यमोत्तमयोरपिनवेत्याशंकायामाह युष्मद्यस्मदोरित्यादि अकर्मको
पीति योपदा अकर्मकक्रियावाच्यप्यनेकार्थत्वात्सकर्मकक्रियामुख्यापयंपति तदानदर्थपरत्वे सकर्मको
भवति तस्यरत्वंचतस्योपसर्गेण घोत्यते इत्युपसर्गवशादित्युक्तं ननुसोपसर्ग एवसकर्मकः उपस
र्गस्तु घोतक एव अनुभूयते इति उपलभ्यते सकर्मकः सुखेकर्मणपात् फलव्यापारयोरिति फलं
विक्लित्यादिः॥ व्यापारः फूत्कारादिलक्षणः एकनिष्ठतयामेकस्मिन् धर्मिणि स्थितौ तयोः फल॥
व्यापारयोर्धर्मिभेदे एकस्मिन्धर्मिणि फलमन्यस्मिन्व्यापारः इतिभेदे धातुः सकर्मको वोध्यः॥ धातो
रर्थांतरे वृत्तेरित्यादिः अर्थयोः अर्थांतरं तस्मिन्वृत्तेर्वर्त्तमानात् उदाहरणानि यथा॥ नहीवहति स्पंद
ते इत्यर्थः चैत्रो नृत्यति गात्रविक्षेपंकरोति इत्यर्थः॥ मेघो वर्षति जलमित्यर्थः॥ गच्छति ग्राममितिशेषः
तपोनेनकर्मकत्वेति अनुतापे च तपसंतापे इत्यस्मादिणन॥ पापेनेति पूर्वकृतंपस्यापं कर्मतेन
न्याइतोद्वैवदत्तइत्यर्थः पापेनेतिकर्त्तरित्ततीया पस्यानुकर्मनविवक्षितेशोकार्थेवातपि स्त्वाभावेलः।

पापेनेनिकर्त्तरितत्तीपाकरणे वा पुरुषधर्मयोरभिधानात् अभ्याहत [illegible] नार्थस्यतु कर्मकर्त्तृत्ववि

वै० टी० वक्षायां हेतोस्त्तीपेतिवोध्यं॥ वधिबीच्छेति इएवदिइंभावेवधादेशोवोध्यः वधहिंसायामितिप्र

राम० कृत्यंतरं अवधीति जनिवध्योरितिवृद्धिनिषेधः हनादेशैस्यत्वेदंतत्वान्नवृद्धिः तथाचप्रयोगः

३४ महस्त्रेन्नविद्येत वधकोयेन विघतेइति द्विकर्मकाणांतु गौणेकर्मणि इत्यादि॥ गौर्दुह्यते गोऽ

प्रतिभावक मे प्रत्रिपादि तिगौणंकर्म अजेत्यादि अजात्रप्रधानं निजेध्येति गौणप्रधानयोरात्मनेध्येत्यर्थः अन्येषामि

तिपूर्वोक्तानामित्यर्थः॥ यदासौकर्मातिशयमित्यादि। अयमर्थः सकलकारकाणामवांतरव्या

पारोस्ति व्यापारहीनस्याकारकत्वात् स्वव्यापारस्वतंत्रत्वं सर्वत्रैवकारकेस्तिव्यापारभेदः कोहाण्यं

कर्म व्यापार करणादिसंभवः तत्रयदाकर्मणः सौकर्यातिशयप्रतिपादनायकर्त्तृव्यापारोनविवक्ष्यते तदाभि

मात्रे वर्त्तते धादेः कर्मव्यापारमात्रं प्रतिचकर्त्तृत्वमेव काष्ठादीनांननतदाकर्मत्वलेशोपि तदासकर्मकाणामप्य

कर्मकत्वमेवतत्रभावे कर्त्तरिचलकारः तेनोक्तइत्यादिकर्मग्रहणात् साध्वसिद्धिरिसाहेनयथाले ३४

काष्ठादेरचेतनतया कुठारोद्यमननिपातनादिकरणैसंभेदनादिकर्त्तृत्वमनुपपन्नं तथापिस्वधर्मैः

प्रशिथिलावयवसंयोगानिस्सारणादिभिः कर्मैवकर्त्तृत्वमितिध्येयं॥ जीसादिश्लेष्यिग्रंथ्यार्जैरभावे॥

पवेवउ

ग्रहणं आदिति आत्मनेपदिनो ग्रहणं न त्वादंतस्य॥ कृतायामित्यादि वाधनं दुष्टबुद्धीनामगाङ्ङादि वा
साधनं॥ स्मृतिवाचिनीत्यादि स्मृतिवाचिनीत्युक्ते बुध्यसे चेतयसे इत्यादि योगोपि भवति एषामपि
प्रकरणादिना स्मृतिवाचित्वात् स्मरसीत्यादि अत्र ऽपरस्परगो धावति इति वद्वाक्यार्थस्य कर्मतावो
ध्या अभीत्यादि अत्र लृङेव न तु लृट्॥ उत्तमपुरुष इत्यादि अत्र यद्यपि बुद्ध्यादिप्रशरीरादिसंधानस्
पस्य कर्तुरात्मनः प्रत्यक्षतैव तथापि मद्दस्व प्नादिभिर्विन्नैके भ्रितत्वगतमेव न वेत्ति पश्चाद्दन्वेष्य: विद्धि पत्रे ५
मुत्वा प्रयुंक्ते सुप्तो हमित्यादि कलेरस्मानं सूचयति॥ अत्यंतापह्नवइति अपह्नवोपलापः नाहमित्या
दि वत्लिंगस्य जुगुप्सितत्वेन तत्र लयाविरस्थितमित्युक्तः कश्चित् गमनमेवानिषिध्यते अत्रात्यंता
पह्नवः पदस्तु गमनमेवाभिप्रयुक्तस्तदेवापलपति तदालङेव अत्यंतापह्नवोभावात्॥ आसन्नेत्यादि
पंचवर्षाभ्यंतरमासन्नकालं पंचवर्षातीतं विप्रकृष्टकालं वस्येयंति॥ ननावितिपृष्टेतिकर्मणिक्तः
पृष्टस्य प्रतिवचनं पृष्टप्रतिवचनमिति षष्ठीसमासः भावेतु पृष्टः प्रश्नः तत्पूर्वं प्रतिवचनमित्युत्तरप
दलोपी समासः॥ अयमागममित्यादि अयमेव परस्मा मायमाविलाभतं पदरूपं प्रत्वेदादिपुक्तं तस्य
तिनिर्दिश्यते इदानीमागममित्यर्थः॥ हिप्रेति हिप्रपर्यायस्यापि ग्रहणं न तु स्वरूपस्यैव॥ जातुग्रहणा

काम्यतेति गर्हितमेतत् नाव कल्पयामीत्यादि: अल्पेष्विरसंभावना अमर्षोऽक्षमा सामर्थ्योरिति
चं०टी० राम० समानार्थयो: पदयोरुक्तोतयो: हलादि त्वादि लोप: समशब्द एववातुल्यार्थ: वाढमित्यर्थ तेन तुल्यार्थे यो:
ता ॥ उत तद्वत् एवेत्यादि: ॥ प्रश्न: पृच्छापूर्वेदनं चार्थ: ॥ हेतुहेतुमतोरिति हेतु: कारणं हेतुमत् फलं कृष्णं प्रोन: पुन्ये
३४ मित्यादि नमननमत्र हेतु सुखप्राप्ति: फलं ॥ कामप्रवेदनमिति कामस्य इच्छापूर्वेदनं प्रकाशनं ॥ इच्छार्थे भृशार्थे चे ति ५४
म्प इति इच्छार्थो येषां ते इच्छार्थोल्लिङ्: तेन वशकांतादिस्याद्योपीच्छार्थो ग्राह्या: ॥ पुन: पुनर्भाव: पौन:
पुन्यं भृशार्थोऽतिशयार्थ: एतद्विशिष्टक्रियावचनाद्धातोरित्यर्थ: क्रियासमभिहारे द्वित्वमिति पौन:
पुन्ये भृशार्थे चेत्यर्थ: परस्मैपदिभ्यो हि: कर्त्तरि आत्मनेपदिभ्य: स्व: भावकर्मकर्तृषु सकलपुरुष
वचनविषये पाहि पाहीत्यादि इति याति पुनरतिशयेन वा यानं लोडंतस्यार्थ: एवं कर्त्तर्येवं वर्त्तमाने याने ॥
लोडंतस्य संख्याकालपुरुषविशेषाभिव्यक्ति: सर्वेषामनुप्रयोगादेव बोध्या इति शब्दो: भेदान्वयप्रदर्शक:
भविष्यद्भूतयोरप्युदाहरति यास्यतीत्यादि ॥ स्वमुदाहरति अधीष्वेत्यादि सक्तून् पिबेति शक्नुपाना ३।
दि दिकं करोतीत्यर्थ: एवं पुरीमवस्कंद लुनीहि नंदनमित्यादि व्याख्येयं अवचस्कंद लुलावेत्यादि: य
तु वासुदेवादिभिरतिशयेन पुन: पुनर्वा चस्कंदेत्यादि व्याख्यातं तदेतत् अनेकक्रियासमुच्चये क्रियास

त्समभिहारस्यानुक्तेः लोडंतेंऽछित्वापत्तेश्च॥ कृतायामित्यादि अस्मात् गाधवुञीनां कृतमाख्यातसाध ऽअसति बाधके
नं॥ इति श्रीलोकेशाकरविरचितायां सिद्धांतचंद्रिकाव्याख्यायां तत्त्वदीपिकायां आख्यातप्रक्रिया प्रवर्तमान त्वमस्
कृत्कर्तरि पा॥ सैवं कर्त्तरीति उत्सर्गतः कर्त्तरीति बोध्यं धातोरित्यधिकारात् लब्धं पक्तेति पचतीति वाक्ये चोः
कुरिति कुत्वं कृत इति वसादेरिति वसप्रत्याहार आदिर्यस्य सत यात तस्य कृदिति ति ङित्वान्न गुणः सो
ढेति ढषसहेति वेट् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः सहिवहोरित्योत्वं पुवोरिति पुश्च वुश्चेति समाहारो॥ पुवु तस्य पुवोरि
नुमत्वं निसत्वान्न हायक इति आतो युगिति युक् जनक इति जनिवध्योरिति न वृद्धिः कोटक इति ति ४४
णिगद्ङित इति ङित्वाभावाद्गुणः प्रक्रांतेति प्रोपाभ्यामित्यादिष पत्ता॥ नाम्युपधात्क इति नामी
अवर्णावर्जउपधा यस्य सत यात तस्मात् ह्रीपतेति विग्रहः प्रिय इति प्रीञ्तर्पणे इयू किर इति कृविक्षे
पे अत इरु त इति आतोनपेत्याल्लोपः पचिनंदिग्रहादेरित्यादिः ढंधांते भूयमाणत्वात्पृत्येकमादि
शाढशयोगः अश्च पुश्च तानि श्लिश्चेति समाहारद्वंद्वः एते च गणेन धातुपाठे पठ्यंते किंतु नंद्यन वासन
स्येवमादिषु नामगणेषु यो ऽकृत्प्रकृतयो निर्दिश्यंते इति पचइति पचतीति वाक्ये पचादिराकृतिगणः
चरिचलिरिति चराचर इति आगागमविधानसामर्थ्यादुत्वादिशेषः इति न तथाहि सतितस्मि
न्नागमांशे योर्विशेषो न स्यात् दीर्घत्वविधेः ह्रस्वोपिन॥ हेतेः पूर्वस्यैव उत्तरस्य तु पूर्वो दिस्यते॥

नैवास्ति ञ्चकारान्तर्वेत्क्रमपि॥ पाठेरिति पद्यपि ज्ञेरित्यनैवञ्जिल्लोपः सिद्धेः तथापि प्रस्यपल्ल
चं॰ टी॰ णेनोपधावृद्धिर्माभूदित्येवमर्थं लुक्करणं॥ पादुपदः इति पूर्ववदुसादिशेषद्गुस्वयोरभावः नंद
२० नइति नंदयतीति विग्रहः डुणादिसमन्वेयो पुत्रोदित्यनः दूषणइति दूषयतीति विग्रहः डुषवे
३६ कृत्ये दुषेर्णोविति दीर्घः दशादेरिति आदिपदग्राह्यानाह दशपाबुत्यादिः पश्पइति पश्पतीति
विग्रहः चतुर्वलकरणाद्दपश्पादेशो एवमन्यत्रापि अत्रके चिदुपसर्गमनुवर्त्तयंति तन्नेति व
हवः श्रीहर्षोविपत्तौ ध्रमस्य ध्रमानीत्युदाहृतवानिति व्याघ्रइति विशेषेणजिघ्रतीति व्याघ्रः
उपसर्गेऽआदंताल्कः इतिकः अनुपसर्गेभ्यइति लिपउपदेहे विद्लृलाभे सनुक्ते ईश्वरा ल्ला भाष्योक्त्ये
धार्मग्रहणं धृञ् धारणे धृ॰ अवस्थाने द्वयोरस्यंतयोर्ग्रहणं पारकर्मसमाप्तौ पृपालनपूरणयो
रिति ण्यंतः विद् चेतनाख्याननिवासेषु चुरादिः अन्तः सानां द्वयोनां अन्यतमो वा चुरणंतः उत्पूर्वः एजृ चितसंज्ञानेसा दकोः४
कंपने षहमर्षणे चुरादिप्रेरणार्थण्यंतो वा लिंपविंदोत्सृदादित्वादः मुचादित्वान्नुम धार्यादिषुपृशु ३६
णवादेशो अरविंदमिति चक्रनाभिनेम्यंतरालस्थितकाष्ठानि अरास्तदाकाराणि दलानि विंदति प्राप्नो
तीइति हान्यधाम्नोरिति पद्यपि दहहाने दधधारणे एतयोरचि ददः दधः इति सिद्धं हान्यधाम्नोऽस्य
पचादित्वादः १

नाम्ने देतत्रानुवत्यर्थं तेन गिरौ डः अंधं दसी ति लब्धं गिरि कुं चिदुक्ते पंचवस्तु तत्स्तक इत्येवस्तु वच्च धांदसा नाम
शरे ति द्विज इति ठक्षिप्तु निपादस्यनेनैव तस्त्रृतीति यथा कुंभं ३ का ४ त्राबुत्पादनात् ५ पीमद ५

णे हापोधाप इति तथापि दद इत्यादौ स्वर्ण मिदमिति पाणिनीयानुसारिणः इह त्विदं चिंत्यं ५ स्वपदविग्रहः
योजनम् ज्वलादेरिति णप्रत्यय इत्यादौ तु ज्वलादिपाठसामर्थ्याद्वृद्धौ सत्यां मुम् अणप्रत्ययेति केचि स्वाणि कृते क
त् प्रियां गमं यो यीकुच योरिति श्रीहर्षोक्तेः कुंभकार इति करोतीति तिस्त्समासः ५ गंगाधर इत्यादौ न्ति कार्यपो रि
तु सुप्रत्यये गंगायाः धर इति विग्रहे बोध्यं आतोऽ: पश्चणि प्रत्यये नैव तो न यो त्या लोपे रूपसि तिम वृत्ते नकु
द्धिस्तथापि उत्तरार्थं डित्वे तथाच द्विज इत्यादि सिद्धि: फलं नाम्नि चेति नाम मात्रे इत्यर्थः द्विप इ भप्राद्वेनसमा सः ५
ति द्वाभ्यां मुंडाभ्यां मुखाभ्यां पिबतीति द्विपः द्विजो पतो इति द्विजः मातुर्यदग्रे जायंते द्वितीयं मौंजिबं भुजग इति भुजे
धनादित्युक्तेः शुचः अद्ध इति शुचशब्दस्य अद्ध इत्ययमादेशो द्धपरे इत्यर्थः शुचं द्विज सेवारूपं शो न कौटिल्येन ग
कं द्रवति प्राप्नोतीति शूद्रः उरसो लोपः सस्येति शेषः उरसा गच्छतीति विग्रहः ५ तुंदशोकयोरिति च्छतीति भुजगः प्लवादित्यिमवद्द
तुंदशोकयो रूपपदयोः परिपूर्वो यो मृज अशुद्धौ अपपूर्वो नुद प्रेरणे पंचमर्थे षष्ठी आलस्यसुखाह ति कापवादद
ग्र हेवाः तुंदपरिमृजोऽलस इति यथा आलस्यात्तुंदं परिमार्ष्टि स एवमुच्यते मृजेर्वृद्धिरिति व्यवस्थि ति केतु प्रसा
त विभाषया आने आलस्याद्दन्यत्र तुंदपरिमार्ज एव शोकापनुद इति यस्तु संसारानित्यता बुपदेशे रस्थादिति
न केवलं शोकमेवापनुदति स शोकापनोद एव मूलविभुजादेरिति मूलविभुज इत्यादि रूपस्य ॥ भावः प्रज्ञ
शीति प्रजिना
तिः इति विग्रहः
५ ५ प्रज्ञोऽः

रिवतिपनस्यतिप्र

सिद्धेत्येकोवक्तव्य इतिव्याख्येयं गम्यमिति जेशब्दे इत्यस्यैव ग्रहणेन न तु गाङ् । गन्तो गास्तुतो इत्य
चे०टी गा० नयोः अनभिधानात् साममीति छित इति । सुरापीति सुरां पिबतीति विग्रहः अन्यत्र सुरां पातीति
३७ सुरापाः क्षीरपाः अदो अमुक्तस्य अदोक मेत्वविवक्षायामपि स्यादित्येवमर्थं केवदेस्यानुवर्त्त
नमेन्यथाकार्येस्याएवस्यात् अस्थिहरतीति विग्रहः कुरुषु चरतीति विग्रहः दिव्याद्दीपू इक्वलि
इति इक्षुश्च खवश्च रविश्च एषां समाहारः इक्खरिखवइक्षु तस्मिन् आशितं भवदाति पाव
ताऊ इनेनातिथ्यादिभिर्जितो भवति स एवमुच्यते एनामिति बहुवचनमाद्यर्थं अरुंतुद इति तृणा
रिति र्विद्यामीमित्तं अरुं वितुदतीति विग्रहः उकारादग्रे मुमि संयोगान्तस्येति लोपः जायापत्योरिति
कृतघु ५० कथं प्रज्ञं वधूरित्यादि मन्त्रविभुजादित्वात्कवोध्यम् । शिल्पिनीति त्रिपा सुकौशलं शिल्पं तदस्या
स्तीति शिल्पी तस्मिन् भजामिति बहुवचनमाद्यर्थम् तुराषाडिति तुरं वेगं सहते इति विग्रहः अन्येषा इति ४
मपीति पूर्वपदान्तस्य स्वरस्य दीर्घः साहादित्वात्तुरं नसहते इति वक्ष्यति तद् बहुनामसंमतः दुःखा ३७
करोतीति पीडयतीत्यर्थः सुखाकरोति अनुकूलाचरणेनानंदयतीत्यर्थः शं वा करोति अनुलो
मं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः द्विगुणाकरोति क्षेत्रकर्मिकं द्विगुणाकर्षणं करोतीत्य

सर्पः बीजाकरोतीति बीजेन सहकर्षतीत्यर्थः च्वूर्णीत्विति अभूततद्भावविषये च्विरित्यर्थः आढ्यं
करणमितिणत्वं रिव ज्वानुम स्यामीति इई इति चौ द्वः इत्यभिप्रेत्याह दोस्तोऽत्याहि अरावेति डोणे
णोस्यात्वडोतोऽवादेशो रूपं पारदृश्वाइति पारंदृष्टवान् राजयुध्वा इति अंतर्भावितण्यर्थो युधिः रा
जानं योधितवान् वाणितिवक्तीति विग्रहः तत्वप्राडिति तत्वं पृच्छतीति विग्रहः एवमन्यदपि कर्त्तरि
अग्रेगूः अग्रे गच्छतीति हेप्राणीति नाम्नो नोपशाधावित्ति अत्राधावितिनिषेधाद्यावेवल्लोपाभावो
न्यत्रभाषामादो भवत्येवेति सूचनायसंबोधनान्तमेवो दाहृतम् तनुच्छिदिति तनुं छीदयतीति विग्रहः
अहेर्दीव्यतीति विग्रहः अत्तपूरितिमारितिमच्छतीति वाक्यं दृशोरितिएषु परेष्विति एवं चोपमान
[redacted] कार्योपपद निमित्तं टक् सक् क्विपस्तुएव सर्वो दृश्यत्वं नान्यत्रतेन सर्वं पश्यतीति सर्वदृश्यो
त्यत्रनउपमानत्वाभावात् अन्यादृश इति अन्य इव पश्यते इतिविग्रहः एवमन्यत्रापि अत्राऽः कर्त्तरि
कृतोविधानात्कर्मोपपन्नाऽयुक्तात्मिवपश्यतीति चेन्नकर्मणयैवाधात् अपेक्षितार्थानुपस्थितेश्च ६।२
अत्रभाष्यं सइवभवतितादृश इति कर्मकर्त्तरिव्युत्पत्तिः वाहुलकात्कर्मण्यपि इतिवहवः णिनि

अद्दष्टादि
ति॥५४

२

वे०टी० रातीति शीलन् ईत्यतः शीले इत्यनुवर्तते अग्निष्टोमेनायाक्षीदिति ननु अग्निष्टोमस्य कर्मनाम
ना० धेयत्वेनाभेदात्करणत्वमस्येति चेत्सत्यं यागेपि भावनायां करणं संभवतीति इति आकरे समाहि
३८ तत्वात् अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवत्येव उक्ष्मभोजीति उक्षं भोक्तुं शीलमस्येति विग्रहः
क्विप् पूर्वानि ३।३ः क्विपः इति द्वावपि पुनरुपादानं नियमार्थं तेन हतेर्भूते वृत्रभ्रूणब्रह्मस्वेवेति वानि
क्विश्यातेः यो पि पूर्व वर्तमाना येवात्पुनर्ग्रहणं भूतेपि यथास्यादित्येवमर्थम् यज्वेति इष्टवानिति वाक्यं प्रजैप्रा ति
स्नः॥ तेः६ णिजातस्य संज्ञेषा द्विज इति मातुर्येदग्रेजायंत इति क्तक्तवतू इति भावकर्मणोरिति मंडूकप्लुत्येहा
पि इद्मनुवर्त्तं क्तवतुस्तु कर्तरि परिशेषात् स्नातमिति अस्नायीति विग्रहः कृत इति अकारीति कृ
तवानिति अकार्षीदिति एवमन्यत्रापि विग्रहोर्थोद्रवगंतव्यः गत इति अगमदिति श्लिष इः सकर्मकत्वा विग्रहः ५
त्वाद्दृप्राप्तेवचनम् अधिशयित इति अध्यशायिष्ट कित इति वुसेद्दस्यतो वृदित्यस्यानुवृत्तेरुवस्मि ३८
ताद्दित्याहिं नैकस्वरादित्यतो नेति योगविभागात् श्विश्रिभ्यामिति लभ्यते आदीदित इति आञ्च ईञ्च आ
दीतौ तावितौ यस्य स तस्मात् कृत इति प्राप्तस्यापवादः ज्ञीतामिति त्रिरिद्वर्षांत्तिज्ञीत स्तेषां ॥ दृत्तस्ये
ति याहित इति आत्तइद्घसतवा १२ तिकृत्तस्यापत्तं कात्तिदित्यत्रतुवहेरढ़ुत्वान्न स्वरात्तोवेत्य ८
ह्नि

तयाउसा१

तोवेतस्यानुवृत्तेर्ध्यदस्यपाक्षे चिन्न ॥ क्वचिद्वा इतिबोध्यं तेन प्रत्ते इत्यादौन रदस्तैतिसुवचं ॥ ल्वाद्योदि
तइति लू आदिर्यस्य सल्वादिः ओदिद्यस्य स ओदित् ल्वादिश्चओदिच्च ल्वाद्योदित् तस्मात् लूयते
स्मइति लूनः ॥ लूनवानिति अलुनादिति उङ्गिन इति ओदिन्मध्येपाठसामर्थ्यान्ने द् एव मैत्रा विक ग्नद्‌
दृ पि४त्रो मे देनवाक्यभेदः दुग्वोदिति दुगत्ताविस्यवगत्‍ह्यते नतु दु दुउपतापे इत्यपिसानुबंधकत्वात्
म दुतपा दुतयेतिमाघे पि यत्नसंयोगादेरिति यत्नसंयोग आदिर्यस्य सतथा स्वरान्तोवेति स्वरप
र्ध्व धा लेख दंस्वरान्तोपसर्गेलहृत्कमित्याह स्वरांतोपसर्गादिति तेनदेवदत्त इत्यादौन ॥ स्फाम इति स्फैतये इत्यस्या
र्पोति श्रग्रिम त्वेप्रस्त्यइति प्रास्त्य संप्रसारणं नित्यं तस्यत्रमो वेत्यर्थः प्रस्त्यायते इतिप्रस्तीमः पत्ते प्रस्तीतः आदेः
म र नू हिन्दि संप्रसारणे कृते यत्न संयोगादित्वाभावान्ननत्वं अनुपसर्गादिति फुल्ल इति तस्य लत्वं निपात्यते लो
धूदुमंसानुसतः प्रफुल्लं प्रफुल्लराजीवमिवांकमध्ये इत्यादौ तु फुल्लविकसने इत्यस्मात्सचापि बोध्यं पद्म
प्रस्य फुल्लेन समासे उत्फुल्लेति पद्मपि प्रफुल्लवदेतयोरपि सिद्धिस्तथापि उत्फुल्ल इत्यादिरूप निवृत्त्य
र्थमिदं क्तएमाधमर्ण्ये इति अधमः ऋणंअधमऋणं यस्येतिवा अधमर्णस्तस्यभावस्तत्र तस्मि
न् तेनचाधमर्ण्ये व्यवहारोलक्ष्यते तथा चोत्तमर्णेपि प्रयोगः सिध्यति लुब्धेलारे लुब्धादीन सुब्धो

रा० निपात्यंते मंथादिष्वर्थेषु विशेषेषु वाच्येषु इत्यर्थः मंथ इति इव इत्यसंपृक्ताः सक्तवो मंथः मंथनदंड
वं० टी श्च अन्यत्रेति अविनयादन्यत्रेत्यर्थः धृषेरादित्वं चिंत्यमिति कश्चित् अन्यस्तु अविनयादन्यत्र भा
३६ व कर्मणोर्धृष्टं धर्षितमित्याहौ विकल्पेनेट् कत्वार्थमाह स्थूलवलयोरिति वलमस्यास्तीति व
पि लः अइकावितः मांसलो निर्बलो दृढो बलवान् कृशोपि॥ कृच्छ्रगहनयोरिति कृच्छ्रं दुःखं तत्कार
णमपि मोह इति दुःखहेतुरित्यर्थः घुषितमिति प्राग्देनप्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः आविर्घुष्ट इति
विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदविदूरं नातिदूरमासन्नं वा सामीप्य इति त्वत एव नोक्तं संकोचात् श्वेतमिति
आश्रयपत्सो निपातनं श्राणमिति शाकादि। दांतादय इति अंता इत्यर्थः तूर्णमिति त्वरासंभ्रमे इत्य
ने स्य आदित्वमस्यमंदफलमात्मनेपदस्यादित्वेनैवासिद्धेः पूर्णमिति ल्हादी सुखे इदित्वान्नेट् निनदी
भ्यामिति नदीष्ण इति नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः॥ कुंदस्येत्यादि आस्यतेस्मिन्निस्यासितं आसन
मित्यर्थः पायतेस्मिन्निति पानं मार्ग इत्यर्थः भुज्यतेस्मिन्निति भोजनं इत्यर्थः विषयाधिकरणार्थं क्तः ३६ भुक्तेइ
स्येति दंतेरिषष्ठी एवेवदिति यथापरस्मैपदेभ्यः पूतया क्तस्तुः य यात्मनेपदिभ्यः ए तथा कानः ह्वि
त्वे सतीति एकस्वरोपात्तस्मादित्यर्थः भवानिति केवलस्येकस्वरत्वेपि कृतद्वित्वस्यैतद्भावात्॥ (एकस्वर)

४१ मो २ ने २

:तस्य आन इति सिद्धं ॠइति २

एतौ छः इत्यवेति पाणिनीयानुसारेणोभाषापामपीत्यत्र शतृशानौ इति परस्मैपदिभ्यः शतृ आत्म
नेपदेभ्यः शानः उभयपदिभ्यस्तूभयम् आसेरानइः आनस्य आ आनो [illegible] वद्धातोरस्या
लोपः क्वचित् विदेर्वावसुरिति शतुरेवं अदित्त्वेन नुम् सिद्धे वसौ दित्करणं वसुग्रहणेन क्वसोरपि सू३
ग्रहणार्थं शर्पनाइति अत्रशपतेर्भोजनस्य लक्षणं अर्जोयत्नेति अर्जप्रतियत्ने चुरादिः अर्जे
वासयनार्थे इत्यर्थः लक्षणहेत्वोरिति किंपचति पठति क्रियायाः क्रियः कंपते सोऽस्वस्यः प सवतेत
लघुद्रव्यगुणयोर्लक्षणे माभूत् हंतीति पलायते वर्धते इति धावतीत्यत्र तु इति नाहैत्वस्यं द्योतत्वात ३ ६
न्न ताच्छील्येति ताच्छीलेति ताच्छील्यं तत्स्वभावो वयोवचनादिः शक्तिः सामर्थ्यं पदनियमोऽत्र इति
अकृधूः एखसाध्यो धात्वर्थः सोस्यास्तीति अकृधू ज्यं तत्वादुभयपदित्वे तो भय प्राप्तौ शत्रैयपास्मादि ॥ व
त्वेतदर्थमिदम् अर्हन् इति पूजायां किमर्हति चौरो वधं इत्लुसुकु इति इलुअ सुअ कुअ एवोस
माहारः अतभ्राज भसह रुच वरव यवत्त प्रजन अपत्रप अत्कृञ निराकृञ उन्म द उत्सत एभ्य इत्सुः
ग्लास्थादिभ्यः स्नुः त्रसिगृधि धृ क्षिपिभ्यः कुरिति विवेकः ॥ पाको वरणः इति पाक अ उ अ ऊ कणं च
ते जल्पभिक्ष कुट्ट लुंठ वृङः षाकः सैतां शंसुमि स्तुडः लषपत पदस्थाभव वहन कमगमशृभ्य उक

विधि २

ताच्छील्याद्यर्थकपदेषुपपदेष्विति १
त्यर्थः ६

असिद्धाल्लखिरत्तोरेसरूपोऽपवादप्रत्ययउत्सर्गस्यबाधको

ऽप्राप्तस्याधिकारो ... विना ६ एवं १

शामी

ए। जल्पाक इति जल्पनशीलः सर्वत्रशीलार्थे प्रत्यये वाक्यं पर्यवर्ष्यः तेन वराकी स्त्र हि इति स्त्रह

चं॰ टी॰ रा॰ ४० यालुरिति स्पृहयादपरस्य योऽपि चुरादावदन्ताः अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाल्लोपधागुणवृद्धी नत्विडामे

ता इत्यादिनानिषेधात् ॥ शमादिभ्य इति बोधिलकार्थः उकारउच्चारणार्थः इतिक्तिः कासकाकारः

नि इदिति भाष्यं तेन शमितरा शमिनीतरेसत्र घितः परस्येति ह्रस्वो वा शमिनो इत्यत्रानुमंभावस्तुअस

हग्रहणमपकृष्यअसहांतानामेवतद्विधानात् शमीशमनशील इति वाक्यं अमंतात्ह्रस्वः निंदा

इरिति बुलोवासिद्धः वुञ्वचनेनताच्छील्येक्षुवासरूपविधिर्नास्ति तेनैतेषुल्युद्‌यचोन चलनश

ब्दार्थादिति चलनंदेशान्तरप्राप्तिहेतुः क्रियाविशेषः शब्दःश्रोत्रग्राह्योऽर्थः चलकंपने शब्दशब्देनेचु

रादिः अनुदात्तेतइति पद्यतिसर्वोनुदात्तेत्हलादिरेवतो हसग्रहणसामर्थ्यादेवहलादिरिंगितेतथा

पि जुगुप्सादिः सोनोनुदात्तेदस्ति अवयवेअचरितार्थेलिंगंसमुदायस्यविशेषकमित्युक्तत्वात् अ ४०

दिग्रहणं अतस्तद्यास्तत्रपेतदंतविधिः वर्तनइति वर्ततेतच्छीलइतिविग्रहः अनुदात्तेतःकिं स्यादिस्यादि

वर्जिता हसादेः किं एधिता अकर्मकात्किं वसिता वस्त्रं। भंजभासः भंजेःकर्मकर्तरि अभिधानस्याग्रहणं इ

त्याचमत्रहेतुः मिदि भिदीति सानार्थोविदिर्व्याख्यानात् छिदुरमिति कर्मकर्तरि इति कश्चित् ॥

प्रियतमाप्यवद्गुः १५ ६५२१८१२

दुरपोचितमंससनाइति इत्वर
त्वेनत्तु तथैव माघोपिप्रायुंक्ते मुख्य एव कतेरिंगुरुमत्सरश्छिदुरपोचितमंससनाइति इत्वर
इति हुस्वस्येतितुक् टंईवर्यः विंदुः वितेर्ज्ञानार्थस्यनुमागमः एवमिवेरिच्छार्थस्य धत्वमुप्रत्यय
ति श्वस्वापिधेस्लमितिडित्वान्नगुणः ईश्वर इति इवसोरितिनेट् आहृत इति आख्वरत्वतत्र तस्मा
त्लिङ्ग्वान्नेमिरित्यादावेत्वपूर्वलोपौ जगिमरिति गमास्वर इत्वलोपः कादेरिति कृआदिर्धस्य
प्र सः तस्मात् कृपापाजिमिस्वदिरसाध्य प आदिश इत्यास्याः एलोव्यर्थे कारुरिति कारुःशिल्पि
नि कारके द्वितीये चेयोगमात्रे राघवस्ततःकार्येकारुर्वानरपुंगवइति खानभट्टिश्चततएव॥ वायु रत्यमरः६
रिति आलोपुक् पायुरिति पिवस्यनेनोपधामिति पायुःगुद इत्वपानंपायुर्नातिजायुरितिजयतिरोगा
निति जायुरौषधम् भेषजौषधभैषज्यंमगदोजायुरित्यपीत्यमरः मिनोतीति प्रक्षिपतिदेहेउष्माणं
मिति मायुः पित्तंकफः श्लेष्मेत्यमरः स्वदते रोचतेइति स्वादुमिष्टं साध्नोतिपरकार्यमितिसाधुः अश्नु
तेइत्याशुः व्रीहिभेदःशीघ्रार्थस्य अविलंबो भावमात्रपरत्वेक्लीवंतद्विशिष्टद्रव्यपरत्वेतुत्रिलिंगं त्रिर
वेषांपवगामिपहितिश्रमरोक्तेः गुरुः चाट्विति चाटुचाटुप्रियंवाक्यमितिहैमचंद्रः चाटुनैरि। म २
प्रियोक्तिः स्यादिति रत्नकोशात् पुंस्त्वमपि यतपाचोभयत्रोदाहृतंमाघेन चाटुवाक्कृतसंभ्रम

माादेरिति मरुन्निर्जुलदेश: २   ग्रसुरिति ५   ग्रसुरिति ४

रां० चं० टी मासौ कशे[illegible]नेषु चकर र वकुचादून प्रौठयोषि द्वदस्येति किंशारुरिति किंशारु
नीसस्यसूके विशिखे कंकपत्त्रिशिाइति भादेरिति भरुः स्वर्णे हरे पुंसि इतिमेदिनी भरुर्भर्ता कनेयो क २
४१ रिति हेमचंद्रः यशपुरिति श्रृजगरे शयुः तरुरिति तरंत्पनेननैर केरोपकोः चरुर्भोण्डेच हव्यान्नेति ग्रा२
त्सरुः खड्गमुष्टिः तनुः स्वल्पंस्मतौस्त्रियां धनुःशस्त्रविशेषः धनुषाच धनुर्विंदुः मयुःकिन्नरः ग्रसु वाडु लकां
ला० सि० चं० ५ लेशिशुर्बदुर्द्विजसुतस्त्सरुः स्वरुर्वज्रं त्रपुरिति त्रपतेः शिंदुः छागेरंगसीसकयोस्त्रपुः पुंसि भस्मपसदात्वेन समुञ्च
वः प्राणाः वसुतोयेधनेमणौ हनुः पुमान् परोगंजात।। वंधुर्स्त्रिहेनवन्नीति।। मनुराद्रिराजो मंत्र
श्च सिंधुरिति देशे नद विशेषे ध्यौ सिंधुर्नीसरिति स्त्रियामित्यमरः कंदुरिति स्वेदत्यस्मिन् ज
नताइति कंदुर्भोगस्थानं रज्जुरिति सस्मश्रुत्वेनशस्तेस्त्रजेः नाकुर्वल्मीके मृगपुरितिम्सगपुव्याध
घुः शंकुरिति शंकुर्नाकील्तशल्पयोः नीलेगु कृमिविशेषः श्रृगालश्च मंदुरेति मंदुरावाजि
शालास्यात् वाभुरेति वाशंपतेस्यामिति वाभुरारात्रिः गर्दभोपि चवाभुरावासितारायोरितिमेदि
धिनी अंकुरइति अंकुरांतरेलोम्निपानीयेभिनवोद्भिदि अंकूरोपिवा मद्गुरइति मत्स्यभेदः कर्बुर ।।
इतिवर्णे कर्बुरः सलिलेहेम्नि कर्बुरः पापरक्षसोः शवले त्रिषुपि वंधुरइति वंधरावंधुरौस्या ।।

कव २   दुर्गि[illegible]

पांता घचाप्राब्दा दहार्थे वर्तिः योग्यतामर्हतीति विधानमित्यर्थः क्रियायोगोपि तु लभ्य इति तस्य भावस्त्व
तलो. प्रकृतौ ४
मदिप्रयोगः सगच्छत इति तु कारके षष्ठी वो चाम द्वितीयांता देव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङं तेनाविग्रहात्तिर्विधिमर्हतीति
कथं तर्हि तत्तो यष्यावद्विहिता छ्वरापतिः प्रसत्वार्थकस्य कर्मत्वसंभवेन द्वितीयांतत्वाभावादिति चेन्न अत्राहुः यथा
शाब्दो वृत्तिविषये सत्वार्थकस्य घात्वं वयात्वमित्यादिषु तलादिदर्शनात् अन्यथा बहुप्यपि नास्तीति त्वतलोन स्या
तां न्यायचाद्वितीयेति नतु यः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वपार्थिवीत्वादेरभावात् गोर्भाव इति इह गोशब्दो
ऽर्थपरः शब्दस्वरूपपरो वेति यद्ग्रहं पदार्थपरस्तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः सच धर्मत्वेनैव भासते प्रकृ
तिजन्येत्यादिस्तु प्रयोगोपाधिं यदा तु शब्दपरस्तदा तज्जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः सच धर्मविशेष एव पाच
७६ कत्वमित्यत्र कर्तृत्वरूपसंबंधः प्रकारः पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्मत्वरूपसंबंधः तथा श्रोपगवत्वमित्यत्र ज
न्यत्वं रूपसंबंधप्रकारः राजपुरुषत्वमित्यत्र तु स्वरूपस्संबंध इत्याद्यूह्यं एवं स्थिते हरिटीकायां यदुक्तं कृ
त्तद्धितसमासेभ्यस्संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति तन्नापूर्व शक्त्यंतरं कल्प्यं उक्तं [illegible] रीत्यैव तत्राप्यु
पपत्तेरिति संक्षेपः अपवादैस्सहेति पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेत्यादिभिः चकारइतीअन्यथा त्वतलोस्त्री
पुंसाभ्यां नस्यातां अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिति भावः पौंस्नं पुंस्त्वमिति संयोगांतलोपे पुमः खयीति
रुत्वे पादिकावनुनासिकानुस्वारो विसर्गे कृते सत्वे अ पतित्वमिति इह प्रत्यंतेतातिय कृ न भवति अपटुत्वमिति

ण।३

३८९ इहासिगंताच्च लघुपूर्वादित्यण न भवति आचतुर्यमित्यादि व्राह्मणादित्वात्ष्यञ् प्रष्ठादिभ्यः प्रणादी
तिइगंतलघुपूर्वेषु पृथुमृदुप्रभृतिषु प्रणस्समावेशः चंडखंडादिषुगुणवचनेषु ष्यञः वालवत्स्यादिषु
सौ३ वयोवचनलक्षणस्याजइतिवोध्यंत्वतलौतु पूर्वसूत्रैवलघोरत्रातो हलादेः किं आजिकः आजीयान् लघोः
किं कृष्णिमः पृथुमृदुभ्रशेतिपरिगणनेतु हलादेर्लघोरितीत्यं तु शाकं वर्णदृढादिभ्यः गुणवचनत्वादे
वासिद्धे इमानिजर्थवचनं पृथुमृदुभ्रशेतिपरिगणनादिहरभावो न भवति कृतमाचष्टे कृतयति ण
विष्टवद्भावः आचितीति व्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ् हलस्ताद्धितस्येति यलोपः एवं यथाकामी
ण।७ दृढ वृढ परिवृढ शाक्कशाइत्यादि अत्र देगसूत्रे वेर्पातलाभमतिमनः शारदानां विशा
व्दाद्दुत्तरेयेपातादयः पंचतदंतानां समासानामनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः विपातत्वं विपातता वि
पातिमा वैपात्यं विलाभिमा वैलाभ्यं विमतिमा वैमत्यं इगंतत्वादण् पि वैमतं विमनिमा वैमनस्यं वि
शारदिमा वैशारद्यं त्वतलौ स्समावेशेन वैलाभत्वं विलाभतेत्यादीत्यपि ज्ञ स्मात सम्मोमतिम
मतिर नसोस्समः परेयेमनसीतदंतयोस्समासयोरनंतरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः संमतित्वम् संमतिता सं
मतिमा सांमत्यं इगंतत्वादणि सांमतं संमनस्त्वं संमनस्ता संमनिमा सांमनस्यम् गुणवचनष्यञन्तु वे ३८९
तंनेकर्मणीयाकार्यंच पारीयपातानु साध्यंशो चादित्रिपाशा स्त्रेण विहितो १४

ना।न२

३८ वर्त्तयतीति तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते ऽनभिधानादिति भावः चान्द्रायणं तपोविशेषः विषयीभू
तो ऽर्थ इति स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयविषयीभूते स्थाणावेवायं प्रत्यय इष्यते न तु संदेग्धरि इति भावः क
थं तर्हि सांशयिकः संशयापन्नमानस इत्यमर इति चेत् अत्राहुः संशयापन्नमानसं यस्मिन्विषये
स विषयः संशयापन्नमानस इति ततो ऽभिगमनमिति अत्र यं च मयं ताभ्यां प्रत्ययः पंथेण यथः पंथ इत्यय
मादेशः स्यादस्मिन्प्रत्ययः नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न तु वाक्यनिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह नि
त्यं गच्छतीति नित्यमिति किं पाथिकः भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं अयं भाष्याशयः नित्यं पंथानं
गच्छतीत्यर्थो ऽत्र यद्यपि संभवति तथापि नात्रैवार्थे यां पथशब्दस्य प्रयोग इष्यते कदाचिद्गच्छत्यपि तत्प्र
योगात् न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति शंक्यं शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यद
र्शनादिति उत्तरपथेन चकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुच्चीयते तदाह उत्तरपथेन गच्छतीति वा
दे३ रिपथिकमिति वारिपथेन गच्छति वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः कालात् स्वरूपग्रहणमिह
न संभवति तमधीष्टो भृतो भावी त्यत्यंतसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् मौद्वयसीत्रादो मासादीनां का
लेन विशेषणाच्च तेनानिर्वृत्तं तृतीयान्तात्कालवाचिनष्ठञ् स्यात् तेनेति करणे तृतीया चतुर्थ्यंत ३८

भृतो २ सा २ २१
६

भाष्ये उक्तं हतो वा पतत्र्यधो देशाद्वा वध्यः घात्यः ताडितेवा वधमर्हतीति वध्य इत्यादि चेह यद्विधीयते त
देवतदुपपद्यते यज्ञद्वये पि यतो नावदत्या युक्तत्वात् यदित्वत्र पादविधीयते तदास्वरोऽभिधेयतमनेभ्य मातुर्या
कयाद्वि धौहनोवाव धस्ताडितोवेति भाष्यं यदि चेह यद्विधीयते तदैवतदुपपद्यते कप्पायुदात्तत्वमि
त्यादिस्थितं कडंकर दाक्षिण्य कुचकडंगरेति पाठः सूपेद्र इति ध्वनयति कडंकरोतीति कडमदे कडतीति
कडः माषमुद्गादिकाष्ठमिति अमरस्त्वाह कडकरंबुसं क्लीबामिति गौरेति नीवारपाकादिकडंगरी
यैरेतीरघुः स्थालीबिलात् छ यतावनुवर्तेते अस्मात् छ यतौ स्तः ठकोपवादः पाकयोग्या इति निष्क
लीकृता इति यावत् यज्ञार्त्विजं वार्हतीति अर्थोपसमर्थौ विद्वान् शास्त्रेणाय ई दक्षत इत्यर्थे
स्यानैवंविधत्वादुपसंख्यानं यज्ञीयोदेश इति यज्ञानुष्ठानेयोयोऽप इत्यर्थः ऋत्विगिति स तु ऋत्वि
क्कर्मार्हतीति नतु ऋत्विजामिति सूत्रेस्वजोरप्राप्तावुपसंख्यानं आर्हीयाणां ठगादीनां गतोवाधिः परा
यण आदि सूत्रं तादवविच्छेदेन वेदस्याध्ययनं पारायणं तत्र गुरुणा शिष्येण वा निर्वर्त्यते अन्यतरस्मा
सन्निधौ अध्ययनाङ्के पायास्त्र निष्पादनात् यापि शिष्य एव प्रत्ययः इष्यते न तु गुरावित्याकरे
स्थितं तदाह छात्रे इति यजमान इति यः श्चापि पुरोडाशादि निर्वर्तने न ऋत्विग्गता पियज्ञं ति

चात्रनावपदार्थेऽभिनिवेष्टव्यं पंक्तिशब्दो हि नानार्थः अस्ति क्रमसन्निवेशे ब्राह्मणपंक्तिः पिपीलिका
पंक्तिरिति अस्ति च दशसंख्यायां पंक्तिरथ इति दशरथ इत्यर्थः अस्ति हि छंदोविशेषे यस्य पचाक्षराः
पंचपदाः तथाच छंदोविशेषे एवात्रयवार्थो नान्यत्रेति वोध्यं द्वयोर्दशतोर्विंभावः शतिश्च प्रत्ययः
स्पदत्वं च द्वौ दशतौ परिमाणस्य विंशतिः अपदत्वं निपातनान्नकारस्यानुस्वारः केचित्तु विंभावमु
स्काऽप्रपदत्वं चेति न पठंति त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः मतान्तरे तु त्रिंभावः त्रयो दशतः
परिमाणमस्य त्रिंशत् एवं चतुर्णां चत्वारिन् पंचानां पंचाश् आभ्यामपि शत्प्रत्ययः षण्णां दशतां षष्
तिश्च प्रत्ययः अपदत्वं च षट् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः ततस्त्रिभ्योऽपीति प्रत्यय एव सप्तानां दश
तां सप्तन् अष्टानां दशतां अशीन् नवानां दशतां नव दशानां दशतां शभावः तश्च प्रत्ययः दश दश
तः परिमाणमस्य शतं पंच दशतो इमौ उत्यं त्वेनानि पात्यते वर्गेऽभिधेये तदस्य परिमाणमित्यनु
वर्त्तएव दशाद्दीति दशपरिमाणमस्य पद्धोइति वाग्रहणात् संख्यायाइति कनापि भवतीति भावः
त्रिंचत्वारिंशतो व्यत्ययेन पंचम्यर्थे षष्ठी द्विवचनं चत्वारिंशतो ब्राह्मणे इति पठे समाहारद्वंद्वा
त्यं च मेकवचनं इह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेनिर्दिष्टमुत्त चैतं तथाहि सा तेब्राह्मणस्य
चेत्संज्ञेति स्फुटीभवति अन्यथा तु यस्येकस्यापि चेत्संज्ञायां ब्राह्मणस्येव प्रयोगः इत्यानिष्टोऽर्थः सं

२८६ भाष्ये तत तत्रमंत्रे भाषायां च उदाहरणं न सिध्येदिष्यते च सः तस्मादिष्टानुरोधेन षष्ठ्यर्थे सप्तमीति व्या
ख्येयं वृक्षाल्लएो:ऽभियेइतितु काशिकायां व्याख्यातं उजादय इति उज उदाहरणं तु प्रस्थमाद्यैति प्रास्थि
कः द्रौणिक इत्याद्य प्रसंख्यादिशब्दग्रास्त्रस्य ठक उदाहरणमाह श्वेतच्छत्रिक इति एवं खारीक:
त्व: शातिशाक: साहस्र इत्यादीन्युदाहर्त्तव्यानि छेदादिभ्यो नित्यं नित्यग्रहणमिह नित्यं क्रीडाजीव
के योरित्यत्र च महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं न भवतीति स्वारंभसामर्थ्यादेव तन्नि
वृत्तिसिद्धे किंतु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति छेदं नित्यमर्हतीति भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्र
त्याख्यातं सूत्रमेव मास्त्विति तदाशय इति मनोरमाऽभिप्रायेंभाव: नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशे
षणं न भवति नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासंभवात् नहि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हतीत्योपि
वेतसादिरर्थात् छिन्न: प्ररोहतीति सोपि नानित्यं छेदमर्हति कालांतर एव तस्य छेद: प्रवर्त्तते न चात्र
नित्यग्रहणत्यागेपि छेदमर्हतीत्यादिविग्रहवाक्यानिवृत्तये सूत्रस्यावश्यकत्वात्तत्प्रत्याख्या
नं न युज्यत इति संव्यं वैग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादितिदिक् छेदभेदद्रोहदोहेत्यादय
श्छेदादय: गण सूत्रमाह विरागेति दंडादिभ्य: पूर्वसूत्रात्पदनुवर्तत इत्याह यस्मादिति केचि
त्तु दंडादिभ्यो य इति पठंति स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहु: तथाहि त्र्यचोपदितिः २८६

२८५ तीग्रसंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजशब्दोपीष्यते तेनोत्तरपदवृद्धिर्नेत्याहुः तदस्यपरिमाणम् इह प
परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते न तु सर्वतोमानमेव उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेऽपि विशेष
णात् षाष्टिजीवितपरिमाणस्य षाष्टिकः सोऽस्येति वर्त्तमाने पुनस्तदस्येति ग्रहणन्तदेव षष्टीजीविति
परिमाणस्य द्विवार्षिकास्त्रिषाष्टिक इत्यादावध्यर्द्धेति लुङ् न भवति स्पष्टं चेदं काशिकादौ पूर्वसूत्र
मिति तेन पंचगावः परिमाणस्य पंचको गोसंघ इत्यादि सिध्यति पदातु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका
संख्या पंचगावोऽस्य संघस्येति तदा तु प्रत्ययो न भवति परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् एतत्सूत्रग्राही
दगोपुच्छादिति सूत्रे वैकचटेस्यष्टम् स्यार्थे उदाहरति पंचैवेति स्तोमे विधिरिति डित्करणं एकविंश इत्य
त्रीलोपार्थं च पंचदशमंत्राइति सामस्तुवीत एकसाम ऋचो त्रिःपठतेइति श्रुतिः तत्र ऋचस्य पंचकृत्वा
वृत्त्या पंचदश मंत्रा सप्तदशे स्तोमेऽप्येवमाया ऋचः सप्तकृत्वआवृत्तिः प्रथममध्ययोस्तु पंचकृत्व एव
एकविंशे स्तोमे तु ऋचस्य सप्तकृत्वआवृत्तिरिति ज्ञेयं छंदोगैरिति सामगैरित्यर्थः पंक्तिविंशति
तदस्यपरिमाणमिति वर्त्तते पंचनशब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययः चोः कुरिति कुत्वं पंचपदान्येपारि
माणमस्य पंक्तिश्छंद इति काशिका पदशब्दोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः रूढिशब्दा इति तथा २८५

ठन्ररूप्यतेनेनेति प्रमाणेऽत्रार्थेयद्धाविनोऽर्थशब्दाच्च ठन् स्यात् अर्द्धिक इति अर्द्धाच्चेति वक्ष्यमाणेनेति टि
ठन्प्राप्तः स्यात्तिचतस्मिन्नस्त्रियांङीप् स्यात् इष्यते टाप् रूपकस्येति रूपकं कार्षापणं रूप इति तथा च
भागषष्ठ्यव्यसापेक्षत्वेनासामर्थ्यमिहनेष्टावनीयमिति भारभूतेभ्योऽवंशादिभ्य इतिनतुवंशादय
शब्दात्तेकभारभूताइत्यत आह भारभूतानीति भारशब्दोऽर्थद्वारएवंशादीनांविशेषणमितिभावः
भारेभ्य इतिवक्तव्ये पृथक्संबंधविवक्षायासूत्रेभारादितिनिर्देशः वस्निक इति वस्नंमूल्यं संभ
वत्यवहरतिआधारप्रमाणस्यद्रोणेयप्रमाणस्यपदनाधिक्यं तदुपसर्जनधारणंसंभवतेरर्थ
स्तेनस्यकर्मकत्वात्तदितिद्वितीयांतान्वृत्तिर्न विरुध्यते नत्वाह प्रस्थं संस्वात्मीयमिति निति प्रास्थिकीति
ठञ्जंतत्वात् ङीप् अवहरतीत्येतद्व्याचष्टे उपसंहरतीतितत्पचतीतिवार्त्तिकोऽस्मिन्पचातिग्र
हणंसंभवत्यवहरतीतिनिवृत्त्यर्थं द्रोणपदमिति व्रीह्यादौ द्रोणशब्दो लाक्षणिकः पक्षेढणितिआ
ढकादीनापरिमाणत्वात् ठक्नेतिभावः द्विगोःष्ठंश्चठनितिछेदः तदाह खित्वादिति आढकीति
नद्यव्यामित्येजागमो न शंक्यः वृद्धिनिषेधसान्निपोगेनताद्विधानाद्वंद्वे च प्रस्यमोऽकात् अ
परिमाणेति आचितस्यपरिमाणत्वेऽपितस्मिन्नस्तत्रेविशिष्यग्रहणादितिभावः द्वैकुलिजिकी

३९० करणेराजन्शब्देनतदंतविधिरितिएवंब्राह्मणादिपाठस्यसमासेचरितार्थत्वादसमासेविशेषवि
हितोयमेवभवतिअन्येतुब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेवतदंतात्कथंचित्ष्यञिसिद्धेराजन्शब्दस्यत
त्रपाठोपकासहसमावेशार्थइतितथाचावेक्ष्याधिकरणेशारवरभाष्येउक्तंराजःकर्मराज्यंब्राह्म
णादित्वात्ष्यञितिपुरोहितसंग्रामिकपार्थिकसारथिकेत्यादयःपुरोहितादयःप्राणभृज्जात्यादिमु
खनासासंचारीवायुःप्राणजातीत्येवसुवचम्प्राणभृदितिकिम् तणत्वंतणताजातीतिकिम्
देवदत्तत्वंश्रोत्रम्छन्दोमितिउद्गात्राद्युपेऋत्विग्वचनास्तेभ्योहोत्राभ्यश्छइतिछेप्राप्तेञ्प्रज्वि
धीयतेसुष्टुदुष्टुशब्दाभ्यांगुणलक्षणेष्यञिप्राप्तेवधूशब्दादिगंतलक्षणोऽणिशेषेभ्यस्त्व
तलोःप्राप्तयोःइहसुभगमंत्रेइतिपठ्यतेसुभगमित्येतच्छन्दरूपंमंत्रविषयेप्रयोगेऽञमुत्पादय
तीत्यर्थःमहतेसौभगायसर्वविधीनांछंदसिविकल्पितत्वादिहहृद्भगसिंध्वंतइत्युत्तरपदवृ
द्धिर्नभवतिअतएवमंत्रेपिक्वाचिदञ्जभवतिसौभाग्यमस्मैदत्वायइहष्यञ्हायनांतअस्मा
त्वतलोःप्राप्तयोरणविधानंयुवस्थविरशब्दाभ्यांवयोवचनलक्षणेऽञिप्राप्तेयौवनमिति
अणिपरतःअन्नितिप्रकृतिभावःमनोज्ञादिपाठाद्वुञपियौवनकंप्रकृत्याऽकेराजन्यमनुष्य ३९०

पाणिन्यादिः कार्यमितित्तयोर्भेदमाहुः अर्हत इति अर्हः प्रसंसायामिति शास्त्रे नो अर्हत शब्दः पूजार्थाभिधायी
ति कैयटः आकृतिगण इति कोषांचेत्याठस्तु कार्यांतरापत्तयाहि अर्हतो न म्वेति नुमर्थः पाठ एकभाव
त्रिभावअन्यभाव एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थं तथा च प्रत्याहारादि केकर्तृप्रयोगः आन्यभाव्यं तु का क
लशब्दव्यवायादिति अन्यभाव एव अन्यभाव्यं अन्यंत्वामित्यर्थः पत्तु व्याकरणाधिकरणो भट्टपादोक्तमान्य
भाव्यम प्रयोग इति तत्त्व वैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयं सर्ववेद इति पूर्वकाले केति स
मासः चतुर्वेद इति तद्धितार्थे द्विगुः द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणो लुक् चतुर्विद्य इति विद्याल… ण्ठत्रांता
दितिठक् तस्य लुक् संघातग्रहणमिति वर्णग्रहणे तु रथस्येतिचेत्यकारलोपे सति इष्टं न सिध्यति अवचः
परिस्मिन्नित्यल्लोपस्यस्थानिवद्भावेनापादेशप्रसंगादिति भावः ननु संघातग्रहणेप्यलोन्त्यस्येत्य
कारस्यैवलोपः स्यान्न तु संघातस्येति चेन्नैवं आरंभसामर्थ्यान्नातर्थकेऽलोंत्यविधिरिति निषेधा
द्वाताल्सिद्धेः कापिंजलाद्योः इह कपींजलातीत्रौभाव कर्मणि अर्थात्पयिद्वौत पोर्यथासंख्यं न भवतीत्यस्य
रीतत्वप्रतिज्ञानात् एवं पत्यंतपुरोहितादिभ्यः द्वंद्वमनोज्ञादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यं ब्राह्मणादित्वादिति
पद्यतिब्राह्मणादिषु एजनशब्दाः केवलः पठितस्तथाप्यं यमेवासे इति प्रतिषेधो… पपत्तेः अस्य च प्र

२९८ स्तोच्चारणादेकत्वं गुणेस्त्वत्राविवक्षितं तेनेह न भवतीय वानां द्वौ भागौ ऽरिमान मेषामुदास्थित
स्त्रूपाणां भागानामिति भूय उक्तवाचिकायाः संख्यायाः प्रत्ययइष्यते इह न भवति एको गोनि मा
नयस्येति भूयसइति च प्रत्ययार्थी दार्थिकमात्रे प्रकृत्यर्थस्याविवक्षितं न तु बहुत्वं तेनाद्विशब्दा
दपि भवत्येव तस्य पूरणे तस्येति षष्ठ्यंतानुकरणमेकत्वं चाविवक्षितमेकस्य पूरणासंभवात्
पूर्यते ऽनेनेति पूरणः एवं तास्कारणेस्तु दएकादशानामिति उद्भूतावयवभेदः समुदायः प्र
कृत्यर्थः अवयवः प्रत्ययार्थः इह यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्यए
कादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः पानिशापते पाप्ये इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैत्वातिशयादिकं
गत्स्यते ऽधुतं तरं गत्वात् तथेहापित्तेन एकादशानां घटानां पूरणे जलादेरित्यत्र नातिप्रसंगः शं
कालेशो पीति भावः ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणे प्रत्ययस्तर्ह्येकादशत्वस्य पूरण इ
ति विग्रहो वक्तुं युक्त इति चेत् अत्राहुः वैयाकरणपाशइत्यत्र यथा याप्यो वैयाकरण इति वि
ग्रहो न तु याप्य शार्थवैयाकरणत्वमिति तथेहापि बोध्यमिति एवं च युक्तमेकादशो वृग २९८

२

त्र तंवारापितु मंत्रग्रहणं तेनैकत्रिंशं शतं एकचत्वारिंशमित्यादि सिद्धं नचैवं गोत्रिंशदाधिकास्त्रास्मि
न्गोशते इत्यादावतिप्रसंगः शंक्यः संख्यापात्र्ववपवेतयादित्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्त्तते अंतग्र
हणमिह विंशतिशब्दानंतरं कर्तव्यं शब्दिं शत्यंताच्चेति तेन एकाविंशं शतमित्यादि सिध्यति स्र
न्यथाग्रहणवतेति तदंतविधिप्रतिषेधादिह न स्यात् संख्यायां गुणस्य गुणो भागः तेमीय
ते क्रीयते येनेति तानि मानं मूल्यं मेडः प्राणिदानं इत्यस्मान्निपूर्वात्करणे ल्युदात दाह भागमस्य
इति यदस्य वेइति यचापि तदस्मिन्नाधिकामित्यत स्मादिः त्यनुवर्त्ततो प्रथमांतादित्यथमेवा थीलभ्य
ते तथापि मंडूकप्लुत्यात दस्य संजातमित्यत स्तदस्येत्यनुवर्त्तनात्यष्ठ्यर्थे इसेत दपि लभ्यत इति
भावः द्वियमिति द्विशब्दस्य संबंधिशब्दत्वेनानित्यस्यापेक्षत्वाद्यवानामिति पदे सत्यपि ताद्धितो
त्यत्तिरिहाविरुद्धेति ज्ञेयं नन्वेवमपि प्रत्ययांतस्योदात्तिद्धेन समानाधिकरण्यं दुर्लभ पा
वत्तौ दात्तिद्भागे प्रत्ययो वाविहितो नोदात्तादिति चेत् अत्राहुः भागोपि विधीयमानप्रत्ययः अभि
धानस्वाभाव्याद्भागवंतं माष्टे तेन समानाधिकरण्यं भवतीति गुणनिमान इति वक्तव्येव्य

४०० घेः व्यंजनसहितस्यादेरत्व इति व्याख्यानतु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिदिति हरदत्तः
ग्रादेर्व्यंजनस्येति व्याख्याने प्रमाणंतु द्वितीयतृतीयचतुर्थेति सूत्रे तुर्यालीति निर्देशो वा छमः द्वि
तीयः ३ टोपवादइतिड ट्आदेशस्तु न भवति तुरिति ड्तिङीपः प्रशस्त्वाद्द्वितीयान्त्रीतेति निर्देशा
नुपपत्तेः अत एव निर्देशात् द्विशब्दस्याप्यादेशो न भवति तृतीयइति नेफस्य ऋकारः संप्र
सारणं हलइति दीर्घः स्तु न भवति ऋलोपइति सूत्रादणइत्यनुवृत्तेः त्रेस्तृचेति नो क्तं प्रत्ययो
माविज्ञापीति विंशत्यादिभ्यः इहप्रत्यासत्यापं क्त्यादिसूत्रे निपातितः विंशत्यादयो गणः स्वं
ते अलोकप्रासिद्धाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतं वृत्तिकृता तु विंशत्यादयो लौकिका एव
संख्याशब्दागणस्थं ते तेन पंक्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टा स्तदुग्रहणे एलकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्
ए ग्रहवत्ता प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिनिषेधात् एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति
वः वुक्तं सोपपद्यते एवेत्युक्तं एवं विंशतितमइति यच्चापि भाष्यमते तदंतविधिर्दुर्लभस्तथा
पिषष्ठ्यादेश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति इह प्रकरणे तदंतानामपिग्रहणमिति ४००

ल्प्यमानत्वबाधितम्द्वैजीत्यध्यायोपदाचरमंगदापतेतदासोप्यपवर्गोभवत्येवनांतात्संख्यादेः
उटइतिडडितिप्रथमांतस्यानुवृत्तस्यनांतादिति पंचम्याषष्ठीकल्पतइतिभावः पच्चपीहमटः
प्रत्ययत्वेपिनद्वातिस्सयाप्युत्तरत्वतमट् आगमत्वमेवाभ्युपगंतव्यंअनुदात्ततापयास्यात् प्र
त्ययत्वेह्याद्युदात्तःस्यात् तथाचैकरूप्येणैवसंदर्भव्याख्यानमुचितंअन्येत्वाहुः मटःप्रत्यय
त्वेऽकारस्यहितोमकारेविधेयः आगमत्वेतुमकारमात्रमितिलाघवमस्तीति विंशइति विं
शतेः स्तरणःतिविंशतेर्डितीतिलोपः षष्ठइति इहषष्ठेतिनिर्देशबलात् षडादीनामागमत्वं
स्याद्वात्तितदनुकूलेनानुवृत्तोऽइदसप्तम्याविपरिणाम्यतेतदाह उटीतिडटएवयदितुकृतः
षष्ठंषकारस्यजश्त्वप्रसंगात् चतुर्थेरेफस्यविसर्गप्रसंगाच्चनचैवंनांतादिति सूत्रेपिडटि
परेसुगेवाविधीयतामितिवाच्यंपंचमःसप्तमइत्यादौनलोपाभावापत्तेः चतुरश्छयतावितिं
विशेषविहिताभ्यामपिछयद्भ्यांडट्प्रत्ययोनाबाध्यतेपुरस्ताद्विधिनसामर्थ्यात्तेनचतुर्थ
इतिसिद्धं आपद्वारेति अद्यापिहितंव्यंजनमद्वारशब्देनोच्यतेअसाहितस्यादेर्व्यंजनस्येत्य

यजेनिपातनतेवासार्थेपदवचनश्रोत्रियनाद्यस्याह. एवमन्यत्रापरूक्षम् क्षेत्रियोव्याधि ६

४०३ पार्श्वं परिपंथिनम् मात्वापरिपविदत् उभयत्रापिपरिशब्देअवग्रहः लोकोत्त्विति अनुपास्थितपरिपंथिभिःपा
र्थिवैरित्यादौअनुपद्यन्वेष्टीअन्वेष्टरि इतिः प्रत्ययोनिपात्यते अनुपदमितिपदस्यपश्चादर्थेऽव्ययीभावः अनु
पदीनगवामितिपदाहृत्रेयाष्टष्टीगोपदात्यश्चादन्वेषणंगवामेवतेनाहिरण्यादावन्वेष्येनभवतीतिहर
दत्त साक्षात् द्रष्टरिदृष्टर्थे इनिः स्यात् साक्षाच्छब्दोव्ययम् तेनप्रकृतिवदनुकरणमित्यातिदेशादिह
सूत्रेपंचम्याः लुक् उदः स्यास्तंभोः अवाच्चालंबनेत्यादौतुप्रकृतिवदित्यतिदेशस्यवैकल्पिकत्वेनाव्यय
त्वाभावात् पंचम्यालुङ् नभवतीतिबोध्यं साक्षीतिअव्ययानांभमात्रेइतिटिलोपः यद्यपिसाक्षाद्द्रष्टा
रस्सयोभवतिदातायहृ उपद्रष्टाचतथापीहसंज्ञाग्रहणात्साक्षीशब्देननोपद्रष्टोच्यते इत्याहुः
क्षेत्रियच्परक्षेत्र शब्दात्सप्तम्यंतात् घनपरशब्दस्य लोपश्चनिपात्यतइति मनोरमाअन्येतुप
रक्षेत्रेचिकित्स्यइत्यर्थे क्षेत्रियोव्याधिरितिकिंचक्षेत्रियंविषंयत्परशरीरेसंक्रमय्यचिकित्स्यतेअ
पिचक्षेत्रियाणितृणानियानिसस्यार्थेक्षेत्रेजातान्यचिकित्स्यानिविनाशयितव्यानिकिंचक्षेत्रि
यः पारदारिकःपरदाराः परक्षेत्रंतत्रचिकित्स्योनिग्रहीतव्यः सर्वेप्येतेपक्षाआकरेस्थिताः इंद्रियमि
न्द्र इन्द्रशब्दाद्घच् इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातंममचक्षुर्ममश्रोत्रमित्यादिक्रमेण सृष्टम् दृष्टद्वारानन्तंप्रीणि ४०३

क्य स्वार्थे श्रोत्रियन् इत्येतस्य त्वं निपात्यते इति काशिकायां र्थे पदव्यवहारः छंदसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते इत
दधीते इत्येतस्मिन्नर्थे यं स्य प्रत्यय इति पक्षांतरं चास्थितं व्याख्यातं कैयटेन वाक्यार्थस्य संबंधरूपस्य
क्रियारूपवाक्यसत्वरूपत्वात् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्वरूपार्थाभिधायित्वात् वाक्यार्थग्रहणे न तद
र्थस्यास्य छंदोध्यायी श्रमिधीयत इति एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रं वेत्यनुवर्त्तते ऽरि
रि तावति यं ग्रहणमिति लुग्वेत्यतः श्राद्धमनेन भुक्ताऽस्मिन्नसौ श्राद्धप्रतायचीभ्योऽणः यद्यपि
पित्र्यं कर्म श्राद्धशब्देनोच्यते तथीह तत्सामाभृत् पूर्वादिनिः पूर्वमिति क्रियाविशेषणात् द्वितीया
तात्प्रत्ययः अनेनेति कर्तृवाचकमनुवर्त्तते न चाक्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति कां चित्क्रियामध्या
हृत्य योग्यविधेयस्तर्ह पूर्वं कृतमनेनेति स पूर्वी सपूर्वाच्च अनेनेति पूर्वसूत्रं चानुवर्त्तते विद्यमानपूर्वका
त्पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः स्यात् पूर्वं तात्रचेत्येतत्फलितं कृतपूर्वीति कृतपूर्वशब्दः सुः सु
प्सुपेति समासः इह प्रातिपदिकाधिकारात्पूर्वादिनिरित्यनेनैव पूर्वशब्दांत प्रातिपदिकोत्पत्ते पूर्वश
ब्दादिनोऽसिद्धे सपूर्वाच्चेत्येतद्ग्रहणमेतत्प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति परिभाषां ज्ञापति छंदसि पर्य
वस्यानशब्दा छत्रु पर्यात्स्वार्थे इति प्रत्ययः अवस्यात् शब्दच पं च परए तावादेशो नियान्येने अ

लोपेन भविष्यति लोपं गवादस्य विभक्तेर्लुकस्तत्र प्रवर्तनात् एषैवाऽनेकान्तयपस्यान्
पयसिष्टः चंपकस्यजिह्वं इत्यादिषु गतिः नचैतावता ब्रह्मसैकाजिति स्वं च प्रसारणमिति
मंतव्यं स्वापयतीसादेतस्याब्रूपकत्वादितिभावः युवामावामिति युष्मानस्मानितिविग्र
हवे हेपियुष्मयति अस्मयतीसेवं न च द्वयोरुक्तौ युवावां भवत इति रूपे विशेषः वाक्यः विभ क्य
क्तिपरत्वाभावात् न च प्रत्ययलक्षणं लुकालुप्तत्वात् न च प्रागेवोद्देशेनास्तीति वाच्यं अं
तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधत इति न्यायात् अकृतव्यूह परिभाषया जागरूकत्वा
त्सूर्येननाप्राप्तीति यस्त्वयत्र रूपेकाजिससप्रवृत्तिस्त्वत्रेयोरूपस्यप्रवृत्तिः न तु नस्वादि
तद्रूपस्य स्वजिष्टइत्यादेतस्याप्रवृत्तेरितिभावः अतंतरस्याविधिर्वाप्रतिषेधोवेतिन्या
येनैतस्य संप्रसारणमिति न च टिलोपेस स्यस्वन्तत्वात् अयुवमयोनामिति कथमिह सं
प्रसारणप्रवृत्तिरिति वाच्यं स्थानिवत्वादसिद्धवदत्रेसिद्धत्वाच्चटिलोपस्य एवं न त्वं न त्वाभाव
अन्तर्हितइतिहिं त्वत्पर्युदासो न तु प्रसज्यप्रतिषेधः तेन न तद्धिते नविधिरनिषेधः किंत्वतद्धितेभि

भावात्

तत्वबो॰ ५८ श्रेपेरे विधिस्थित मित्रत्वं तु णिचो स्येने ति न संप्रसारणं प्राप्तं वधः नापि दविष्टस्सादा विह
न्निगुणेण तृष्टश्च इति इहापि ह्निंवाधित्वा गुणः स्यादिति वाच्यं जातिपिगुणे पुनर्दृष्टो रूपसिद्धेः
अथवा टिलोपसंप्रसारणयोर्गुणेन प्रसंगे सकृद्वस्ते सति सिद्धं दृष्टवज्ञावेन नास्ति गुणप्रसं
॥१५७॥ गः शुनयतीति इष्टवज्ञावेन भत्वात्संप्रसारणं प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावः निसत्वादि
२५ ति इष्टं तंथा स्यात् टिलोपस्य निसत्व मिति भावः उदीचयतीति उपसर्गेष्टपक्तु स्याच्च ष्ठा
देवणि जिति प्रकृत्यैकाजिति प्रवृत्तेः टिलोपेन उदर्दीदिति वि अनिदितामिति किं स्निनिधने
लोपः अदेचिचदिति लुङि द्विवचनेच्चीति णलोपस्य निषेधः स्विशास्त्रस्य द्वित्वं प्रतीचयती
ति अचइस्महलोपः चाविति पूर्वस्य दीर्घः अप्रसचिवदीति इह भत्वकारस्य च इति लोपश्चि काः
श्राद्धस्य गादिपूर्वस्य यणः न चात्ममासन् इत्यादिवहलोपस्यासिद्धत्वादाहस्यादिति वाच्यं ईश
ताश्रयत्वात् णिनि मित्ये हि लोपः लुङि मितश्चाह अयसत्रिसारोनुनतघेतिवे पम्यं ति ४८
रोयतीति उपसर्गसमा हारत्वा मावादिहतिरस्म इष्टकरणं नास्ति तेन प्रकृत्यैकाजित्यस्य ॥१५७॥

५१ ॥१

ष्विडुो मिलित्यत्र मांतत्वाभिव्यक्तये न लोपो न कृतः अत इनिठनौ तपरकरणं किं खट्वावान् एका
दृश एतत्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ स्ववान् कारकवान् जातेः व्याघ्रवान् सिंहवान् सप्तम्यां दं
डा अस्यां संतीति दंडवती शालाभ्रतसीति स्तत्रस्येति करणे विषयनियमार्थे स्सर्वत्रापि संबध्यत इति
क्वचित्कृतोपि भवति कार्यी कार्यिकः क्वचित्तु जातेरपि तंडुली तंडुलिकः एतच्च काशिकादौ
व्यहं तुंदादिभ्य इलच्च अन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तनादाह मतुप्चेति अत्र स्वांगाद्विवृद्धाविति पठ्य
ते विवृद्ध्युपाधिकात्स्वांगवाचिन इलतादयः स्युः विवृद्धौ कर्णाव स्य कर्णिलः कर्णी कर्णि
कः कर्णवान् एकगोपूर्वात् ऐकशतिकः इति एकं च तच्छतं चेति पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधार
यः वष्टीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वंद्वाच्च न भवत्यनभिधानादिति हरदत्तादयः अत इत्येवं नेह एकवि
शतिरस्यास्तीति नित्यग्रहणं बाधनार्थं अन्यथा त्वात इनिठनौ बाधे कृतेप्यन्यतरस्यांग्रहणानु
वृत्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः कथमेक द्रव्यवानिति अ...साधुरेवायं एके न द्रव्यवानिति वाक्ये ग्रही
तव्यं कथमेक दंडीति एकदेशिनैकाधिकरणे इति नि ईशो ज्ञापयति इनेरपि क्वचिद्भवतीति
रूपादाहतप्रशंसयोः आहतप्रशंसाविशिष्टेर्थे वर्तमानाद्रूपशब्दात्मत्वर्थे यप् स्यात् आहतमिति आहन

४०८ नमाहतेताडनमित्यर्थः ततोनिष्पन्नंयद्रूपंपणादिरूपं तदर्थकार्यैकरणोपचारादाह तामित्यु
च्यत इत्यरूपयोःसामानाधिकरण्यमुपपद्यते हिम्याइति भूम्निपय पर्वता इतिहिमवान्तत्वर्यं
तवर्त्तिनश्च गुणाइति द्दशिग्रहणादिनेरपितथाचमाघः गुणगुण्याइतिनव्यजीगणत् गुणी
श्चगुण्याइतिद्वंद्वः ज्ञस्यापामेधाय शास्त्रीतितसोमत्वर्थइतिमत्वाऽत्वंनु पशस्वानिति नित्यग्रहण
त्पूर्वत्रासंबद्धमप्यन्यतरस्यांग्रहणंमतुप्समुच्चयार्थमिहसंबध्यत एवतसोमत्वर्थइतिसूत्रेपश
स्वानितिमभ्बोदाहरणादितिभावः चोःकुरित्यनेनासिद्धत्वेन्श्चादिषत्वमाशंक्याह किलंतत्वादिति
हृदयाच्चालुरन्यतरस्यांग्रहणतस्यांग्रहणमितितनोप्राप्यर्थे मतुसर्वत्रसमुच्चीयतएवचकार
स्यचुडुइतीत्संज्ञातेनहृदयालुशब्दोंतोदात्तइत्याहुः शीतोष्णेति इरुचालुरनुवर्तते पुरोडा
शाइति इतिनत्वप्राप्तरूपंचसामीतिमंत्रस्यभाष्येतथाव्याख्यातत्वादितिभावः माघवइति
स्वधातुवत्तौस्थितामिदं हिमाच्चेलुरिति एकादिरयंप्रत्ययः इतिमाधवः वलाद्दलइतिम्सि
ध्मादिषुवातूलशब्दोमत्वर्थप्रकारांतरेणव्युत्पादितो तपर्वमरुद्भ्यामिति पित्वमनुदात्त
त्वार्थंकाशिकायांतुपर्वमरुद्भ्यांकन्वक्तव्यइतिस्थिते हरदत्तेनतुतान्नितिप्रतीकमुपादाय ४०८

आप्नुवातत्वार्थेनकारइत्युक्तं तच्च मनोरमायांकाशिकायांतुपर्वेमरुड्राकनत्वकृत्यइतिस्थितं
त्तरइतेनतुतान्मेतिप्रतीकमु महताप्रबंधेनदीक्षितैर्निराकृतं ततएवतदवधार्यं पठन्त्वामिति
तेनयस्येति चेतिलोपोनप्रवर्ततइतिभावः अतुवर्तयंतीति वडुलंछंदसीत्यतः वाचोग्मिनिः डु
कारेणनकारपदिज्ञापणार्थः चकारस्यकुत्वेजश्त्वेचकृते वाग्मीवाग्मिनावित्यादौद्वयोर्गकारयोश्र
वणंभवति द्वित्वेतुत्रयाणामितिइत्युक्तं तुद्वित्वेसतिद्वयोर्गकारयोश्रवणं द्वित्वाभावेत्वेकस्येव
श्रवणंस्यात् किंचपरेनुनासिकेप्रत्ययेभाषायांनित्यमितिवाङ्मयमित्यत्रेवनित्यमनुनासिकः
प्राप्नोति तच्चानिष्टमितिग्मिनिःकृतः स्वामिन्नैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचकादित्यर्थः स्वशब्दस्यैश्वर्यवा
चित्वमेतत्सूत्रविषयकमेवेतिबोध्यं ईशीताहीश्वरः सतुस्वामीत्युच्यते यथावागीशएववा
चस्पतिः वाचस्पतिर्वाचःस्वामीति ऐश्वर्येकिंस्ववान् अर्शआदिभ्योऽचइह स्वांगाद्धीनादि
तिगणेपठ्यते खंजः पादोस्यास्तीतिखंजः काणंचक्षुरस्यास्तीतिकाणः प्राप्येमितीति पृषादिभ्य
इतीमनेच्वेटेरितिटिलोपः रज्जतइतिरभावः अतिनः स्मनश्रहणान्य यावतावानार्थिकेनचत
द्वेतवेधेप्रयोजयंतीति अन्नंतादिनौकृतेनस्ताद्धितइतिलोपेनात तत्त्वानडीप् दामिनीति

४०९ हाधातोर्मनिन् होमिनी सोमिनीति आर्तिस्तुसुहुसृधृक्षीत्यौणादिकेन मनित्वाद्धोमसोमशब्दौ
मन्वन्तयपांतौ कंशंभ्यांपदस्त्वार्थइतिप्रत्ययपाठ मुशम्युः शम्पाइतिस्यादिति भावः वकारस्यापर
स्येति वकृ ब्रीहिरयंअनुनासिकोवपावीति एतेन प्रथमप्रत्ययेदंत्योष्ठ्य आदिर्नतु पवर्गतृतीय
इतिध्वनितं माधवइति तुडि तोडन इति धातोरितनैवोक्तं वद्धानाभिस्तुंडिः इन् तुंडिरस्यास्तीति
तुंडिलः तुंडादिभ्यइलच्चेत्यत्र स्वांगाद्विवृद्धावितिगणसूत्रेणइलच् तुंडिलएतुंडिभः तुंदिवालि
वालिवटेर्भइतिमत्वर्थीयो भइति वटिभइति वटवेष्टनेइन् वटिशब्दःप्रमादेवुपगम्यते तेनव
टिनइत्यपिभवति अहंयुःशुभंयुरिति पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ इतिमत्वर्थीयाः किंसर्वनाम
द्यादिपर्युदासात्किमः पृथग्ग्रहणं द्यादिषु किमशब्दपाठेप्रयोजनंतुत्वंचकश्चकौ अहंच
कश्चकौ इत्यत्राकिमःशेषः त्यदादीनांमियः सहोक्तौपरस्यरंतद्धिक्ष्यत इत्युक्तत्वात् एतेन
भाष्यारूढोपंपाठः वृत्तिकारस्तुएतदोऽशितिपठित्वाशकारःसर्वादेशार्थइत्याह अनीति प्रा
ग्देशीयेपरेऽनन्त्यात् अनेककालत्वादेति नित्करणस्यप्रयोजनंनास्तीप्रत्ययानित्यत्वस्यैव
स्वरार्थत्वादितिभावः कृतिहो तकोरादिकारउच्चारणार्थः वेत्यनुवर्त्तेः फलंदर्शयति क ४०९

स्यादितिपतस्ततइति कृतद्धितेतिप्रातिपदिकत्वात्सुपोलुकित्यदाद्यत्वंपक्षेयस्मात् तस्मात इत
इतिइदमुइश पक्षेअस्मात् अतइति एतदोरनादेशः अमुतइति अदसोसेरिति मुत्वंपक्षे
ऽमुष्मात् बहुतइति पक्षेबहुभ्यः द्वाभ्यामिति सर्वनामत्वात्प्राप्तोपिनतसिल् अद्यादिभ्य
इतिपर्युदासात् तसेरिति प्रतियोगेपंचम्यास्तसिः अपादानेचाहीयरुहोरितिविहितस्य
तसेस्तासिलादेशइत्यर्थः विभक्त्यर्थेचेति अन्यथापरत्वात्तसौकृतेतस्याप्राग्देशीयत्वाद्वि
भक्तिसंज्ञायाअभावात्त्यदाद्यत्वाभावेयतोऽवगच्छतीत्यादिनासिध्येदितिभावः ननुतसो
ऽप्यामतरत्वाद्दौचारितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलोबाधकत्वेनतसिर्नभवेतस्यान्निरव
काशत्वात्तसेश्चेतिविधानंव्यर्थमितिवाच्यं कुतोवहीयते कुतोवरोहतीत्यादौतसि
लस्सावकाशत्वात् सर्वोभयार्थामेवेति अत्रचाभिधानस्वाभाव्यमेवहेतुस्तेहनभ
वति परिषिंचति अभिषिंचति उपर्यर्थेपरिरभिस्त्वाभिमुख्ये ननु ओदनं परिषिंचति
इत्यत्रसर्वतोभावेपरीतितनसिलभावः कथमितिचेत् मैवं वावचनात्तु रत्वात्तसि
द्धे सप्तम्यास्त्रल् इहत्रल् ताविलोपवंतौतत्र सप्तमीपंचम्योर्देशोतेन कुत्र बहुत्र कुतः ब

४१० कृत इत्यादेरत्रच घेर्ङितीत्यादिकं नेत्याह किमोत नाविभक्तौ तस्मादिति निषिध्यते ऽत्र न प्रवर्त्तते ऽयमोरुका
रेण मकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात् वाग्रहणमिति किमो द्वेतिसूत्रे पठितत्वाह चछंदसीति सूत्र
मिति पुष्पं कुत्रेति यद्यपि भागवृत्तिकारो भाष्यापंक्तलं नेच्छति तथापि बहुप्रयोगदर्शनादेतत्स्वीकृतं तथा
श्रीहर्षः नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषं अमरश्चाह साहचर्याच्च कुत्राचिदिति वाह च छंदसि पूर्वो
क्तस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तं अत इति एतस्माद्ग्रामादित्यर्थः तत्र भवंत
मिति तमोभवतात त्रभवता ततोभवते तत्रभवते इत्यादि एवमिति ततो दीर्घापुस्तनेदीर्घाष्टरि
त्याद्युक्तमित्यर्थः सदेति सर्वस्य सोन्यतरस्यां दीति स भावः कदेति किमः कः एतर्हीति तदेतैतौ
रथोरित्येतादेशः अधुनाम प्रत्यय इति निपातनान्मध्योदात्तोयं भाष्यमतं चेदं वृत्तिकारस्त्वा
ह इदमोऽश्भावः मधुनाचं प्रत्यय इति तेत्र ऊडिदमित्यादिना विभक्तिस्वरः सचादेः परस्येत्यादे
र्भवतीति हरदत्तः दावचनमिति तदश्चेत्येव सूत्रं पठनीयमिति भावः एतस्मिन्काले एतर्हीति एतद
इति योगविभागाद्वेका दावेतादेशः त्यघपरुत् निपातनाद्विबविशेषो लभ्यत इत्याह ग्रहन्नीति))
सप्तम्यंतस्याहन्नशब्दस्यार्थे इत्यर्थस्तद्दर्शयति समानेह्नीति परदत्तरीचोति पर इत्यादेश उत ४१०

रीप्रत्ययौ प्रकारवचने थाल् सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः यथा ब्राह्मण सामान्यमाढरकाठका
ढकादयइतिहरदत्तः यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र सादृश्यं प्रकारस्तथापिनेह सादृश्यं गृह्यते नाभि
धानात् अव्ययंविभक्तीति सूत्रे सादृश्यमपि यथाशब्दार्थ इत्युक्तमिहतु केवलस्य थाल्प्रत्ययस्य सा
दृश्यं नार्थेन किंतु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यं तेनप्रकारेणत्येथे
ति प्रथमांतान्नुन भवति सप्रकारस्तथेति अनभिधानादेवेति भावः किंसर्वनामबहुभ्यो विशेष
विहितेनापि थाला जातीयरन्न बाध्यते अर्थभेदात् प्रकारे हि थाल् जातिपरन्तु तद्वति स्वभावात्॥
एवं कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तद्वंतात् प्रकारवति जातीयरं प्रयुंजते तथाजातीयोन्यथाजाती
यइति अनेन एतेन वेति द्वितीयांतादपि थमुर्भवत्येव इममेतं वा प्रकारमापन्न इत्थं भूतः अत्र
चलक्षण इत्थंभूताख्यानेइत्यादि सौत्र प्रयोगो लिंगः एतेन कथं भूतो व्याख्यातः इत्थमिति एत
तो रथोः रीतिइदम इत्तादेशः एतद इति योगविभागादेतदोपि इत्तादेश इति भावः किमश्चपो
गविभाणस्याहेतौ च छंदसीत्युक्तेन तरस्तत्रोकिमएवानुवर्तितिर्यथास्यादिदमोमाभ्यादिति प्रागेशी
यानां पूर्णावधिः दिग्देशकालेष्विति यथासंख्यमत्र नेष्यते अस्वरितत्वात् पुरः पुरस्तादि
ति कथं तर्हि पश्यामीतामितः इतः पुरतश्च पश्चादिति भवभूतिः स्यात्पुरः पुरतोग्रत इत्य
मरः पुरतः प्रथमे वाग्रे इति विश्वश्च समानकालीन पूर्वकालीनमित्यादिवत्स्यामादिक

४११ मेवेति बहवः केचित्तु दक्षिणोत्तराभ्यां तसुज्विधत्तैवेष्टसिद्धौ अतसुजित्यकारोच्चारणमन्यतोपि
विधानार्थं तेन पुरत इति सिध्यति पुरस् अग्रगमने क्विपि पूर्वैरिति दीर्घस्तु न भवति भत्वात् न
च अस्तचाश्रित्वेप्यकारोच्चारणं पक्षेऽप्याद्युदात्तार्थमिति वाच्यं वक्तॄणां प्रयोगानुरोधेनान्य
तो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ता
द्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्रमणीयं अधस्ताद्वसति अधस्तादागत इत्यादि सिध्यति
प्राच्यां प्राच्या इति प्राच्यां दिशि वसति प्राच्या दिश आगतः प्रागागत इत्यादि योज्यं पंचम्यंतादि
नेति नेह उत्तरादागतः अधस्तादागतः उत्तरेणेत्यादि वसतिरमणीयं वा पक्षे यथास्वमि
ति दक्षिणतः उत्तरतः अधः अधस्तात् उत्तरात् अधरात् दक्षिणात् संख्याया
विधार्थे धा विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः यद्यप्योदनपिंडोपि विधाशब्देनोच्यते तथा
पीन गृह्यते तेन एकागो विधेत्यादौ न भवति द्रुह्याविधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहण
स्य प्रयोजनं विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धस्ततरस्तत्रैव यथा स्यादित्याह शक्तार्थः प्रकार एव स
च क्रियाविषयक एव गृह्यते अभिधानस्वभावात् दाह क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति कथं
तर्हि नवधा द्रव्यं बहुधा गुणा इत्यादि अत्रापि सत्तायां क्रियायां वर्तीयत उपदिश्यते॥
इति वा भवतीति वेति हरदत्तः अधिकरणविचाले च अधिकरणं द्रव्यं तस्य विचलनं ४११

विचालोन्यथाकरणं णिजंतादेरच् तच्चेह संख्यासन्निधानात्संख्यांतरापादनमिति व्याचष्टे द्व्यस्ये
त्यादिना संख्यांतरापादनं हि एकस्यानेकीकरणं अनेकस्य वा एकीकरणं तत्राद्ये उदाहरणं एकं
राशिं पंचराशीन् कुर्वित्यर्थः द्वितीये तु अनेकमेकधा कुर्वित्युदाहर्त्तव्यं इह क्रियाविषयप्रकारो न
गम्यत इति सूत्रारंभः एकाद्धो शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः इह प्रकरणे देवासिद्धे पुनर्धाग्रहणं वि
धार्थे विहितस्यापि यथा स्यादनंतरस्येति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति व्रातीपदमं
ज्ञार्थोः ह्यपितं एतेन ध्यमुञ् स्वतंत्र एव प्रत्ययोस्त्वित्याशंकापरास्ता एकध्यमिति विधार्थे एकधा भु
क्ते अधिकरणविचाले तु एकधा राशिं कुर्वित्यादि ज्ञेयं एवमुत्तरे त्वैधमित्यादेः योज्यं एधाच्च द्वित्र्यो
संबंधेनो धाप्रत्ययस्य एधाच् स्यात् योगविभागो यथासंख्यनिराशार्थः पाद्येपाशप् कुत्सित इत्य
त्रैवनार्थे विहितास्तिङ् तादपि प्रसंगात् पूरणार्थत्वानीयप्रत्ययः पूर्णशब्देनोक्तः पूरणग्रहणं चो
त्तरार्थं नस्य पूरणे स्त्रीयप्रत्ययो भवति मुखतीयः पार्श्वतीय इत्यत्रत्वनर्थकत्वान्नातिप्रसंगः भा
ग इति पुंस्त्वं विवक्षितं तेन समाने प्यर्थे विभक्तौ विवक्षितायां चतुर्थी पंचमीत्येव भवति प्रागेकादश
भ्यस्त्यानि सति तु रापि चतुर्थापंचमेति प्रसज्येत एकादाकिनिच्च असहायवाचिन एकशब्दाद्वा वितीनि

४१२ यस्मात् कनलुकाविति आकिनिचः कनोवापदेलुक् तयोरेवानेकसूत्रेण विधानात् असहाय
ग्रहणं संख्याशब्दानिरासार्थं अन्यथाप्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात् इष्टापत्तौ तु
द्वित्वे बहुत्वे च न स्यात् एकाकिनौ एकाकिन इति नहि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति असहाय
त्वं तु परस्परातिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनामपि भवति इहआकिनिजेधायं वक्तव्यः सवर्णदी
र्घेणासिद्धमिष्टं यस्येति चेति लोपः अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवतीति हरदत्तग्रंथे स्थितं भूतपूर्वे
अत्र वर्तमानाच्चरट् स्यात् गोष्ठात् खञ् इत्यत्रैव नोक्तं विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा भू
दिति सान्निध्ये हि सामान्यविशेषभावः स्फुटो भवति यद्यपि दूरस्थस्यापि बाधो न्याय्य एव तथापी
हगौरवं स्वीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्याद्बाधो नेति भावः षष्ठ्या रूप्य च भूतपूर्व इत्यनुवर्तते तच्च यद्य
पि पूर्वत्र ङ्याप्प्रातिपदिकस्य विशेषणं तथापीहानुवृत्तया षष्ठ्यंतार्थविशेषणत्वान्न दाद्विप्रस्य संबं
न्धेनाणुवादे प्रधानत्वात् प्रधानेतरसान्निध्ये च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह ॥
भूतपूर्वे रूप्यः स्यादिति अतिशायने अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट् अतिशायनमेवातिशायनं अस्मादेव
निपातनाद्दीर्घः न तु सौत्रः तेन लोकेपि दीर्घः साधुः अबाधकान्यपि निपातनानि भवंति तेन द्रू ४१२

स्वोपिंधु यद्यपिकेवलःशेतिःस्वार्थेप्रवर्त्तते तथापि अतिशयः प्रकर्षेप्रकर्षस्याश्रयानाधिक्यंकिंत्वपि पू
३ र्वान्महाभागतयातिशेषइतिप्रयोगदर्शनात् नचैवप्रकर्षे तमबिनाविनेत्यवक्तुतोनस्तात्रितमीति
शंक्यं अतिशायनामितितिनिपातनात्स्वार्थमेव तस्योक्तत्वात् अतिशायोनप्रत्ययार्थः तथाहिसतिलघोर
तिशायनं लघुतममितिशास्यात् प्रत्ययस्याप्रधानत्वात् नापिप्रकृत्यर्थः तथाहिसतिप्रकर्षातिश
यातिशायादिभ्यएवस्यान्नत्वाढ्यादिभ्यः किंतुप्रकृत्यर्थविशेषणंप्रत्ययार्थस्तुद्योतकस्तदेतदाह॥
अतिशयविशिष्टेत्यादि अद्यमेवामिति येद्यवयवेसमुदायेपदाएकस्यातिशयोविवक्ष्यते तदातर
वीयस्तमवयवादेवक्ष्येते तथाचपरिशेषाद्बहूनांमध्येपदाएकदेशस्यानिर्धारणंसोऽप्यविषय
इतिभावः आयुतामीति सुचंतान्तमप् सुपोधातुइतिलुक् यद्यपिङ्याप्प्रातिपदिकादित्येवानुव
र्त्तते तथापिसुबंतपरतयैवव्याख्येयमन्यथाहिपूर्वाह्णेतरांपूर्वाह्णे तमामित्यादौघेकालतनेषु का
कालनाम्नाइतिसप्तम्याअलुग्विधानंकथमुपपद्यतां तिङश्च अस्मादेवज्ञानंभवत्यजादीगु
णवचनादेवेतिनियमादित्याशयेनाह तमपूस्यादितितरप्तमपौघः अस्मिन्नेवातिशायनिक
प्रकरणेतादृश्यः पितोघइतिवावक्तव्येप्रकरणांतरेगुरुस्त्वप्रकरणमतं त्यतस्वार्थिकमापीत
रयंसंज्ञापयामीति तेनअस्यात्तरंलोपश्चवलवत्तरइत्यादिसिद्धं अस्यान्जेवात्स्यादिव्याप्तुः

४१३ किमेतत् अत्रामोरुकारोपदिष्टश्चेत्तर्हि पचतितरामित्यादौ रूस्वनप्राप् इति नुट् च पचतितराम्
मिति स्यात् यस्येति लोपस्य परेण नुटा बाधात् सिद्धांते तु निरनुबंधग्रहणे न सानुबंधस्येति प
रि भाषया नुड्विधौ नास्य ग्रहणं द्विवचनविभज्योपपदे द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनं करणे ल्युट्
कर्मणि वा षष्ठीसमासः येन पदे न द्वावर्थावुच्येते तद्द्विवचनं विभक्तव्यं विभज्यं ऋहलोर्ण्यदिति ण्य
ति प्राप्ते तदपवादो यत् निपात्यते एण्यति तु चजोरिति कुत्वेन विभाग्यमिति स्यात् विभाज्यशब्दस्य
तु स्मृति सु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिंत्यमिति हरदत्तोक्तिः श्रीर्त्यै एवं तादर्थ्ये चोपपत्तिं भाज्यमिति रूपासिद्धेः विं ह
न चा ऽर्थभेदः शंक्यः निरतश्रेवणात्स्वाकृतेर्यैर्णिजीति ऐरणाविति सूत्रे स्यु त्पादनादिति
दिक् द्विवचनं च विभज्यं चेति द्वंद्वस्तस्योपपदेन कर्मधारयस्तत्पाचद्व्यर्थवाचके विभजनीये चो
पपदे सतीत्यक्षरार्थः द्विवचनांते उपपदे इति व्याख्यायां तु दंतच्छदस्य दंतास्निग्धतरा इत्यादि नासि
ध्यति न च द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेपि नेदं सिध्यति समाहारस्यैकत्वात् गुणभूतवर्ति
पदार्थाश्रयणे तु द्वात्रिंशद्दंताः द्वा वोष्ठौ वितितेषां बहुत्वात्तरांनासिध्येदिति चेत् अत्राहुः
तावभेदैकत्वसंख्यापुरस्कारेतिवर्त्तिपदानि ततश्चाभेदस्य परित्यागाद्भेदे कत्व संख्यापा
श्रोपदानां दंतोष्ठलक्षणार्थद्वयं दंतोष्ठशब्देनोच्यते इति नास्ति द्विवचनोपपद इति पद्दो ४१३

बइति विस्तरस्त्वाकरग्रंथेभ्यो ऽवगंतव्यः अन्वर्थं चोपपदं उपोच्चारितं पदमिति न तु क्वाचित्रमंतद्धि
तविधौ तस्यासंभवात् तत्र विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते व्रतोतुगतार्थत्वान्नावश्यकं एवं स्थितेऽउप
पदग्रहणं स्पष्टार्थं इह द्वे उपपदे द्वे च स्तुवंतौ तिङंतरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्यं नेष्य
ते द्विवचनोपपदमुदाहरति अनयोरिति लघीयानिति टेरिति लोपः उगित्वान्नुम् सांतमहत
इति दीर्घः हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपौ विभज्योपपदमुदाहरति प्राच्येभ्य इति पंचमीविभक्त इति
पंचमी कथं तर्हि पटुरुद्भवान् पटुरासीत् ऐक्षमस्तु पटुतर इति अत्राहुः एकस्यापि धर्मिणस्तत्
कालस्य त्यादिरूपधर्मभेदेन भेदाध्यारोपात्प्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षस्तेदास्त्वयमेतरे प्रत्यय इति
व्यपदिशंति च अन्य एवासि संवृत्तः कश्चित्स एवासि धनंजय त्वमिति अजादी गुणवचनादे
व इहनोवधारणार्थ एवकारस्तेन प्रत्ययानियमोयं एवकाराभावे तु गुणवचनादजादिप्रत्यया
वेवेति प्रकृतिनियमोपि संभाव्येत तथा च पटुतरः पटुतम इत्यादि न सिध्येत तुश्छंदसि पूर्वे
णानियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोयं न त्वपूर्वो विधिस्तेन उपाधिसंकरो न तुरिष्ठे टेरित्यनेनां
वैत्यत त्यलोपसिद्धेः प्यारंभसामर्थ्यात्सर्वलोपस्तदाह करिष्ठ इति दोहीयसीति इयमनयोरतिशयेन दो
शब्दस्यर ग्ध्री भस्याढे तद्धिते सिद्धस्य प्रत्ययविधावेवेति प्रतिवचनात्तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भाव इति

४९४ ङीपि निवृत्ते दीर्घ शब्दात्प्रत्ययः ततस्तचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्वृत्त्वजश्चयोरपि निवृत्तिः अलौ
किकविग्रहवाक्ये प्रागेव तयोरप्रवृत्तेरकृतव्यूहपरिभाषयेति तत्त्वं गुणस्तु प्रवर्तते लुप्तेपि त
चि प्रत्ययलक्षण [illegible] घोऽन्यात् छांदसमपि तु रिति सूत्रे तु रिष्टेमयस्विति च णाविष्ठव
दित्याति देशेन लोकेपि कर्त्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुभयोऽप्यमण त्वादिहोपन्यस्तं प्रश
स्यस्य श्रः अजादि इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यते इत्याह अजाद्योरिति अजाद्योः किं प्रश
स्यतरः प्रशस्यतमः श्रेष्ठ इति कृप्रतिभावादिहटेरिति लोपोपक्षे तिलोपश्च न भवति ज्यादात्
ज्यादुतरस्य ईयसुनश्चाकारादेशः स्यात् वृद्धस्य च स्वरूपस्येह ग्रहणं न तु वार्द्धर्यस्याचा
मादेरिति पंरिभाषिकस्य व्याख्यानात् अस्य प्रियास्थिरेत्यादिना वर्षादेशोपि पक्षे भवति न
च तस्येमनिचि सावकाशता शंक्या वृद्धशब्दादिमनिचो भावात् यदि तु वृद्धस्य वार्षिक्ये
तिसूत्र मिदं वाक्येयेतत् दादिर्वृद्धग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याहुः स्थूलदूरपर
ग्रहणं यविष्ठो हसिष्ठ इत्यत्र पूर्वयणादेर्लोपो माभूदिति पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थं परस्मि
न्नलुप्ते सामर्थ्यात्पूर्वस्यैव गुणलाभात् यविष्ठ इति न चात्र उ गुण इत्येवासिद्धे गुणग्रहणं
व्यर्थमिति वाच्यं परयणादि लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् द्विप्रह्ल इयोरोर्गुणस्य प्रा ४९४
३९

३६०

णग्रहणमाधिविधानार्थं सद्बाधकबाधनार्थं भवतीति तेन माधुरेण प्रोक्तम् गाधुरी वृत्तिः मौ
दाः पैप्पलादाः शाकलाइति सिद्धं मुद पिप्पलाद शाकल्य एभ्यो ऽण् राण प्रोक्ते स्थितिरिति णिनेर
पवादो ऽण् दृक्गालि नोठि लुक् कल्पापवते वासित्वात्पाप्तस्य शीनेरपवादः पाराशर्यमंड
कप्रत्याशीनिरिह संवध्यत इत्याह शीनिः स्यादितितद्धितपतान्त्रे व्यतेत दर्थे हु दोग्र
हणमनुवर्त्यंपो ऽस्कंद स्वंतु गौणपावृत्या वोध्यम् भिक्षुसूत्रमिति। चतुर्लक्षणी रूपे
पाराशरिणइति पारासर्यो व्यासः अनंतरापत्ये पि गोत्राभितित्वे नोपचारादु गर्गादि भेव
ञ आपत्यस्य चेति यलोपः अधेत्रणस्तु प्रोक्तादिति लुक् भिक्षु नुटसूत्रयोः किंपाराश
रं शैलालंकर्म [illegible] दहापिछुं दोनु वृत्यादि प्राग्वत् भिक्षुनटसूत्रयोः किं कार्मंदृका
णी ऽस्वंतेनेवादिकत्वृतीयांता देकादिगित्यर्थे अण्णाद्दएकदिक् समानादिक्षीत्यर्थः ३
नसेनेत्युक्ते ऽस्कंदेदोधिकारानिवृत्यर्थो सोहमनीति आन्नितिप्रकृति भावान्न टिलोपः

सिद्ध ५

५२

३६०

१२

दिति ऋषिभ्यामितीकं इदानीं तत्तेन गोत्र काश्यपेन प्रोक्तं काश्यपीयं कलापिवैशंपायन
म्रणेः प्रवादः छेतु परत्वाद्वाधते कलाप्यंतेवासिन श्चत्वारः हरिद्रुः छगली तुंबुरुः उल
पइति वैशंपायनांतेवासिन श्च नव आलंवि कालिंग कमल ऋचाभ आरुणि तांड्य श्या
२४ मायन कठ कलापि इति हारिद्रविणः इति एवं तांबुरविणः औलपिनः छागलिनस्कंदनुकंव
दपाति। आलंबिन इति एवं कालिंगिनः कामलिनः आर्चाभिनः आरुणिनः तांडिनः श्या
मायनिनः कठाः अनुकं वदपति कलापिनश्चाणं याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकाला इति
भारतादिषु व्यवहारस्सए वानुस्तः सत्र कृता कठ चरका तुक् कठशब्दस्य वैशंपाय
नांतेवासित्वाणिनिः चरकादण् तयोर्लुक छंदसीत्यत्र कालापाः चारकाः श्लोकाः क
लापिनो एवैशंपायनांतेवासित्वात् प्रसक्तो णिनेरयं बाधः इनण्यनपत्य इति प्रकृति
भावे प्राप्ते आह नांतस्य टिलोप इति कलापिन इत्युक्ते प्यात्स्त्री ... सि द्वे पुनर

३५८ दोपचाराद्वा स्त्रणेषु पंचालशब्दस्य वृत्तिः वहुवचनग्रहणं किं एकवचनद्विवचनयोरस्त्यपि
शब्दभेदे स्त्रातिदेशोपयास्यात् ज्ञानं ज्ञानं गौवा भक्तिरस्य स्त्रांगाकः इहव द्धाच्छे प्राप्तेवु ज्ञाते
न प्रोक्तं प्रकर्षेण्णोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते न तु कृतं कृते ग्रंथे इत्यनेन गतत्वार्थत्वात् पाणिनिना
प्रोक्तमिति स्वयमन्येन वा कृतं व्याकरणमध्यापनेनार्थव्याख्यानेन प्रकाशितमित्यर्थः
प्रोक्ते तीकिम् देवदत्तेनाध्या पितं प्रत्याख्यात स्यैव ग्रंथस्याध्यापनमिति नेह
नेन प्रत्ययः तित्तिरिवरतन्त्रणोपवादः तद्विषयतेति शौनकादिभ्यश्छंदसीत्यस्यात्रा
नुवृत्तेरसित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोकाइत्यत्र न भवतीतिभावः तैत्तिरीयाइति प्रोक्ताल्लुगित्य
स्यात्प्रत्ययस्य लुक् एवमग्रेपि काश्यपा छस्यापवादः एकार उत्तरत्र वृद्ध्यर्थः ननु
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो त्र फलमसीति चेदत्राहुः एण्यं तस्याध्येतृ वेदि
त्वविषयत्वेनास्त्रियामप्रवृत्तेः प्रवृत्तावपि जाते श्चेतित्वं सिद्धत्वाच्चरणत्वेन जातित्वा ३५८

वमघोनामित्यादिलिंगादित्यवचेयं वङ्गाच्छं वाधत इति औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः जन
पदिनां स्वस्वामिभावसंबंधे मत्वर्थीयं दर्शयति जनपदस्वामिवाचिनामिति प्रत्ययः प्रकृति
श्चेति अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः असति सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्या
न्नतु प्रकृतेरिति हरदत्त अत्र वार्त्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह सर्ववचनं प्रकृतिनि
र्देशार्थं तद्राजमद्रवृज्यर्थमिति अयं भावः वृद्धिनिमित्तेषु वुञादि स्यादिति दिष्टेप्यपि प्रकृतेरू
पे पुनरर्थाभावमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कानि विशेषो वाध्यः सोप्य
वकृत्वरएवेति निर्देशोपपच योल्पता तथाहि वङ्गाणां राजा आङ्गस्य गधेत्यण् मादृ
वृजीशब्दाद्वृद्धेत्कोशलेति ज्यङ् वार्ज्यः स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्देशे मद्रकः वृजिकः मद्रवृज्योः
कन् अन्यथा माद्रकः वार्ज्यकः इति स्यात् आंगक इति जनपदतदवध्योश्च अवृद्धादपीति वुञ्
अंगशब्दात्स्वामिवाचिनो तद्वचनांतादणि प्राप्ते वुञ् इति दिश्यते पंचालाब्राह्मणा इति अभे

२५८ पूर्वनिपातेप्राप्तेतस्याकं..ऽसर्वतोऽभ्यर्हितंपूर्वंनिपततीतिज्ञापनार्थेनंनुवसुदेवस्यापत्य
मित्यर्थेऋष्यंधकेत्यणि वासुदेवशब्दोनिष्पन्नस्तथाचतत्रगोत्रक्षत्रियाख्येभ्यइत्युत्त
रसूत्रेएवुञेवास्त्वाकिमनेनवुनानह्यत्रवृद्धोविशेषः प्रागेववृद्धत्वात् नचवृद्धिनिमि
त्तस्येतिपुंवद्भावनिषेधोदोषः स्यादितिवाच्यं वुन्यापिनकोपधायाइतिनिषेधस्येष्वमा
णत्वात् नचस्वरेविशेषः ञ्नित्यादिर्नित्यमितितुल्यस्वरत्वात्नाप्यभ्यर्हितं पू
र्वमितिज्ञापनमेवतत्फलमितिचेदत्रभाष्यं संज्ञैषाभगवतइतिअयंभावः सर्वत्रा
सौसमस्तं चवसत्यत्रेतिवैयतः ततोसौवासुदेवेतिविद्वद्भिः परिगीयतइतिस्मृ
तेः परमात्मेहवासुदेवः वासुसर्वत्रासौवसतिसर्वमत्रवसतीतिवाव्युत्पत्त्या वा
सुः वाहुलकादुणवासुश्चासौदेवश्चेतिविग्रहः तथाचनेयंगोत्राख्यानापिक्षत्रिया
ख्येतिवृत्तिकृतएवतुन्विधिः अभ्यर्हितं पूर्वमितितु प्रसंगात् ज्ञापितंतदप्यनित्यंस्वपु २५८

अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः पूर्वे वांधवाः पित्रादयः वंधुशब्दः प्रत्यादिः पूर्वसूत्रादिह भिवासामीत्यनुवर्त्तते तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संवंधिनिलक्षणा एवं स्थिते फलितमाह यत्र पूर्वैः स्थितिरायुधजीविभ्यः तादर्थ्य एवा चतुर्थीः आयुधजीविभ्य आयुधजीव्यर्थम् आयुधजीविनोऽभिधातुं प्रत्ययः स्यादित्यर्थः सोऽस्याभिजन इत्यनुवर्त्तते पर्वत इति प्रकृतिविशेषणं तदाह पर्वतवाचिन इत्यादि पर्वत इति किम् सांकाश्यकास्त्रायुधजीविनः योपधादिति वुञ् शांडिकादिभ्योऽञ् शांडिकसर्वसेनशकेत्यादि सिंधुनदी सिंधुवर्णुगंधारकंवोजादयः सिंध्वादयस्तेतु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यंते तेभ्योऽणि तत एवास्य सिद्धे मनुष्यवुञो वाधनार्थं वचनं तक्षशिलावत्सोद्धरणवर्वरेत्यादि मास्तक्षशिलादयः वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन् छाणोरपवादः अजाद्यंतमस्याच्चतरमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य

३५७ आख्यायिकाभिधानात्यपः प्रत्ययउत्पन्नस्तस्यवड्लंलुगित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्यकृ
ता आख्यायिकावासवदत्तासुमनोत्तराकचिन्नभेमरथी अभेदोपचारेणगतार्थत्वान्ते
दंवार्त्तिकमावश्यकमितिमूलेनोक्तं शिशुक्रंदस्यत्रवार्तिकं द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषे
धः देवासुरंराक्षोसुरंनिपातनादिति सभाराजेति सूत्रेअमनुष्यशब्दोरूढ्यारक्षः पि
शाचादीनाहेतुक्तत्वात्तेन सूत्रेणक्लीवत्वंनास्तिध्यतीतिभावः सोऽस्यनिवासः सइति
प्रथमांतादस्येतिषष्ठ्यर्थेयथाविहितः प्रत्ययः स्यात् यः प्रथमांतार्थः सनिवासश्चेत्
सुघ्नोनिवासइतिनिवासोधिकरणमित्यर्थः नत्वेतस्येतिकृद्योगेकर्त्तरिषष्ठीतयाच
विशेषणविशेष्यभावव्युत्पत्त्यास्यात् सुघ्नाधिकरणवासककर्त्तेहवाक्यार्थः तथाच
तत्रभवइत्येवासिद्धं किमनेनेतिचेदत्राहुः वासस्यचेतनमात्रकर्त्तृकतयाप्रसिद्धत्वात्
प्रकारकृतोभेदोस्तीतिनास्तिवैयर्थ्यंवसंतितिहि त्रिमिणगुणानवस्तुनीत्यादौतत्पचारोवा
ध्यं इति अभिजनश्चयोनविभाग उत्तरार्थः अभिजनाः पूर्वबांधवाइतिवृत्तिः ३५७

इतिव्याख्याने क्लेशो नेतिभावः नवाइति वैशब्दोऽत्रमां द्योतयति तत्र पर्वते विदूरशब्दो
ऽप्रसिद्ध इति चेद्ब्रूयात् जित्वरीवद्व्यवहरेतानिपतत्वरूपापेक्षापिहि व्यवहारे दृश्यते य
था वणिजएव वाराणसीं जित्वरीं व्यवहरंति एवं वैयाकरणाएवाद्रिं विदूरइति तद्धृछतीति द्वि
तीयांताद्धृछतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् सचेद्धृतापं याद्धृतो वेत्यर्थः तत्र साध्वासिध्रितुनति
कान्तानि रचंतीत्यादाविव करणस्य स्यात् त्वाविवक्षया पंथाः कांतीः अभिनिष्क्रामति द्वि
तीयांतात् प्रत्ययः स्यात् यान्निष्क्रामतितच्चेद्द्वारमित्यर्थः स्रौघ्नं कान्यकुब्जं द्वारमिति स्रु
घ्नाभिमुखं निष्क्रमणे करणीभूतामिति फलितोर्थः पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वं तादित्येवे
ति अधिकृत्यत्येतदपेक्षयात्र द्वितीया शारीरकीयइति कुत्सितं शरीरकं तत्संबंधी पा॰ ६ १४
शारीरकः जीवात्मा तमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरकीयः चतुर्लक्षणी सूत्रसं
दर्भः व्यवहाच्छः अत्र वार्तिकं लुगाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति तारदर्पण एषा चतुर्थी आख्या
यिकानामगवस्वरूपोग्रंथविशेषः अतएव आख्यानाख्यायिकयोस्तत्र तत्र भेदेनोपादानं

लर

३५६

गोपयासंरव्यानिरासार्थः दोडीवर्षः हैमवतीतिहिमवतिप्रकाशतेतत्रप्रथमंदृश्यतइ
त्यर्थः उत्पत्तिवचनस्तुप्रभवतिर्निर्गच्छतेतत्रजातइत्यतोभेदेननिर्देशात् वैदूर्यइतीदं
२३ त्वमध्योपदेशाद्बलवच्चतुर्द्दुलवन्मूर्द्धत्वमध्यः नन्वत्रापीसंगतिः वालवायपर्वता
दे सोप्रभवतीविदूरनगरेतुसंस्क्रियतेसत्यंम्रतएवसमाहितंभाष्येवालवायोविदूरं
चप्रकृत्यंतरमेववानवैतत्रेतिचेद्द्व्याङ्डोन्चरीखदुपाचरोदीति ग्रस्यार्थः वालवाय
शब्दः प्रमयंलभतेविदूरादेशंचसूत्रेपठितेनादेशेनानुरूपः स्यानीवालवायश
ब्दस्याक्षिप्यतेयथाशिवादिषुपठिताभ्यांविश्रवणरवणादेशाभ्यामनुरूपः स्यानी
। विश्रवसशब्दस्याक्षिप्यतेयथावायदन्नेत्यादौपदाघादेशानुरूपः स्यानीपादद
न्तादिराक्षिप्यतेनद्वन्द्वप्रकृत्यंतरमेवेतिविदूरशब्दोनगरस्यैववय वंतस्यापिवाच
कोस्तीत्यर्थः एवंचास्मिन्पक्षेवालवायात्प्रभवतीतिवैग्र्यहेविदूरशब्दात्प्रत्यय ३५६

ष्यतीति वाच्यं पौदृशीत्याद्यसिद्धेः तदनुवंधकग्रहणेनातदनुवंधकस्याग्रहणात् त्यदा
दिषु दृशः इति कञो ह्यनुवंधकत्वात् न परकरणं विहाय उक्षंजित्येव सुवचामित्याहुः गोत्रा
दंकुवत् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तं अपत्यप्रत्ययांतान्न तत आगत इत्य
स्मिन्नर्थे अंकवत् अमयाः स्युः अंके दृष्टस्य सर्वस्याय माति देशो न तु साक्षाद्विहितस्यैवे
त्याग्रहः तेन गोत्रचरणाद्वुञिति वुञपि लभ्यते साहितस्येदामीति सामान्येनाविधीयमा
नेपि अण्प्यञिञंतादन्यत्र अंकेपि दृष्टः वैदामित्यादि संघांकेत्यादिनाण्अंकार्थेऽ एव
विहितः इति हाप्यञ्ञ्याजिञंताद्गण् औपगवकमिति गोत्रचरणादितिवुञ् अंके दृष्ट इति
हाप्यणंताद्वुञ् हेतुमनुष्येभ्यो मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थे वहुवचनेन तु स्वरूपावेधिनीरा
सार्थं समस्तपामिति विभा षागुणेत्यत्राविभावेति यो गविभागादगुणवचनादपि यं
च मी यो गावि भागे तु वाडुलके प्रकृते स्ततु दृष्टो मरीती लिंगमन् मयट् च॥ यो गविभा

३५५ दोभावसाधनस्तेन समासेऽस्त्रनोभावकर्मवचन इत्यंतोदात्तः अभेदोदृ चाराङ्गावचनो
पि ग्रंथे वर्त्तते इह बहुच्चोंतोदात्तादिति ठञ् प्राप्तः आोपनिषद इत्यत्राप्येवं विद्याशिक्षाश
ब्दे भ्यो छञ् दृष्टाल्लणोति ठक् प्राप्तः व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः ठ गाप एत्येनं स्वामी।
१४ स्वामिनमपत्नीतीति वा ऽऽ पः स्वामिग्राह्यो भागः सपास्मिन्नुत्पद्यते तदापस्यानं बहुव
चनानिर्दृशः स्वरूपग्रहणानिरासार्थः वृद्धा च्छं परत्वादयं वाधेत्राषपीणिकः आकरि ते५
कः छादीनां चेति कार्केण इत्यत्र क्रकणपर्ण भारद्वाजइति छप्रत्ययः प्राप्तःतीर्थश
ब्दात्तु धूमादित्वात् ठञ् प्राप्तः उदपानशब्दस्योत्सादित्वादञ् प्राप्तइत्यर्थः विद्यायो
निः विद्यायोनिकृतःसंबंधो येषांतेभ्यो वुञ् स्यादणोपवादः छंतुपरत्वाद्बाधते आ
चार्यकः मातामहकः मातुलकः ऋतष्ठञ् विद्यायोनिसंबंधेभ्य इतीवर्त्तते द्वाहवुञोप ते३
वाद इति उष्ठाजीति वक्तव्येत परकरणं ठञ्ग्रहणं चर्चितंपश्वयोजनामिति शोचः पैत्र
णीति चेत्यत्र डीवर्थं ठञ्ग्रहणमिति तत्वं न च टिठ्ठति सूत्रे कञ्ग्रहणान्ङीप्सि ३५५
ऋतष्ठजित्यस्य ...ाने उष्ठमिति वक्तव्ये ऋकारांता ...त्यर्थः स्यादिति कञ्प्रत्ययेपि ५१
सर्वेष्टासिद्धिरित्य

वाजपेयराजसूयपार्थितर्पेआस्मिन्नारध्वेसन्त्वंतोदांतादपियज्ञाभिधायिनः परत्वादनेने
व भाव्यमित्याग्निष्टोमिकइत्याद्युदाहृतमिति भावः अध्याये[illegible]येवर्वः एवकारः स्पष्टप्र
तिपत्त्यर्थः वासिष्ठीतिभवार्थेऽण् पौरोडाशावित्यान्ङीप् पौरोडाशिकी पुरोडाशिकी पु
रोडाशस्यते इति पुरोडाशाः दाशृ दाने कर्मणि घञ् इहैवानिपातनाद्ध्रस्व उत्वे छंदसोठ
दश्शब्दा[illegible]व्याख्यानार्थयोर्यदणौ स्तः ऋगजलक्षणस्य ठकोपवादः छंदस इत्यादिउ
हार्थयोर्यदण्भ्यां यथासंख्यं न भवत्यस्वरितत्वादितिबोध्यं ऋगजतरण्यस्योपवादः चातुर्हो
त्रकइतिपार्थिवीहोता द्यौरध्वर्युरित्यादिमंत्रस्य चतुर्होतेति नामधेयंइत्यादीति आदिश
ब्दात् प्रायणिकः आध्वरिकः पौरश्चरणिकः नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थ
मिति वार्त्तिकं तत्र नामशब्दात् ख्यचूत्वा देवासिद्धे विगृहीतग्रहणमाख्यातार्थमि
ति ज्ञेयं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः अणृगयनादिभ्यो भवव्या[illegible]न
योरर्थयोरण् स्यात् ठञादेरिति आदिशब्दात् ठक्छयोः आर्गयन इतिअयनश

ख्यानमेवात्र शास्त्रे मत्यपरे कार्तिकर्मतोः किं शास्त्रेणानेनाः कृतिरिति करणे कृतिस्त्रियां
क्तिन् इत्यधोक्तकर्तृकर्मणोरुदाहरति जगतइति इहैमस्याः कृताभिहितत्वान्नतः षष्ठी न भव
तीति किमिति नन्विह कर्तृकर्मणी त्यांक्रियायाः आक्षिप्यते न ह्यकर्मको धातुरेव धातोश्च द्वयप्र
सपाः इतन्निडःश्च तत्रतिङ्प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ नलोकेतिप्रतिषेधेन भावात्ततश्च
परिशेषात्प्रयोग एव षष्ठी न विष्यतितत्किं इहोद्ग्रहणेनेति प्रश्नः कृतपूर्वी कटमिति अत्र
करोतिक्रियायाः समानाभिहितं कर्मत्वं कटस्यास्त्येवेति षष्ठी स्यात् द्वितीयापि केवलं समासा
दित्येतदर्थं कृद्ग्रहणमितिभावः ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे तस्य कर्मणि
विधानात्तेनैवाभिहितं कर्मेति नैवद्वितीयाप्राप्नोति नापितदपवादत्वात्षष्ठी इहाप्यनभिहि ६३
ताधिकारात् किं च कृतशब्दस्य कटसापेक्षत्वात्समासो दुर्लभ एव तद्धितोपीति चेद
त्राहुः एवं कृत मनेनेति विग्रहेश्च विवक्षितकर्मतया नावेत्त प्रत्ययेकृते कृतशब्दस्य क
टसापेक्षत्वाभावात्समासतद्धितौ भवत एव तथा च कृतपूर्वीन्ययं पूर्वं कृतवानित्यनेन

१९ समानार्थः संपद्यते गुणस्तु तथापि क्रिययाकारकाणां संबंधस्य कर्तृत्वादिनियमादर्शनाद
न्यापि करोतीति क्रियापेक्षं कर्मत्वकारकस्याप्युदेवेति एवं यज्ञोदनस्य पाचक इत्यत्र
षष्ठ्यात्र धृत्वेऽष्टापत्तिरेव शारणं स्वतत्पूर्वी स्तत्र समासतद्धितौ नवत एवेत्युक्तं तत्र समा
सः सुप्सुपेति बोध्यः तद्धितस्तु पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति कर्तृ इनिः तद्धितौ श्राद्धमने
नेति सूत्रादनेनेत्यनुवर्तते स्यादेतत् निर्देशे तात्पर्याधारेणात्वन्निषिद्धेति एवं च निर्देशिका
देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्युभाभ्यां मन्यते नत्वयं योगषष्ठीजायते तत्र मुख्यामु
ख्यासंनिधौ मुख्यस्यैव कार्यसंप्रत्ययात् प्रयोजककर्तृवाचकादेवस्यादन्यथा पाचयत्यो
दनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयुज्य प्रयोजकयोस्तृमुपारिलक्षण व्यत्वेऽनाभ्या
मपि कर्तृवाचकाभ्यां प्रयोगः स्यात् नैवं प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां नैरन्तर्य
षष्ठी जायते न त्वेकैकेनेति नेह मुख्यामुख्यान्याय प्रवृत्तिः तत्र लकारस्यैकत्वात्कर्तृ १९

त्वमुक्तं एवमेककर्त्तृकेषु कर्त्तृकाणामपि न क्त्वा स्तुत्वा व्रजति ननु चात्र सर्वे पूर्वोय एव भविष्य
ति यथा मीमांसा विप्राणां पूर्वं आनीयतामित्युक्ते सर्वे पूर्वं एवानीयन्ते अत्र वदन्ति अत्रा
ख्यातवाच्यायाः क्रियाया विशेष्यत्वेन प्राधान्येन तामेव प्रति सर्वासां विशेषणत्वात् परस्प
रेणासंबंधः नहि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते किंतु सर्व एव प्रभुं एवेति नतेषि हन स्तुत्य
पेक्षं पौर्वकाल्यमिति पूर्वं भुंक्ते ततो व्रजति इत्यत्र पूर्वशब्देनैव कालस्योक्तत्वान्न क्त्वाप्रत्ययः
आस्यते भोक्तुमित्यपि भवति आसित्वा भोक्तुमिति तु न भवति अनभिधानात् किंत्वा सि
म्र त्वोद्धारसेव उदित इति उदितत्वस्य तथा तस्मात् समासे क्त्वा विति समानकर्तृकेष्व परतु
मत्सूरतिमनाराध्येत्यादि महाकविप्रयोगाद्भिन्नकर्तृकेऽपि क्त्वा विति वासुदेवेनोक्तं तन्महात्मानस्ते
मंते स्थितस्वेत्स्वध्याहारेणैव तत्र निर्वाहः ओदनः पक्त्वा भुज्यते इत्यत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गु ओदनकर्मोक्तः
णशक्तिः ~~स्वशक्ति~~ रहितवस्तुप्रकाशत इति न्यायात् प्रधानक्रियया कर्मोक्तमतो गुणक्रियाप्रा
स्तुल्यकर्म विभक्तिर्न भवति पौनःपुन्ये णमपदं द्विर्भव णमंतस्य नामत्वात् साद्येपद

त्वं पायं पायं इति आतो युक्चिण्कृतोरिति युक् ग्रासमिति जमंतस्येति वा दीर्घः लंभमिति णमि वा
चं० रा० रा० नुम् व्यवस्थितत्वादुपसर्गस्य प्रलंभमित्यादौ नित्यमेव चौरंकारमिति खिच्चान्मुमः क०।
५७ रोतिरत्रोच्चारणार्थः चौरादयश्शब्दप्रधानाः चौरस्त्वमित्युच्चार्याक्रोशतीत्यर्थः नात्र चौ
रत्वंकारणं किं त्वाक्रोशसंपादनार्थमचौरोपि चौर इत्युच्यते स्वादुमर्थेष्विति प्रकृतेन ख
मुन्सिद्धेपि अव्ययत्वान्मुमः स्वादिष्वनिवृत्तिरित्याद्यर्थेनिपातनम् यथातथयोरिति।
अप्रं सिद्धाप्रयोगे इति सिद्धः प्रयोगोस्य कृञो निःप्रयोजनत्वा[illegible]त्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः याव
ति पूर्वकालत्व इतीह नास्ति असाकल्यार्थमिदं साकल्ये तु इशिविदोरित्येव सिद्धेः ४ निमूलकाष
मिति निर्गतं मूलमस्येति निमूलं एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबंधाद्भेदे ५७
सति सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः एवमग्रेपि जीवंतमिति जीवतीति
जीवः नाम्युपधात्कः हिंसार्थानां चेति सिद्धे अहिंसार्थे भिन्नधातुप्रयोगार्थं चेदं स्नेहनद
ति स्निह्यतेऽनेनेति स्नेहनं द्रवद्रव्यमुच्यते उपदंशस्तृतीयायां ॥ मूलकेनोपदंशं भुंक्ते ॥
नो
निमूल प्रकृति धातुप्रयोग एव धातोर्णमुल् न त्वन्यधातुप्रयोगेपि इति बोध्यं ४ ४ मूलकोपदं
शंभुंक्ते इति २

लि२

२८८ परत्वादुचाभावेन चतुर्णाविभावयाट चीविर्कल्पं ततिवा च्यं रच्छत्तीज्ञात्वं तेन समासांताश्चोक्तेष्वेषु परि
गणनादिति स्माह समासांतेषु विधेरिति यद्यपि टाचेष्वेते प्यद्भादेशे टुदेपा[illegible]क इति रूपे सिध्यति तथापि
घटीनेइति रूपं नासिध्यति णचिसत्यद्भादेशे तस्य स्थानिवत्वा [illegible] कर्तृकाध्यपनं वर्तते
[illegible]वाक्यार्थो न संगच्छत इति चेत् अत्राहुः ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृकाध्ययने लक्षणया वर्तते ब्राह्म ा५४
णकर्तृकाध्ययनेन तुल्याध्ययनं वाक्यार्थ इति न कोपि दोष इति गुणतुल्ये इति उपलक्षणमिदं अक्रि
यथा तुल्य इत्यर्थः एवं च ब्राह्मणेन सदृशः क्षत्रिय इत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रिय इति प्रयोगोऽसाधु
रेव अत एव पर्वतो वह्निमान् महानसवदिति वाक्ये महानसदृशः पर्वत इत्यर्थे वतेरसाधु स६
म५ त्वं मत्वा तस्य वतेः साधुत्वरक्षणार्थं पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हतीत्यादि क्रियापदं प्रयुंजते व
याः तत्र तस्येव समानधर्मवत्ता त्वसंख्यातोच्छइवार्थे प्रत्ययः क्रियाचो दिति नातु वर्ततइति द्रव्यादि तु
पा३ ल्येऽत्र प्रत्ययो भवंति मथुरावत्स्रुघ्ने इति मथुराया दृशः प्राकारस्तेन तुल्यः प्राकारस्स्रुघ्ने इत्यर्थः
चू५च तदर्हम् अर्हतीत्यर्हं वचाद्यपि [illegible]योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं तथापि अत्र सो त्रो विभक्ति २८
२ व्यत्यय इत्येके कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या प्राप्तित्वे ज्ञापकमिदं तेन घटैरामोदमुत्तमामिति १.

गततेनानिर्वृत्तमित्यत्रतुकर्तृरित्ततीयेतिविशेषउभयत्रापिअंतर्भावितएवर्थो वृत्तेः कर्मणीक्तः आ
द्विकामितिअद्ध्रुष्टखोरेवेतिनियमान्नस्ताद्धितइतिटिलोपोनमाः साद्दयम्सीरवजोजितकरणंस्व
रार्थंयुं वद्धा वप्रतिषेधार्थंचमासीनाभार्यः अधीष्टादीनांचतुर्णांमाधिकारेपि सामर्थ्याद्भूतइत्ये
तदत्रसंवध्यतेनाद्वियासमधीष्टोभृतोवेत्याद्युक्तैकाचित्कालक्रताशरीरावस्यागम्यतइत्याशयेनाह
संभृतइतिएतच्चवदति [illegible] पदमंजर्योः स्पष्टंमासीनइतिबालकः द्विगोर्यप्प्राग्वतेसंख्यापूर्व
पदानांतदंतविधेरभ्युपगमात्पूर्वेणयत्वजोः प्राप्तयोर्यद्वि धीयतेयित्यादनुदात्तः तेनद्विमास्यइ
त्यादावेगंतकालेत्यादिनापूर्वपद्मकृतिस्वरोऽवतिष्टतेयइत्युक्तेतुप्रत्ययस्योदात्तत्वादंतोदात्तोद्विमास्यः पाठो
स्यात् सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वादितिभावः यवप्यनुवर्त्ततइति व्याख्यानमेवशरणं समायाः खः
हम्यनोरख्रीशारमस्यमाऽऽमर समासमाधिष्टइत्यादिग्रथीष्यद्दयश्चत्वारोऽत्रानुवर्त्ततइति
भावः द्विगोर्दासंख्यापूर्वपदानांतदंतग्रहणमलुकीत्यभ्युपगमात्पूर्वेणनित्येप्राप्तेविकल्पः
न र द्वैसमिकइति खैमुक्तेपक्षेठञितिभावः द्वैयाद्भिकइतिटखोनेवेतिनियमादिहटिलोपोनअल्लो
पोनः नंदाभ्यामित्यैवंनतुतद्धितार्थेतिद्विगुसमासानंतरंरात्र्यः हसंवत्सराव्येत्येतंनाधीत्वा
एव

३८८

१ तृति पत्रम्

शंकचं प्रण्वतेस्तं स्व्याष्ट पूर्वपदानातदंतग्रहणमित्यभ्युपगमादस्त्येव संगतिरिति अप्रसंज्ञा
यामिति तत्रभव इत्यनेनैवास्ति द्धे उनरगिविधिर्द्विगोर्लुगनपत्य इति लुङ्गाभूदित्येतदर्थमि
दमत्रारब्धं एवं चास्मिन्वार्त्तिके चतुर्मासादित्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्त्तिकमत्रैवारब्धमित्य
पि ज्ञेयम् चातुर्मासीति कस्य संज्ञेत्याकांक्षायामाह आषाढीति आषाढान्तदेव तु तापौर्ण
मासीत्यर्थः तस्य ददिक्षिणा षष्ठ्यन्तेभ्यो पञ्चाख्येभ्यो ददिक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् कालो
धिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशंकां परिहरति आख्याग्र
हणादिति तत्र च कालवाचिनः सप्तम्यन्तादीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भव वत् प्रत्ययः स्या
त् प्रावृषेण्यमिति प्रावृषेण्य इति भवार्थे विहितः सद्दृश्यते इति दिशपत इति भावः शा
रदमिति संधिवेलाघृतुनक्षत्रेभ्यो ण् ॥ कालाधिकारस्य प्रयोगविधिः ॥ व्युष्टादिभ्यो ण्
व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्त्तते संपादिति गुणोत्कर्षः संपत्तिः आवश्यके ण्
नितिरिति वर्त्तिकात् वस्त्रयुगेन संपादि वास्त्रयुगिकं शरीरमित्यप्युदाहार्यम् वस्त्रयुगेन ३८८

१९५

आजाह इति समासांतस्याह ग्रहणं तत्समासग्रहणेन ग्रहणाच्च रात्र्यहः संवत्सरश्चेति
स्वप्रत्यये कृते पि च्छ्रीन इति रूपप्रसंगादित्याहुः उत्तरपदवृद्धिर्नेति ॥ एतच्चोपलक्षणं
द्विवर्षेत्यत्र द्विगोरिति ङीब्भवति परिमाण पर्युदासेन पर्युदासाभावादपरिमाणवित्ता
चितेतीह निषेधप्रवृत्तेः द्विवर्षभृतो तमधीष्ट इति ठञ् वर्षाल्लुक्चेति लुक् चित्तवतीति नि
त्यमिति नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवानिह प्रत्ययार्थ इत्युदाहरति द्विवर्षीणो व्याधिरिति
द्विवार्षिको मनुष्य इति अत्र वेदं तु मनुष्ये चित्तवति नित्यलुक् प्रसंगान्मनुष्यो मनुष्यस
दृशः प्रतिमादिरिति व्याख्यापास्यं तस्य गतिस्समर्थनीयेति दारक इति बालकः परिजय्य इ
त्यस्य विवरणं जेतुं शक्य इति तय्यजय्यौ शक्यार्थ इत्ययादेशः महानाम्न्यो नामेति तया
चांभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति भावः हरदत्तास्त्विति योगिकोयं न तु रूढ इति भावः मा
ह्नानामिक इति पुंवद्भावे कृते नस्तद्धित इति टिलोपः चातुर्मासादिति मासशब्दस्य कालवाचि
त्वात्कालाधिकारे वार्त्तिकारंभः न च विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिर्दुर्निपेति
रू

तडित्सौदामनीविद्युदंचलभरः तासिस्त्रपूर्वौक्तविषयेऽपज्ञातेविनोपदेशंज्ञातस्तुपज्ञातं कुलालादि
भ्योकुलालवरूडपंडालादिन्यादकुंभकारश्वपाकादयः कुलालादयः [illegible] भ्रमरपादपशाद्वाच्छेत्रा
[illegible]स्त्रन्येभ्योऽग्रणीग्रज्विधापेत तस्येदंस्त्रणादयः पंचमहोत्सर्गाः घादयस्त्रवष्टंतात्संवंधीनिसुः
[redacted] [illegible] [redacted]
अनंतरादिषुनभिधानान्नदेवदत्तस्यानंतरमितिवहेस्तुइडर्थमिदमुपसंख्यानं अणतुसिद्धए
वान्नद्योतनुरितिद्वन्त्वचोस्सामान्यग्रहणं ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिकेप्रक्रियावाक्येपूर्वामि
दत्ततोनिमित्ताभावान्नढत्वादीत्याशयेनोदाहरतिसावर्द्दित्रामितिक्विप् जातिविशेषोपंचम
ग्निदत्तापतईत्यत्रतुछंदसंहस्वार्थे आग्नीध्रमितिभत्ववेधानात्स्वयजस्त्रेनेतिभावः सोपी
तिअग्नीदपीत्यर्थः ननुधिवाग्नीध्रातवेत्यादावाद्युदात्तंप्रप्नुपतेवार्तिके तुरणेत्रियाठाद
यमंतोदात्तइतिचेदत्राहुः आग्नीध्रसाधारणादञितिवार्तिकेनविहितोयः स्वार्थेऽञ्ततत्व
दोतत्राद्युदात्तत्वंवोध्यमितिसमिधांकर्मणिषष्टीयं आख्यानमिकरणे त्सुदकमीमांसष्टयं

ति

२६१ ताद्याधानकरणेवेणणस्यात् सामिधेन्यइतीव याग्याग्निः सामिध्यंते सा सामित् संपदादि
त्वात्करणेक्किप्तस्या आधान इति विग्रहः सामिधेनीतिखित्वान्ङीप् हलस्तद्धितस्येति
यलोपः यया ऋचा समिद्दाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः प्रवावाजा अग्निमिंधवं इत्याद्याः आ
नुहोतादुवस्यते त्येताः सामिधेन्य इतीव वाक्र्यंते रथाद्यत् अणपवादः रथाद्यत्यांगे
५ इं वार्त्तिकमभिप्रेत्याह रथ्यं चक्रमिति रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदंतविधि
रूपसंख्यायते परमरथ्यं उत्तमरथ्यं द्वयोरंगं द्विरथं इह द्विगोर्लुगनपत्य इति यतोर्लु
क् ननु यत्स्त्वयोत्र रथांग एव मदीव्यते कथं तर्हि रथस्य वोढा रथ्य इति तद्वहतीत्यनेने
ति चेदेवं तर्हि अयमेव यत् रथांगस्य वोढर्यपीष्यतां तद्वहतीति रथयुगमित्यत्र रथग्र
हणंत्यज्यतामिति चन्मैवं द्वौ रथौ वहतीति द्विरथ्य इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्यइति प्राग्दी
व्यतीयलुक् प्रसंगात् तद्वहतीति यत्स्त्वपस्य तु प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुगिति
द्विरथ्य इति सिध्यति ननु द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्रा चीत्य वर्कणत्कथमत्र यतो २६१

४१६ तिवोध्यं शीलेकइति शीलंस्वभावोनिमस्य नःशीःकइति ह्रस्वस्तु प्यकारेप्रयोगान्न कपीत्यत्र नेति नवि
भाणोद्धानभवतीत्याहुः अकचोद्वितीयाकाराउच्चारणार्थः इतिधनपनुदाहरति पचनकीत्यादिअनुकंपायां
कृपादयानुकंपास्यादित्यमरः नीतौचपुत्रात् अनुकंपायुक्तादिति यद्यपिपुत्रादिरेवसाक्षादनुकंपायु
क्तोनतुधानादिस्तथापितद्द्वाराधानादीनामप्यस्त्यनुकंपासंबंधइतिभावः धानकाइति धानाश
ब्दस्त्रीलिंगःततःकेणइतिह्रस्वः कप्रत्ययांतादाप् अत्रप्रत्ययस्थादितीत्वेननभाव्यं प्रायेणनधान
काइतिपद्यते तत्रलिंगातिवर्तिद्रष्टव्येतिहरदत्तः वर्मव्यतिहारेणचास्त्रियामितिसिद्धेणचःस्त्रिया
मितिसूत्रेपुनःस्त्रीग्रहणेनज्ञापितंस्वार्थिकाःप्रकृतिलिंगेक्वचिदतिवर्तंतेइतितेनधानकाइ
त्यत्रपुंस्त्वमितिभावः घनिलचौच चकाराद्यप्यापाप्नामितिकाशिकाइहपूर्वसूत्रेणैवठाज्विहितः
वाचनात्कोपिचेत्कारेणतुकस्याप्यनुज्ञाक्रियतइतिचेत्सं योगविभागेफलमापीचिंत्यमितिहरदत्तः
तन्नादौसमारद्वंद्वे सौत्रंपुंस्त्वं आदिग्रहणंचिंत्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिस्तदादावेत्येवसिद्धमितिहरद
त्तः अस्मिन्प्रकरणइति अनुकंपायांनीतौचेत्यर्थद्वयस्येवप्रत्ययासत्या बुद्धौसन्निधानादिति
भावः ऊर्ध्वग्रहणमिदंसर्वलोपार्थंप्रादेःपरस्येत्यादेरेवस्यादिति मित्यत्याह द्वितीयादचउर्ध्वस
र्वमिति अजिनांतस्येत्यतोलोपःइत्यनुवर्तनादाह लुप्यतइतिननुतत्रग्रहणंव्यर्थंइकाः ४१६
३८

सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं चेह मैनसंबंध्यते तयोकांतत्वासंभवात् नचोद्धेक अयोगीत्यादौ
संभवोस्तीतिवाच्यं कृतत्वस्यासिद्धत्वात् यद्यपि श… क्रांतेर्यङ्लुकि ऋद्धिति पिच्छ्राशाशाकीति संभवति
तथापि यङ्लुकोसर्वत्रिकत्वान्नेदृशं छंदसि कचित्प्रयुज्यते वा सर्वैर्विधयः छंदसि वा विधी
यंते इति दत्वविधिर्न प्रवर्तते इति भावः ऊकारसकारेति अकज्विधौ सुपोप्यनुवृत्त्या सर्वना
म्नास्तु यद्यपाचटे विशेषणे कामचारात् अव्ययस्याप्रसंगो भाष्यकारवचनाद्वव स्यास्त्रीपतेर्केका,
रसकारेत्यादिसंकोचश्चापुष्कदस्मन्मात्रविषयकस्तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् अन्येषां त्ववि
शेषणे प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् नतु सुबंतस्य तेन सर्वकेण इमकेन भवकं च्युरः स्यात्
भाष्यकारस्य मते तु नेदं तु शब्दस्य फलं तथाहि उदाहृतोन्यतरस्यामित्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय
एव विकल्प्यते न तु परत्व प्रत्यय एवं हि परत्वाविशिष्टो विधीयते इति विशेषणत्वात् गुणानां च
परार्थत्वादिति न्यायात् इदि हापि विभाषाग्रहणेन वृ १२ दौ पंकति दूट॥ तामित्यादि सिद्ध्य
ति त्यपकामपकोति नन्वत्र सुपः प्राग्विकृते प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतो रथियो चीतिय
त्वं नस्याद्बहिर्भक्तिपरत्वाभावादिति चेत् मैवं अकृतव्यूहपरिभाषया प्राग्निप्यतामाश्रित्याक
चः पूर्वमेव पत्वाविधानात् एव पुत्रकामा मकारवित्यत्राप्यकचः प्र व म मेव पुत्राद्देशादि

४०७ बुनेष्यते तदर्थस्समनुपास्त्रमिधार्मेशावपत्वात् दश्यतइति वइत्यनुवर्त्तते अर्णावइति अर्त्तेरसुन्
नुडुअर्णोजलंतद्वान् संज्ञायामिति तदस्यास्तीति सूत्रस्येतिशब्दस्येवायंप्रपंचः मूर्णैति व्याख्या
चिलिकत्कृतपदेन देशादस्यानुकरणंनभवति लक्ष्यपदेभावात् किंतु सूत्रेसाहितिकोपंचमीति
भावः प्रयुज्यते चोभयथाप्यधिरोहति गांडिवं मरुत्वो गांडीविकनक शिलाभ्रजाभ्यामितिचआ
सुतिवलइति सूत्रअमिषचेक्किन आसुतिराभिषवः परिषद्वलइति परितः सीदतीतिपरिषत् सस्सू
द्विषेत्यादिनाक्विप् सदिरप्रेरषत्वं पारिंतद्यमिति अदभ्यसोरित्यादिप्रत्ययोवाहुलकात्स्वेरपि
भवति तथाचभाष्यं पार्षदकृतिरेषातत्रभवतां सर्ववेदपार्षदंहीदं शास्त्रमितिच भरि
स्वाह पथद्वलान्महाव्रसैराटनैकाटिकाश्रमानिति प्रषदेषादशावरेतिमनुः भ्रातृवलइ
ति वलइत्यत्राणग्रहणमनुवर्त्ततेनेह दीर्घः उत्रवलादौ तु स्यात्तत्राह संज्ञायामित्यनुवर्त्ततेरिति
वनागिर्यो रितिसूत्रादितिभावः ज्योत्स्नाचंद्रप्रभातत्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीतिमत्वर्थीय
यति एतेनतमःसमूहे तमिस्राशब्दोव्याख्यातः निघंटुषुतमः पर्यायस्तामिस्रशब्दः पठितस्त
त्रसमूह समूहिनोरभेदोपचारइति हरदत्तः स्त्रीत्वमतंत्रमिति व्याख्यानमत्रशरणं ऊर्जस्व ४०७

२६

तु तस्यामिस्वत्येतेन द्वांतं न त्वणंतामिति न विरोधः एवं च तामिस्रा रात्रयोऽस्मिन्संतीति तामिस्राः पक्ष
इत्यपि व्याख्यातुं शक्यः सिकताशर्कराभ्यां देशविशेषस्यवद्रूप माणत्वा दाह चट इति मतुप्चेति अन
न्तरस्यां ग्रहणेन सर्वत्र मतुपः समुच्चयादिति भवः सिकता इति लुपि युक्तवद्भावः अत्र सूत्रस्योदा
हरणममरः संजग्राह स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करवति देश एवादि मामेवमुन्नेयाः सि
कतावतीति दंत उन्नत उन्नत इति दंतवान् ऊषसुषि समाहारद्वंद्वे सौत्रः स्यादूषः क्षारमृत्तिका
ऊषवान्नूषर इत्यमरः सुषिः छिद्रं खर इति महत्कंठविवरं खं तद्वान् इत्यर्थः गर्दभे रूढोयं
पुरवरो वाला च इति हरदत्तः नगरमिति नगा वृक्षाः पर्वताश्च जातिशब्दो यं तत्राच नगरी त्यत्र डीर
भवति नगशब्दो यमप्रयादिषु पठ्यते इति वृत्तः छ्ण्णादि सूत्रेण स्यात्सिद्धत्वादस्याद्यो यं न वक्तव्यः
इति हरदत्तः पांडुर इति पांडुशुक्लो वर्णस्तद्वान् अत्र च स्वत्यन्नएवेति गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते
हरिणः पांडुरः पांडुरित्यमरः गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणे लिंगास्तु तद्वतीति च कच्छुः कच्छूरस्या
जोगाविशेषः द्युद्रुभ्यां द्युम इति द्यौरस्यास्तीति दिव उदित्युत्वद्वर्णत्वं सोस्यास्ती जनकतयेति
द्रुमोपि वृक्ष एव पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः इह सर्वत्र समुच्चीयमानोपि मतुप सूत्र शब्दे

४०६ स्यान्मूलत्वात् अयं भावः विषुवति दिनानां समतायां जातायामग्रे न्यूनाधिक्यानि वा दिनानि भवेयुरिति
नानागत्त्वादिनवत्त्वं यद्यपि विषुवति नास्ति तथापि नानागतादिनमूलभूतदिनानां सत्त्वान्न योच्यु
तइति तथा नानागमनवत्त्वान्मत्वर्थस्य वास्थितावेतस्य विषुण शब्देनोच्यते प्रज्ञास्यधाप्राज्ञो व्याकर
णमिति चेत् ननु प्रकर्षगुणभूतया क्रियया कर्मत्वेन संबंधः कृद्ग्रहणगत्याश्रित प्रयोगे षष्टीन कृत
दूर्वीकटमिति चेत् ननु प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः स एव प्रज्ञावान् तथा च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यण्
कृतो सिद्धाविष्टे किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्याशंकां निराकुर्वन्नाह प्राज्ञेति स्त्रियां टाप् प्रज्ञास्यास्तीत्यण्
तुङ्गी स्यादिति तिभावः वार्त्तेत्यतिवार्त्तिकमिदं काशिकाकृता रचितं शब्दः स्त्रे प्रादीप्तः विच्छिन्न
स्यप्रतिविधानवार्त्तिः तपस्वी सहस्वीति स्य संतत्याच्चासिद्धे पुनर्वचनमरणवाधा माभूदिति सहस्रा
तुठनोपि वाधनार्थं तच्च समाधाने मूलपुस्तके ष्वपि क्वचिद्दृश्यते उत्तरार्थं द्वतीति विनेन्योर्यथा
संख्यं प्रवत्यर्थे स्यतिवोध्यं ज्योत्स्न इति शुक्लः पक्षः तामिस्र इति कृष्णपक्षो नरकं विविशेष
स्यातमः समूहस्तामिस्रं संज्योत्स्ना तमिस्रेतेति निपातनात्मत्वर्थीरस्यपूर्वं हि स्यवयवभूतानि तमांसि त्र
विद्यंते तदस्मिन्नस्तीति विग्रहे रांतादण तमिस्रा तामसी रात्रिः ज्योत्स्ना चंद्रिकायान्विते त्यमरोक्तेः

लः धूमनीलः कृष्णजंतुपुकालः माद्रिकालः उपतापो रोगः विपाकालः वत्सांसाभ्यां कामबलेति कामका
मबलशब्दौ सूत्रेऽर्शआद्यजंताविति भावः वत्सूल इति स्नेहवानित्यर्थः ननु वत्सांसशब्दाभ्यां वपो वि
शेषरूढौ न कामबलयोस्तत्कथं ताभ्यां लजंताभ्यां कामवा बलवांश्चोच्यते इति चेन्न श्रुत्राहुः वृत्तिवि
षये वत्सांसशब्दौ स्नेहबलयोर्वर्त्तेते इति अस्मिंस्तु प्रकरणे सर्वत्र समुच्चीयमानोपि मतुविहन्यते म
तुवंतेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः किंत्वर्थंतरमेव तेन प्रतीयते वत्सवती गौः अंसवान् दुर्बल इति लोमा
दिः इहनंदिग्रहिपचादिभ्य इति वक्ष्यमाण इच्छापिच्छादिभ्य इति सुपठम् अंगकल्याणे इति गणसू
त्रमर्थतः पठितिंग्गृंगादिति शाकपलालादीर्घ्रा हृस्वत्वं च वात्र प्रत्ययः महच्छाकं शाकीनद्वत् शा
किनं महत्पलालं पलाली न दृत्पलालिनं हरितिजि यीलोपश्चेत्तु एणादि सूत्रे एड कारा कारयोर्लो
पश्चानुप्रत्ययः दर्द्रूसूरोगविशेषः तद्वान् दद्रुणः विषुगिति समधीनानीत्यस्यापवादोयं अक्रु
तसंधेरकृत एणादेशस्यांचतेर्लोपश्च कारान्त प्रत्यय इत्यर्थः यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलो
पः स्यात्तदा वलिलोपे सति विष्व इति स्यात् विषुण इति विषुनानाचंचतीति विष्वंच्येतान्यस्यसं
ति विषुणः विषुवदाख्याः कालस्तस्यां दिनानागतानीति दिनानि संतिदिनांतराणां न्यूनाधिकभावः

४०५ निष्पावपासुहुनुपारूपाद्यपः सिध्मादयः समुच्चयार्थामितिनिपातानामनेकार्थत्वादितिभावः
नचेति ढ नाव्यन्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चायेतामिति शंक्यं तयोरप्रकृतत्वादितिभावः नचेति
न्यतुप्प्रत्ययस्तु समुच्चीयतेतस्यप्रकृतत्वादस्तिचहालिंगं केशाद्धइत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं तद्धि
ड्नि ठनोः प्रस्प प्रांक्रियतप्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यविकल्पार्थत्वेवेतदनुवृत्त्यैवासिद्धौ किं
तेनाक्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येवं तथाचं वार्त्तिकं लजन्यतर
स्यामितिसमुच्चयइतित्रयं भावः प्राणिस्थादितिसूत्रेण लाचि विकल्पते पद्मोमतुबिति चूडालः चू
डावानिति रूपद्वयं नयापि सिध्मादीत नपापि सिध्मादिषु पेदं नास्तीति ठनोः प्रवृत्त्या दोषः समुच्च
यार्थत्वे तु दोष इति एवं च लज्वाप्यादिति वृत्तौ वा शब्दः समुच्चये वो ध्यः वास्यादिकल्पे समयोरे
कार्थे पि समुच्चये इत्यमरः वातदंतेत्यादितिसिध्मादिं तर्गण सूत्रं ऊड् चेति डित्वाद्ंतादेशः ऊकार
मात्रो वंतादेशात्वासिध्मा वाति प्रत्ययत्वाभ्युपगमात् वातूलशति क्षांतोदात्त मिदंप्राचां तु वलाह
लः वातात्त्वेति पठित्वा वातूल इत्युक्तं तदुपेक्ष्यं प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्त प्रसंगात् गणसूत्रवले
नांतोदात्तमेवेष्यत इत्याहुः पार्ष्णीधमन्योर्दीर्घश्च ह्रस्व इत्जंतूपतायाश्चेत्यपिगणे पठ्यते पार्ष्णी

वर्णो वर्णेपधादितिझयः इमद्दमापिमतुवाज्ञिप्रस्यप्रातिपदिकस्यविशेषणंतादाह झयंतादितिविद्युत्वा
नितिएतेनवह्निमद्वानितिनैयायिकप्रयोगेनिरस्तः उक्तरीत्याजश्त्वस्याप्रवृत्तेर्मत्वंतान्मतुयोनिषे
धाच्चननुगोधुङ्मान्मधुलिण्मानित्यत्रहस्यपत्वेढत्वेचकृतेझयइतिवत्वप्रत्यानुनासिकपरत्वा
भावात्प्रत्ययेभाषायांनित्यमित्यनेनघकारढयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोधुग्वान्मधुलिड्वानित्यादि
ष्टंप्रसज्यतमेवम् घत्वढत्वयोरासिद्धत्वेनझयइतिवत्वाप्रवृत्तेः प्राणिस्थान्नदीमरवावान्दीपइतिप्र
त्युदाहरणंदिग्पंदर्शितांशिरवाशब्दस्यव्रीह्यादिपाठेनलघोऽप्रसंगात् चूडावान्वृद्धाइतिप्रत्यु
दाहार्यमित्थंहरदत्तः नचवद्धस्यप्राणिमस्तीतिशंक्यंमुखनासासंचारावायुःप्राणस्तद्वानेवप्राणीतित
दाशयात् प्रणपंगादेवेति एतच्चेतिकरणानुवृत्यालभ्यते चङ्गलोसीति असीत्यस्यातिङ्ःतिङतीति
घातः चङ्गलशब्दात्सोरुत्वेनस्यदेरुत्पलुताद्दित्त्वकारेकृतेहलांसमनघर्मत्वात्तस्यानेडकारोनु
दात्तः सुपस्यानिकस्यापिसुप्रादनुदात्तौसुप्यितावित्यनुदात्त इत्यस्येपूर्वेणसहकश्चादगुणेसत्येका
देशउदात्तोनोदात्तइत्योकारउदात्तस्ततएङः पदांतादतितिपूर्वरूपमेकादेशस्तस्यस्वरितोनुदा
त्तइत्यादिनास्वरितेकृतेहाज्ञाचंचकारइत्यर्थः रसिद्धादिभ्यश्चासिच्छगडुधमानीविजय

४०४ नित्ययोगेह्णीरिणो वद्धाः अतिशायनेउदरिणीकन्यासंसर्गे दंडीसंसर्गः तेनसंयुक्तदंड एवो
च्यते नतुग्रहावास्थित दंडोपिइह दंडपुरुषोः संयोगे सत्यपिदंडीपुरुषइत्यादिवत्पुरुषीदंडः पु
रुषवान्दंडइति प्रयुज्यते व्यतिरेकनियामकस्यविलक्षणसंबंधस्याभावात् संयोगे समानेपि प्रती
तिबलाद्वैलक्षण्यंकल्प्यत इत्याहुः एवंचयवसंयोगमात्रेणयवमत्यग्रायोनभवंति यवमत्तु
लवच्चपात्रेचेत्यादावपेनकयंयवमतीभिरद्भिरित्यादौ यः भूमादिग्रहणंप्रापकमित्याद्युत्तरंचसं
गच्छतएव अत्रमत्वर्थीयेप्रेतिकयंतर्हि रूपिणीकन्यारासिकोनटइति अत्राहुः रसादिगणेगु
णादितिपठनेतेनवाचिभ्यएवान्यमत्वर्थीयस्यनिषेधः रूपिणीत्यत्रतुरूपशब्देनसौंदर्यंगृह्यंते
तत्रनगुणः रासिकइत्यत्रतुरशब्देनभावोगृह्यतेनेतुरसनाग्राह्योगुणइति गुणेतद्धातिचप्र
सिद्धायेशुक्लादयस्तएवगृह्यंते नतुरूपादयोपि तेनरूपंवस्त्रामित्यादिप्रयोगोनभवति मादुप
धायाः मच्छप्रत्यस्वमस्तसमाहारेद्वंद्वः तेनमतुप प्रत्ययात्प्रातिपदिकंविशेष्यतेतदाहम ४०४

त्संवेदितं गोदत्तं यथा पथ्यं विषयेभ्यः शब्दो यं कथं चेन्मुख्यत्वादितः तदस्यास्त्यस्मिन्निति म
तुप तदिति प्रथमासमर्थात्प्रत्ययः अस्तीति पुरुषवचनेऽविवक्षिते कालस्त्वविवक्षितः धने गते
भांषिविनि वा धनवानयमिति प्रतीत्यभावात् इति शब्दो विषयविशेषलाभार्थं तथा हि
भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने संसर्गेस्ति विवक्षायां भवंति मतुबादयः अस्तिवि
वक्षा यां ये मतुबादयो विधीयंते ते भूमादिषु विषयेषु भवंतीति वार्त्तिकार्थः भूमा यथा बहुत्वं
तच्चापेक्षिकं यस्याल्पिया बहुचेतंता वदेव बहुत्वबोधक बहुशब्दे नापि प्रतीयते यथा यं
चयाभिरपि गोभिर्देवदत्तस्य बह्वो गाव इति व्यवहारः राज्ञस्तु सहस्रगोरपि गावोऽल्पा
इति व्यवहारः गोमान्यवमानयस्वरवादीन्दिभिपरिछिन्नाप्यवायेस्संति स एवमुच्यते
ननु सर्वेणापि पर्वैर्यवंमार्ग नेति कूर्यंत दि पवमनीभिरद्भिः पूयंप्रोक्षतीति अग्राहुः
ज्ञाति मंत्रसंवंधस्याविवक्षितत्वात् भूमाभावे प्यत्र मतुप् भूमादिग्रहणं तु प्राय्रे
येण भूमादयः प्रतीयंत इत्येवंपरं मिति निंदायां ककुवर्त्तिनी कन्या प्रशंसा रूपवान् ॥

दितिदिक छत्रादिभ्योणः छत्रादि॰ गुरोर्गत्येवसुवचामिति कामीसा छीलस्तत्रे कैयट ता
च्छील्येण इति कर्मन् शब्दस्य छत्रादित्वादितिभावः चौरीत्यादि चुराशीलमस्याइति विग्रहेण
प्रत्यये संति तदंतान्ङीप् सिद्ध्यतीत्यर्थः कर्माध्ययने तदस्येत्यनुवर्त्तते ॥ गीहाधिकेत्रत
एवदतदाह प्रथमांतादितिऐकान्यिकइति एकमन्यदितिविग्रहस्ततद्धितार्थेतिसमासस्त
तष्ठक् एवं द्वैयान्यिकः त्रैयान्यिकइत्युदाहार्यं इहतु वृद्धिं वाधित्वा न य्वाभ्यामित्यैच् हि
तंमद्वाः अस्येति प्रकृतमपीह हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते तदस्मा इत्यस्यापवादकर्बो
वेत्याशयेनाह अपूपमद्वाणं हितमस्मैइति अपूपशब्दस्तद्रह्वणेलाह्वणीक इति भावः
म्रालेपवागरुकाम्रकाम्नाणेविलेपीतरलाचसेत्यमरः टिठनिति इकारउच्चारणा
र्थः टोङीवर्थः संघातविगृहीतार्थामिति औदनिकइसत्रहि वृद्धिनिवारणाय टिठ
नारद्धोऽन्यथा लाघवात् ठञ्जमेवब्रूयादितिभावः आकरिकइति खनिः स्त्रियामाक
रः स्यादित्यमरः अध्यायिन्य अदेशकालात् किंकारपामधीते पूर्वीह्णेऽधीते क

३१२ छिनत्ति प्रस्तारसंस्थानशब्दौ सान्निवेशपर्यायाविति बहवः प्रस्तारो यज्ञ इति यज्ञसंस्थानं
सन्निवेश इत्येके नैकटिको भिक्षुरिति संन्यासी ग्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव
ग्रामे प्रविशति न तु तत्र वसतीति भावः आवसथात् ष्ठल्कारः स्वरार्थः आवसन्त्यस्मिन्नित्याव
सथः उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः कुसीदसूत्रादिति कुसीददशैकादशादिति सूत्रे पा ३८
त्राभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः इह नौद्व्यचष्ठन्नित्यत्रेव ये बाधकारः सांहितिक इति भाष्यते
तेषामेव गणने ष्ठलादेः चित्तमनाविमितिभ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः चिन्त्यत्वया
न्सर्वाननपि वर्यजीगणत्॥ ॥ ठकोवधिः समाप्तः॥ युग्य इति युगं रथाङ्गं वहतीत्य
र्थः। प्रासङ्ग इति प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ्। धुरो धुरोऽठ्ढकेत्येव स्युवचं। नमउ
दक्षाप्यां इति उपधायां चेति पूर्वसूत्रादेतन्न भवत इति भावः उपधायाः किं प्रतिदीव्नः इह
नान्तस्य मत्वे यीकारस्यानुपधात्वान्निषेधो न प्रवर्तते खः सर्वधुरात् सर्वधुराया इति
वक्तव्येन पुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया वं धुनि वक्तुरिहाविति वत् सर्वधुरामीति

३१२
३८

६२

क्याहलन्त्यमित्संज्ञं भवति [illegible] संज्ञं भवतीति वृत्त्यामित्युक्तैकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धे
हल च हल च हल्‌ हलन्त्यमित्युक्ते स्याप्यभावः कृत्तैकशेषेण हल्पदेन संबंधसामान्यष
ष्ठ्यासमासे न्यस्य च हल्‌ हान्तेषु पमासाख्येवोभयत्रान्वयः एवञ्च हल्सूत्रानं हलः
पार्स्यं चेत्ति वोधः अन्त्येण हो इति वत्पष्ठीति अत्रोच्चारयितु रेकशेषनिर्देशाद्वोद्धु
स्त्वोद्दृत्तावोधः हः समीपो लकार इत्त हल्सू पांत्स्यं चेत्ति केयटोक्त व्याख्यायां तु हलितिसं
ज्ञं भवति हल्‌ स चिदित्ति वदेदित्युक्तं नचैवमपि न विभक्तावित्तिविभक्तिपदवोध्य
सुप्तिङ्‌वोधे हलन्त्यमित्तिवाक्यार्थवोधोत्तरं तद्बाधप्रापवादवाक्यार्थवोधोत्तरमित्यन्यो
न्याश्रयत्वादवस्थ एवेति चेन्न ० अपवादवाक्यार्थवोधोत्पूर्वं पस्पदार्थोपस्थित्तावुत्सर्गवाक्या
र्थवोधे प्रतिवंधकाभावात् नच भानज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्येव प्रतियोगिज्ञानेऽभावज्ञान
स्य कारणत्ताकल्पयापि सम्मत्ता प्रतियोगिज्ञानं विना निषेधस्याप्यसंभवाच्च ० पूर्वेच्चपवाद
अभिनिविष्टात्तेपश्चाद्वुत्सर्गादृत्यस्यत्वपंभावः लक्षणैकचक्षुष्कस्यादेशपत्तावच्छेदका
वच्छिन्नेसर्वत्रोत्सर्गकृत्तसंस्कारोद्बुद्धावुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्यामुक्तवंतंप्रति

३ र्वाक्यार्थवोधोत्तरमित्यऽन्योन्याश्रयत्वादवस्थ एवे [illegible] अपवादवाक्यार्थवोधात्पूर्वंप: पदार्थोपस्थित्तावुत्सर्गा

37 ५

मामुंक्षाइतिवाक्यस्यैवापवादशास्त्रवैयर्थ्यं ॥ पूर्वमपवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीय तदविषयं तत्तल्लक्ष्यं तत्तद्विषयवाक्योपप्लवहारोत्सर्गेण संस्कार्यमिति अन्यथा विकल्पापत्तिरिति ॥ यद्यपि मुक्तवत्तप्रतीतिन्यायोपि नाजातनिवृत्तेर्व्यभिचरितत्तथापि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न दोषः ॥ न्यायानंगीकारेपि विकल्पापत्तेः सत्वाच्च ॥ अभिनिविष्टं तदित्यस्य बुध्यारूढा भवंतीत्यर्थः ॥ ल[illegible]त्से कचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनेन विनापि अपवादविषयेषूत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकं प्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः ॥ तदुक्तं कल्प्यं चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तते इति प्रकल्प्य परित्यज्य ॥ यत्तु प्रकल्प्य चेत्यस्यायमर्थः यथा न संप्रसारणे इति वचनात् परस्य परणः पूर्वसंप्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इति अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयट स्तन्न ॥ न संप्रसारणे इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ॥ तत्र हि एतदेव ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति ॥ पद्य संप्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेधइत्याद्युक्तम् ॥ न हि न्यायेन सिद्धे एवमुक्तिः उचिता तस्मान्न्यायस्य मदुक्त एव विषय इति बोध्यम् ॥ यद्यपवादवाक्यार्थं विनानोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थस्तत्र हि न उक्तयुक्तेः ॥ न विभक्तौ तुस्मा इति शास्त्रपदार्थज्ञानमात्रेणयादीनामेतद्विषयत्वाभावबुध्या तेषु हलंत्य ४

५२

३४

दित्त्वतिपरस्मिन्प्रत्यये सास्येयोनौग...वाति विलंबंच प्राकृते पिप्रवंचे सपत्दिपदमुद्दीतं केवलः प्र
त्ययोपात् तादिपदितिमिमीते कोहृदायंडितोपि वैवैयाकरणानामौपानिष्ठदानांच प्राक्रियामाश्रि
त्य प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थोऽयं श्लोकः किमः संख्यानट सोत्यनुवर्त्तत एवं संख्याः परिमाणं परिछेदस्तास्मिन्कि
त्तेर्थेदः प्रश्नस्तास्मिन्वर्त्तमानात्किमः प्रथमासमर्थाद्दस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात् संख्यापरिमाणे किं
क्षेयेमाभूत् कासंख्येयमेषां दशानांम्प्रमानामसंज्ञानांजातिमात्रोपजीविनां सहस्रशः
समेतानांपरिवृत्वेनाविद्यते इत्येवं संख्येद्धारेण प्रसंख्यायाः कुत्सावोध्यासंख्यापात्प्रवय
वे ग्रवयवे वर्त्तमानां यासंख्यातद्वाचिनः प्रथमांत्यर्थेतप एस्याद्यंप्रतिज्ञ अवयस्योऽवय
वीप्रत्ययार्थः स्यज्ञस्येत्यधिकारात्त्यपाद्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रथमेयं प्रत्य
यार्थस्तद्वत् त्रयामितिननुत्रयोऽवयवास्तंतवोयस्यत्रयंपटः शत्रयामिति प्रयोगे संभवत्यपि
मुनित्रयमिति प्रयोगेन संगच्छते अन्यपदार्थस्याऽवयववाचिनोऽभावादिति चेत् स्वबाह्रुः

अवयवीत्यत्र समुदाय एव स चातिरिक्तो वाऽनतिरिक्तो वेति विचारांतरं एवं च समुदायस्यातिरिक्तत्वप
क्षेऽपि समुदायघटकत्वेन मुनीनां प्रत्यभिज्ञानान्मुनित्रयनमस्कारस्यापि विघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति
उभादुदात्तो नित्यं इह चित्त इत्यनेनैवांतोदात्तत्वं सिद्धं सर्वोदात्तत्वं तु अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति व
चनाद्बाधितं न चेह उभयेति संबुध्यंतेस्यामंत्रितानुदात्तत्वं बाधितुं वचनमिति शंक्यं पुरस्ताद
पवादन्यायेनाचेत्स्वरस्यैवाबाधनान्न त्वामंत्रितानुदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् तस्मादुदात्तत्वव
चनसामर्थ्यादादेरेवायम् प्रत्युत्पत्तेन यथा उभयं स्थ एव वचन इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह
सचेति तदास्मिन्पुनस्सद्ग्रहणमस्येति बहुव्रीहिसंबंधसद्ग्रहणानिरासार्थं प्रत्ययविधौ तदंतविधे
रभावान्न बहुदशांतादिति अंतग्रहणं किं दशस्याधिकारास्मिन् शते न चेह व्यपदेशिवद्भावेन
दशांतत्वमस्तीति वाच्यं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात् अदंतप्रत्ययग्रहणपरि
भाषाबाधात्तदंतविधौ सत्यपि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदंतस्येति परिभाषाबाधनार्थादिति पञ्चमः सा

नि॥ ॥ अजाद्यतः अजशब्द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः अत् च आदिर्यस्येति तु नार्थः अचीति नि-
र्देशात् गणपाठसामर्थ्याच्च अदित्यपि न स्वरूपग्रहणं संख्यायाः इति लिंगात् अजादिभ्यः पृथ-
कारि३ क्पाठसामर्थ्याच्च इह आप् प्रातिपदिकादित्यधिकारेपि आपो न संबध्यते इहैव तयोर्विधेयत्वा-
त् अपि तु प्रातिपदिकमेव तच्चाकारेण विशिष्यते विशेषणेन च तदंतत्वलाभः तदाह अजादीना-
मकारांतस्य चेति सूत्रे आत् अपि तु प्रातिपदिकमेव तच्चाकारेण विशिष्यते॥ इति षष्ठीतदर्थश्च
वाच्यवाचकभावः स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देशः इत्याशयेनाह वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति एत-
च्च लिंगं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणोक्तं कस्माद्भवतीत्याकांक्षायां सन्निधानादजादि-
भ्योऽकारांताच्चेति बोध्यं इको यणचीत्यत्र कस्मादचि पर इत्याकांक्षायामिक इति यथा टापः
टकारः स्वरार्थः औङ आपः आङि चापः याडापः इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च तदविघातार्थ-
पकारः आविन्मुक्तेर्हि तदनुबंधपरिभाषया औङ आप इत्यादावपमेव गृह्येत डाप्चापोस्तु

२०९ ग्रहणं न स्यात् नन्वेतदित्येव सिद्धेऽजादिग्रहणं व्यर्थं न च क्रुंचाऽऽदिभिन्नेहेत्यादिषु हलंतत्वादप्राप्तेर्वि
धानार्थं तदिति वाच्यम् तथा हि सति क्रुंचेत्यादिरेव णः स्यात् न त्वजादिरितो व्याचष्टे अजाद्युक्तिर्ङीषो
ङीपश्चेति खट्वेति खट्वा अशूप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन् नन्व चेतनानां ख
ट्वादिशब्दानां कथं लिंगव्यवस्थेति चेत् उच्यते लोकप्रसिद्धं स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्म
कं लिंगं न व्याकरणेनाश्रीयते पराणि नित्यादौ तत्त्वाभावप्रसंगात् तत्र तटस्तटी तटमित्यादौ यथायथं
लिंगत्रितयनिबंधनकार्याणामसिद्धिप्रसंगाच्च किन्तु पारिभाषिकमेव लिंगत्रयं तच्च केवलान्व
यित्रयपर्यायं व्यक्तिरिदं वस्त्विति शब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् तत्र कश्चिच्छब्द एक
स्मिंल्लिंगे शक्तः कश्चिद्द्वयोः कश्चित्त्रिष्विति लिंगानुशासनादिभ्यो निर्णेयं कुमारब्राह्मणा
दिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्री
ये स्त्रीत्वे कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगाः प्रवर्तिष्येरन् करेणुरिभ्यां स्त्री

तृतीयया पुंस्त्वमेकत्वं च ज्ञाप्यते १

नेमे. इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथंपो।
ज्यः पारिभाषिकस्याव्यावर्त्तकतया तद्विवक्षाया अकिंचित्करत्वात् लौकिकस्य तु लिंगस्य पशुश्राव्या
दप्रतीतेरिति चेत् अत्राहुः छागो वा मंत्रवर्णादिति षष्ठ्यांत्यधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बो
ध्यः छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति तच्च जातित्वमित्येके
उक्तं च हरिणा तिस्रो जातय एवैताः केषांचित्समवस्थिताः अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः
भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तं संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतान्ततः संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः
सप् प्रसवे पुमान् उभयोरंतरं यच्च तदभावे नपुंसकमिति अस्यायमर्थः संस्त्यानं स्त्री सत्वरजस्त
मोलक्षणानां गुणानामपचयः प्रसवो गुणानामुपचयः सप्पुमान् सूतेर्धातोः सप् सकारस्य
पकारादेश इत्यर्थः औणादिकोयं मस्तुन् प्रत्ययो ह्रस्वश्च बाहुलकादिति कैयटः पूङो डुमसुन्नि
तिमाधवः तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरंतरं सादृश्यं तन्नपुंसकं नभ्राण्नपादिति १३
निपातनादिति भावः तथा च स्थितिमात्रेण नपुंसकं अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि स्थितिसा
मान्यविवक्षासंभवान्नपुंसकलिंगं सर्वनामेति सिद्धांतः स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दं अमु

२१० क्वादिशब्दवद्धर्मे धर्मिणि च वर्त्तते स्वरूतां तत इति वैयाकरणसिद्धांत इत्यर्थः कृतांतौ यमसिद्धां
तावित्यमरः पंचाजीति पंचानामजानां समाहार इति तद्धितार्थेत्यादिना द्विगुः अकारांतोत्तरप
द इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् न चात्र प्रत्ययविधौ तदंतविधिविरहादेव टापो प्रवृत्तौ ङीवेवस्या
दिति वाच्यम् अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदंतविधिज्ञा
पनात् टाप् प्राप्तेः सत्वात् समासार्थसमाहारनिष्ठमिति नन्वजत्वस्यापि टाज्ञौ समा
हारोप्यजार्थ एवेति चेत् मैवं तथापि तस्य पदांतरसमभिव्याहारापेक्षत्वाद्बहिरंगत्वात् टाबि
धेस्त्वंतरंगे चरितार्थत्वात् कथं तर्हि परमाजेति चेत् प्रागुत्पन्नस्यैव टापस्तत्र श्रवणात् अत्यजा
निरजेत्यत्र तु अदंतप्रयुक्तः टाबित्यवेहि न च पंचाजीत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यम् द्विगोरिति ङीपा
बाधितत्वात् चटकेति न चात्र प्रत्ययस्थादिति इकारः शंक्यः चटकाया ऐरगिति लिंगादिहैव नि
पातनात्तदप्रवृत्तेः एवं च द्विपकादिषु चटकेति पठनं नातीवावश्यकमिति नव्याः मूषिकेति
वृश्चिकयोः किकन्नित्यधिकारे मुषेर्दीर्घश्चेति किकनि इकारमध्यो मूषिकशब्दः यस्तु मूष
सोय इति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोप्ययं टाप् प्रत्ययस्थादिती

त्वं तु विशेषः केचित्तु क्रुञ्चं तो सौत्रजादौ गणे पाठं न प्रयुङ्क्ते गणे तत्पाठस्य जातिलक्षणङीषबाधनार्थत्वात्संज्ञापा
स्याजातित्वात् तथा चाद्यंतत्वादेव क्रुञ्चं ताद्दाप् सिध्यतीत्याहुः तच्चिंत्यं व्याघ्रीत्यादिवत्संज्ञात्वेपि जातित्वान
पायात् भस्त्राफलेति भस्त्रेव फलानि यस्याइतिविग्रहः आपकेरिति एतच्च फलनिष्पत्तावितिधातो
माधवग्रंथे स्थितं पाककर्णेत्यत्र भाष्येतु दीर्घ एव दृश्यते सदच्कांडेति सत्प्राक्कांडेति पाठो नादर्त
व्य इति ध्वनयन्नुदाहरति प्रत्यक्पुष्पीति अत्र नञ्याः संभस्त्रेत्यादिवचनद्वयं मूलान्नञ इति वक्ष्यमाणं
च पाककर्णेत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं तच्चैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव
ग्रंथकारैः पठितं न चैतावंत्यजाद्यंतर्गणसूत्राणीति भ्रमः कार्यस्तथात्वे मानाभावात् किंतु वा
र्त्तिकान्येवमानीत्याहुः शूद्राचेति शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् महत्पूर्वस्तु न जातिश्चे
दिती हापि संबध्यते तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव पुंयोगेविति पुंयोगश्चेदांपत्यरूपए
वेतिनानियमः किंतु जन्यजनकभावोपि गृह्यते तथा च स्मृतिः वैश्यात्शूद्र्यां सु राजन्यान्मा
हिष्योग्रौ सुतौ स्मृताविति महाशूद्रीति आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः ३

२६१ णामहत्पूर्वेतिव्यर्थंमहाशूद्रशब्दोहिसमुदितएवाभीरत्वजातौवर्त्तते तत्रावयवस्यानर्थकतया
शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावेनपापःप्रसक्त्यभावात् नचतदंतविधिज्ञापनायतदितिवा
च्यम् अनुपसर्जनाधिकारेणैवतदंतज्ञानादितिदिक् अत्रनव्याः शूद्राचेत्यादिवचनमजा
द्यतइतिसूत्रस्थंवार्त्तिकमेवनत्विदंगणेसूत्रमित्याहुः क्रुंचेत्यादित्रयोऽमीहलंताइत्येकेभा
ष्येतुक्रुंचानालभेत उष्णिहककुभावित्यादिप्रयोगमुदाहृत्यादंताअपिस्वीकृताः पचाद्यचा वा इ
च गुपधलक्षणेनकप्रत्ययेनैवयथासंभवमदंतत्वात् पुंयोगेपीतिपदाज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ
वर्त्तंते तदाअदंतत्वादेवटाप्सिद्धः यदातुज्येष्ठस्यस्त्रीत्यादिविवक्षा तदापुंयोगलक्षणोङी
पप्राप्तःसोऽनेनबाध्यतइतिसूचयितुमपिशब्दः मूलान्नञः नञःकिं शतमूली अमूलेति
ज्ञौषधिजातिरियं उगितश्च ङीप्छब्देनप्रातिपदिकंविशेष्यतेविशेषणेनतदंतविधिः
नचप्रत्ययविधौप्रतिषेधःशंक्यः अनुपसर्जनादित्यनेनस्त्रीप्रत्ययेषुतदंतविधिरस्तीति
ज्ञापनादुगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति येनविधिरितिसूत्रएवोक्तेश्चेत्याशयेनाह उगिदंताद्

त्वा १

ति तत्रोगित्प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं संभवति आद्ये उगिदंते भवंतं महांतं चातिक्रांता अतिभवती
अतिमहती इत्युदाहरणं सर्वादिगणे भवतु इति पाठाद्भवच्छब्दस्योगित्वव्यपदेशः महच्छब्दस्य तु शतृवद्भा
वात् न चैवं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधात्केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति
वाच्यं प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणेन शब्दमात्रमुगित्यभिधेयमिति उक्तनिषेधाप्रवृत्तेरित्याश
दा येनोदाहरति भवंती इति द्वितीयमुगिदंतमुदाहरति पचंती इति पचेर्लटः शतरि कर्त्तरि शप् यदि तु सर्वा
दिगणे भवतु इति उगित् पठितः स भातेर्डवतुरिति व्युत्पाद्यते तदा भवतीति द्वितीयोगिदंतस्याप्युदाहर
णं भवत्येव शत्रंतात्तु भवतेः ङीपि शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यो नुम् भवंती उखास्रदित्यादि उखायाः स्रंसते प
र्णेभ्यो ध्वंसते स्रंसु ध्वंसु अवस्रंसने वसुस्रंस्विति दत्वं वनोर च वनिति प्रत्यये नतदंतं प्रातिपदिकं तस्य
त्यत्र स्वं रूपमिति सूत्रात्स्वमित्यपकृष्यते वन्नंते नत्वाधिकृत प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरित्या
शयेनाह वन्नंतात्तदंताच्चेति येन विधिस्तदंतस्येत्यत्र स्वंरूपमिति सूत्रात्स्वमित्यनुवर्त्य चेति स्वस्य
चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यते इति भावः यदि तु वन्नंतमेवं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषे
व्यपदेशिवद्भावेन वन्नंतान्तमित्युच्यते तर्हि येन विधिस्तदमित्यनुवर्त्य स्वस्य चेति

न व्याख्येयं न चात्र १

२१२ धः शंक्यः तस्यप्रत्ययमात्रविधिविषयत्वात्वन्नंतस्यवस्तुतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रेगृहीतस्यवन इत्यस्यप्रा
तिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः सामान्यग्रहणमिति सूत्रेवन इत्यनुबंधरहितस्यग्रहणात्तदनुबंधपरि
भाषानोपतिष्ठत इतिभावः वनग्रहणेवन्नंतंवन्नंतांतंचकथंलभ्यत इत्याशंकायामाह प्रत्ययग्रहण इ
त्यादितेनेतिवन्नंतेनेत्यर्थः तदंतांतमपिलभ्यत इति स्त्रियामित्यधिकारेग्रहणवताप्रातिपदिकेनेति
निषेधोनप्रवर्ततेअमहत्पूर्वेत्यादिज्ञापकादितिभावः अन्येत्वाहुः सूत्रेगृहीतस्यवन इत्यस्यप्रा
तिपदिकेनेतिकत्वंनास्तीतिउक्तत्वात् ग्रहणवतेतिनिषेधशंकैवनास्तीति सुत्वानमिति सुयजोर्ङ्
निप् अत्यादयः क्रांताद्यर्थेइति समासः अतिधीवरीति दधातेरन्येभ्योपिदृश्यंत इति क्वनिप् बहु
मास्येतीत्वंभाष्येतुध्यापतेः क्वनिपिसंप्रसारणमितिस्थितं नस्परेफादेशेकृते येकदेशविकृतस्या
नन्यत्वाद्दल्लोपोन इति प्राप्नोति अनोनकारांतविशेषणात्तुनभवतीति स्वपुवमस्वोनामित्य
त्रैवव्युत्पादितं शार्वरीति स्पृधातोरन्येभ्योपीत्यनेनैववनिपृगुणेकृतेरपरत्वेचहशंतात्परत्वेपि
हशंतादिहितत्वाभावात्ङीब्रयोरत्रानिषेधोन वनोनहश इति अबहुव्रीहावर्थोयमारंभः व

हुप्रज्ञेत्यादौत्वनोवहुव्रीहेरितिङीपिनिषिद्धेरेफस्याप्रवृत्ते: राजयुध्वेति रजानेयोधितवती
राजानंयुधिकृञइतिक्वनिप् वहुव्रीहौ वेति अन्यतरस्यामितियोगविभागादिदं लभ्यते नत्व पूर्व
वचनमितिवक्ष्यते वहुधीवरीति वहवोधीवानोयस्यांनगर्यामितिविग्रह: पद्दोडाविति डा
वुभाभ्यामितिसूत्रेण तयोश्चद्विवचनेवहुधीवर्यौ वहु धीवानौवहुधीवे इति रूपत्रयंभव
तीतिभाव: द्विपादिति द्वौपादौऽस्याइतिवहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दस्यांतलोप:
ङीपिभत्वात्पाद: पत्पटावृचि पूर्वेणप्राप्तस्यङीपोपवाद: यद्यपिपदंव्यवसि तत्राणस्यान
ति लक्ष्मांघ्रिवस्तुष्विकोशगत पादसमानार्थकपदशब्दोऽस्तीतितेनैव द्विपदाएकपदेतिरूपं
सिध्यतितथापिऋचिवाच्यायांद्विपदीद्विपादितिप्रयोगनिरुक्तयेसूत्रारंभोयमावश्य
क: असिद्धत्वादितिएतच्चासिद्धत्वोपवर्णनंकार्यकालपक्षएवोपयुज्यतेनतुयथोद्दे
शपक्षेसकृत्प्रवृत्ताया: संज्ञाया: सर्वार्थत्वेनतस्या: पुनरपेक्षाभावात् नचपंचान्नीति
नांतस्यकृतायामपिसंज्ञायांपंचेत्यदंतस्यनकृतेति शंक्यं एकदेशाविकृतस्यानन्य

२१३ त्वादित्याहुः तदसत् एकदेशाविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवदादेशोनल्विधावित्यत्र
प्रवर्त्ततेतत्राल्विधौनप्रवर्त्ततएवेतिपयोद्देशापत्त्याप्रसिद्धत्ववर्णनस्ययुक्तत्वात् नडीवि
तिपूर्वसूत्रान्नेत्यनुवर्त्ततइतिभावः अनोबहुव्रीहेः ननुराजयुध्वेत्यादिसिद्धयेअवश्य
वक्तव्ये नवनोनहृशाइत्यनेनैवइष्टसिद्धेः किमनेनसूत्रेण मैवंअन्नंताद्बहुव्रीहेर्ङीबुभा
मितिङब्विधानार्थमेवतत्सूत्रस्यावश्यमारब्धव्यत्वात् तथाचानेनङीपिनिषिद्धेत
त्सान्नियोगेनप्राप्तोवनोरचेतियोरेफः सोऽपिदुर्लभएवेतिवनोनहृशइति वार्त्तिकम
बहुव्रीह्यर्थमितिफलितम् बहुपञ्चानाविति नसंयोगादितिनिषेधान्नायमुपधालो
पीतेनात्रअनउपधालोपिनइतिवक्ष्यमाणविकल्पोनप्रवर्त्तते टाबुभाभ्यां उभाभ्यांग्र
हणंव्यर्थमन्नंतान्नंतयोरनुवृत्त्यैवतत्फलसिद्धेरित्येके उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनायत
द्ग्रहणमावश्यकमन्यथासन्निहितस्यान्नंतस्यैवानुवृत्तिःस्यादितिशंकास्यादित्यनेननन्विति
येधवयोर्वचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यतितत्किमन्यतरस्यांग्रहणेन सत्यं अन्यत

रस्यामीति योगो विभज्यते तत्र मन इतीति निरत्तं अनो बहुव्रीहेर्ङीब्बा स्यात् पूर्वेणैव डापि सि
द्धे पुनर्विधानमिदं अन्नेभ्य इति ङीपा सह विकल्पार्थं अन उपधालोपिन इति सूत्रं तु
नियमार्थं अनो यो सौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति च बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ ब
हुधीवे इत्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति बहुव्रीहौ वेत्येतन्न्यापूर्ववचनमिति वा ध्येयं उपधालो
पिन एवेति नियमात् सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादावनुपधालोपिनि ङीप् न भवति किं तु डा
प्प्रतिषेधावेव भवतः अयं च योगविभागो ऽवश्यमभ्युपेयः अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्र
करणान्तरस्थेन अन उपधालोपिन इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके ङीपि कृतेपि अन्नेभ्य इ
ति प्राप्तं ङीपमनूद्य तत्सन्नियोगेनाहिविधीयमानो यो वनो र चेति रेफः स न सिध्येत्
ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीप्रौ विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात् किं च उभयावि
धायकत्वे अनो बहुव्रीहेरित्यनेन ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः संनियोगशिष्टत्वात्
भाष्ये तु अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेत्यादि

प्रदेशांतरस्थंसूत्रंडाप्सूत्रेअन्यतरस्यांग्रहणंचमास्त्वित्युक्तंअनउपधावहुव्रीहेःसूत्रस्यसोडीबित्य
तोवहुव्रीहिग्रहणंसंख्याव्ययादेडीवित्यतोडीप्चानुवर्त्ततइत्याशयेनाह अन्नंतादित्यादि नि
यमार्थमिदमित्युक्तं नचैवं पूर्वेणैवविकल्पसिद्धाविहान्यतरस्यांग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यं अ
सतिह्यन्यतरस्यांग्रहणेनित्यार्थोविधिरेवायंस्यान्नतुनियमइति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यका प
दित्यकारउच्चारणार्थः व्यंजनमात्रंविवक्षितं अन्यथा एतिकाश्चरंतीत्यादावकचिइत्वं
नस्यात् तत्रहि अप्रकाराविशिष्टककारस्यप्रत्ययस्थत्वाभावात् नचाकच्यप्यकारांतकका
रएवप्रत्ययस्योभवंतु अतोगुणइति पररूपे सत्येनिकाइत्यादिरूपसिद्धेरितिवाच्यम
यचतकीत्यादिवक्ष्यमाणरूपासिद्धिप्रसंगादित्याशयेनाह ककारादितिवर्णे निर्देशे
हिकारप्रत्ययोविहितः क्वचित्समुदायात्प्रयोगस्तुउच्चैस्तरांवावषट्कारइत्यादिनिर्दे
शात्पयत्नसाध्यइतिभावः आपिपरइतिएतच्चाकाराविशेषणंतत्सामर्थ्यात्ककारा
काराभ्यांव्यवायेपिभवति नतुपुत्रकाम्यारथ्यकदेत्यादौत्रिःतुरादिव्यवायेअतएव

सर्विकेत्यादावाद्याकारस्य न भवति तदेतदुक्तमकारस्येकारस्यादावपि परइति यदित्वापीति कका
रविशेषणं स्यात्तर्हि रथकव्येत्यादावतिप्रसंगः व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् न च निर्दिष्टप
रिभाषया नि स्तारः अनुवादे परिभाषाणामित्यत्वमनुपस्थिते न चापीत्यस्य अकारविशेषणत्वे
६४ पितदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं अनुवादे परिभाषाणामित्यत्र अनुवाद इत्यस्य अनूद्यमानविशे
षणेष्वित्यर्थाभ्युपगमात् कात्पूर्वस्यात इदित्यत्र हि अत इत्यनूद्येत्वाविधानादनुवाद्यत्वमेवात
इत्यस्य न त्वनूद्यमानविशेषणत्वं कादित्यस्य तु अनूद्यमानविशेषणत्वं स्पष्टमेवेति न तत्र नि
र्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठत इति वैषम्यात् अनूद्यमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतदुदीचा
मात इति सूत्रस्य स्थानग्रहणेन ज्ञापयिष्यते यद्यसुप इति पर्युदासः स्यात्तर्हि बहुपरिव्राजके
त्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य सुबंतत्वेपि समुदायस्यासुबंतत्वात् ततश्चाविति तेनात्र प्रसज्यप्र
तिषेध इत्याह सस्मापसुपः परो न चेदिति सुबंतात्परो न चेदित्यर्थः सर्विकेति अव्ययसर्वना
म्नामित्यज्ञातार्थे अकच् कारिकेति करोतेर्ण्वुल् णित्वाद्वृद्धिः नौकेति नौशब्दात्स्वार्थे

शाकेति शक्नोतेर्विग्रहः ।

२२५

कः यचाद्यच् बहुपरिव्राजकेति परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुल् बहवः परिव्राजका यस्यामिति बहुव्रीहौ त
दवयवस्य सुपो लुकि कृते पि प्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्य सुबंतत्वादाप सुबंतात्परत्वमस्ती
तीत्वमत्र न भवति नंदनेति नंदिग्रहेतिल्युः वस्तुतस्तु सूत्रे प्रत्ययस्येकीति सप्तमीनिर्देशमेव
कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं सुत्यजमित्याहुः पूर्वस्येति किमिति अर्थादेवेदं लभ्यते टावेकादेशे कृते प
२ रत्वात्कुत्वाकोभावादिति प्रश्नः इतरेतो निर्दिष्टपरिभाषयाकात्पूर्वस्येति न लभ्यते किंतु टावेकादेशं बा
धित्वाकात्परस्येवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह परस्येत्यादि कटुकेति कटुरवकटुरसवतीग्र
ज्ञाता दौकः राकेति ठिदा धारार्चिकलिभ्यः कः बाहुलकादित्संज्ञाभावः संज्ञापूर्वकोविधे रनि
त्यत्वात्केण इति ह्रस्वो न मामकनरकयोरिति ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्ते वचनं मा
मिकेति ममेयं मामिका युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण् तवकममकावेकवचन इति म
मकादेशः अचादिवृद्धिः केवलमामकेत्यादिना संज्ञाछंदसोरेवेति नियमान्न ङीप् नारिकेति
केशाद्देऽच्च देचउपदेशाद्दत्वाद्धं आतोनुपसर्गेकः आतोलोपइटि चेत्यालोपः टाप इत्वं त्यक

त्ययोश्च उपसंख्यानमित्यनुसज्यते उदीचामात इति विकल्पापवादः दाक्षिणात्यिकेति दक्षिणस्यामदू
वि रे दाक्षिणादा च दाक्षिणा भवेतिग्रहे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यकिति चेत्यादि [illegible] वृद्धिः टाप् ततोऽज्ञातार्थे घर
क के एइति ह्रस्वः टाप् [illegible]चात्तु दाक्षिणस्यां दिशि भवेति विगृहीतं तत्त्वमनोरमायां दूषितं त्यौविधौ ऽत्र व्य गर३
यसाद्ध चर्यो दाज्जं तस्यैव दाक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् अन्यथा सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावापत्तेश्चेति
इह त्यिकेति अत्र व्यपाश्रय नयासयोः प्रत्ययस्यादिति प्राप्तेन निषेधोऽयं यासेति यत्तदोरुपलक्षणमि
त्याशयेनाह यत्तदोरिति यकासकेति यत्तदोरकच् त्यदाद्यत्वे टाप् स्वरूपस्यापि वक्ष्यमाणफलमाह
यकांतकामिति यद्यपि न यत्तदोरित्येव सूत्रयितुमुचितं तथापि सन्निपातपरिभाषया अनि
त्यत्वज्ञापनार्थं नयासयोरित्युक्तमित्याहुः वस्तुतस्तु यत्तदोरित्युक्तेप्यनित्यत्वं सिध्यत्येव अन्य
२३ था अनयोरकारस्याप्यइत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति त्यकनश्च निषेध इति ननु मद्
द्रासिकान्निति वत्प्राक्कियालाववापत्यिकान्निति वक्तव्ये त्यकान्नित्यकारानिर्देशसामर्थ्यादित्वाभा
वे सिद्धे किमनेन न निषेधवचनेन मैवं पंचभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पंचोपत्यक इत्यादौ तद्धितलुकि

स्त्रीप्रत्ययस्यापिलुकिअकारस्यश्रवणार्थत्वान्नस्यात्यिकन्निन्मुक्तेद्विपंचोपात्यिकइतिस्यात् इष्यतेतु
पंचोपत्यकइतितस्मादावश्यकमेवानिषेधवचनमदस्तिकन्नित्यत्रापिइकारोच्चारणंतद्धितलुकि
श्रवणार्थंनतुप्रक्रियालाघवार्थंअन्यथापंचभिर्मत्रिकाभिःक्रीतइत्यादौदितिठकोअध्यर्धपूर्वे
तिलुकिकृतेलुकताद्धितलुकीतिटापोलुकिनिमित्ताभावात्प्रत्ययस्यात्कादिति इत्वंनस्यात् पंचमे च
त्रिकइत्यत्रनचलुकः प्रागेवअंतरंगत्वात्प्रत्ययस्यादितीत्वंसिध्यत्येवेति वाच्यम् अंतरंगानपि
विधीन्बहिरंगोलुग्बाधतइतिअभ्युपगमात् अतएवसनीस्त्रंसेइत्यादौनलोपाभावःसिध्यति त६
पंचभिःखट्वाभिःक्रीतःपंचखट्वइत्यादौटापासहएकादेशोपिनभवति अन्यथाएकादेशस्या
दिवद्भावाट्टापग्रहणेनग्रहणाल्लुक तद्धितलुकीत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुकिकृतेअका
रस्यश्रवणंनस्यात्एतच्चभाष्यकैयटयोःस्पष्टम् उपत्यकेति उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढ
योःआशिषीतिआशीरर्थेविहितस्यवुन्प्रत्ययस्यातइत्वन्नभवतीतिवक्तव्यमित्यर्थः जीवका
भवकेति जीवतात्भवतादित्यर्थेजीवतिभवतिभ्यामाशिषिचेतिवुन्प्रत्ययस्याकादेशेकृतेटाप् देव

केति देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकः कः अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्य इति गाग्रीवीयेषु वत्समा एत्वाद्वि
तीयादचऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य लोपः देवदत्तिका शब्दस्यो यन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे
इत्वानिषेधाभावं च दर्शयितुं द्विपकादीनां चेति नेत्यनुषज्यते द्विपकेत्यादि द्विपेरि गुपधलक्ष
णकः एवं ध्रुवस्थैर्ये इत्यस्माद्यिकः पचाद्य ध्रु गतिस्थैर्ययोः पचाद्यच कुटादित्वान्ङीत्वेन गु
णाभावे उवङ् चटकेति चट भेदने पचाद्यचु ततष्टाप् अप्रज्ञातादौ कः केण इति ह्रस्वः पुनश्चापतार
केति तरतेर्ण्वुल् अकादेशः मन्त्रं नेत्रकनीनिका चज्योतिः वर्णकेति प्रावारविशेषः वर्ण वर्णक्रि
याविस्तारवचने इति चौरादिकात् ण्वुल् तंतन्नां विकारस्तांतवं अन्यत्र वर्णिकेति ग्रंथावि
त्री॰ ४ शेषस्य व्याख्यास्तोत्रकर्त्री च वर्तकेति वर्तयतीति वर्तका शकुनावेवेवा वर्त्येऽपवि कल्पः अ
न्यत्र तु नित्यमेवेत्वामिति बोध्यं अष्टकेति पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः तदर्थं कर्मपि
तृदेवत्यं देवतांतात्तादर्थ्ये इति यत् अष्टाविति ब्राह्मणाः यस्यां साष्टका इष्वाशिम्यां तकन् अ
ष्टकान्येति अष्टौपरिमाणमस्याः संख्याया अतिशदंतायाः कन् सूतकेति सूतशब्दात्स्वा

ज्ञानइतिप्राङ्गरवादित्वाज्ज्ञातस्येतिभावः — क॰१

२१९ र्थेकन रंदमस्यास्तीतिमत्वर्थेऽसंगवंदाभ्यामित्यारकन देवतावाःचिवंदारशब्दस्यपुल्लिंगत्वेपिरूपि
मुख्यवाचिनोः स्त्रीलिंगत्वंसंभवत्येवअतएवाविषूत्तरे इत्युपक्रम्यवंदारकोरूपिमुख्यावित्यमरेणो
क्ते उदीचांपकौ पूर्वौपस्यास्साऽप्रर्थगतंस्त्रीत्वमाकेरेप्रारोप्यपकपूर्वीपाइतिस्त्रीलिंगनिर्देशास्त
न स्त्रीप्रत्ययोलभ्यतइत्याह स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति अत्रनयासयोरित्यतोनेतिवर्त्तते यकपूर्वस्यस्त्रीप्र
त्ययाकारस्यस्थानेयोकारस्तस्यकात्पूर्वस्योदीचांमते इत्वंनेत्यक्षरार्थः एवंस्थितेफलितमाह इद्वा
स्यादिति एवमग्रेप्यूह्यं षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेनैवलब्धेसूत्रेस्थानग्रहणमनन्यमानाविशेषणेषुप
रिभाषानोपतिष्ठतइतिज्ञापनार्थफलंतुवृद्धसंज्ञायामिकःपरिभाषानुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः
यदितुतत्रेकःपरिभाषोपतिष्ठेत तदाऽप्रोपगवीयइत्यादावेववृद्धाच्छः स्यान्नतुशालीयोमालीय
इत्यादौतत्रह्रस्वाकारवृद्धेरिकः स्थानिकत्वाभावात् तथा अप्रतोगुणइत्यत्रेकपरिभाषोपस्थितौए
धेपचेयजेइत्यादावेवपररूपंस्यात् रितआत्मनेपदानामितिइटएत्वेकृते इकस्थानिकत्वादेकारगु
णस्यभवति पचंतीत्यादौतुनस्यात् तत्रेकस्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपिबोध्यं नव्यास्तुव

द्वाचंतु बाधित्वा अण् गयनादिभ्य इति अण् प्रत्ययोपधास्यादित्येत द्दर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः
पठ्यते यद्यन्न्यमानविशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेरन् तर्हि तत्पठनं व्यर्थं स्यात् आकारवृद्धेरिक।
स्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाप्रसंगाभावात् छस्याप्रवृत्तेः तथा च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसंभवे
स्थानेग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः सांकाश्यिकेति संकाशेन निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं वुञ्छण् आदि
सूत्रेण संकाशादिभ्यो ण्यः ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ् अकादेशः स च सांकाश्यभवांस्त्रियमा
हेतितदकारस्यापि वैकल्पिकमित्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तं अत्र वदंते यथा यमकारेणाकारस्थानि
कः एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोपि नेति छंगाविकल्पमेतत् अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकवुञ् स्थानि
कत्वे यकारमात्रस्यातथात्वात् तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति शुभंयाइति अन्येभ्योऽपि दृश्यत इ
ति विच् शुभमिति मांतो निपातः सुनयिकेति सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः केण् इति ह्रस्वः एवं सुष्ठु
पाको यस्याः सा भस्त्रैषालुप्तषष्ठीकमिति केचिदिह स्वाइतीछित्वा षष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वाद्व्यत्यये
न जासिति व्याचक्षते प्रत्ययस्थादित्यतोनुवर्तनादाह अत इद्वा स्यादिति ननु नञ्पूर्वाणामपी
त्यपि शब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते न तु नञ्भिन्नपूर्वाणामपि तथा च निर्भस्त्रिकेत्यादि नासि

ऽपेहृतस्तदंताविधिरावश्यक इत्याशयेनाह तदंतविधिनैवेत्यादि अप्राङ्गत्वादितिभावः एवं च नञ्पूर्वाणा
मित्यस्यानियमार्थत्वशंकानिरासाय निर्भस्त्रिकेत्यादावव्याप्तिप्रसंगात् अन्यस्यापीति अनुपसर्जन
स्यत्वभावितपुंस्काच्चेत्यनेन सिद्धमित्यर्थः एतयोस्त्विति भस्त्राजाज्ञानां तु सपूर्वाणामपि इत्वं भवत्ये
व तत्र टापः प्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाभावाद् असुप इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः सपूर्वयोरिति पू
र्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् अंतर्वर्तिनीमित्यादिना स एतद् स इति स्थिते
अकाविकृते अकचः प्रागेव बानज तत्पुरुषे कृते अंतरंगानपीति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागे
व समासे केलुकि विशिष्टात्तु न स्तुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततष्टाप् स च आद्यस्तुपः परइति
भावः अनेषकेति अज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषका अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिक
विग्रहोऽत्र बोध्यः एवमग्रेपि सूत्रं स्वशब्दस्यातोऽविशेषणमिति यद्यपि हरदत्तग्रंथे अज्ञातस्यान
इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं तथापि तत्र स्वशब्दस्य अत्यनंतरमत इति शेषो बोध्यः इति भाव अप
र्यंतरेत्विति आत्मज्ञाति धनेष्वित्यर्थः नित्यमेवेति स्विकेत्यादावकच्चिकृते आतस्यानीको ऽकारो
दुर्लभ इति प्रकृतसूत्रस्याविषयत्वात् प्रत्ययस्यादिति नित्यत्वप्रवृत्तेः एवं चेहं संतनौ संनिहितं चरंतं

मुनेर्मनोरथैरिवस्विकायामितिस्त्रीहर्षप्लोके भस्त्रैषेति चैकस्य स्विकांमित्यमिति केषांचिद्व्याख्यानंना
दर्त्तव्यमितिभावः वस्तुतोहं संतनाविति प्लोके स्विकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव आत्मीयायांस्वश
ब्दस्यसर्वनामत्वात्स्याडागमप्रसङ्गेरितिन व्याः प्रत्युदाहरणान्यनुक्काउदाहरणान्याह निर्भस्त्रि
केत्यादि निष्क्रांताभस्त्रायाः निर्भस्त्रा निरादयः क्रांताद्यर्थे पंचम्येति समासः उपसर्जनेह्रस्वष्टाप्
ततोऽज्ञाताद्येकः केणइतिह्रस्वः पुनष्टाप् सूत्रैषेति विकृतानिर्देशो विवादितविषयोनतु पास ९५
योरिति बहुपलक्षणमित्यभिप्रेमाह कृतयत्वनिर्देशादिति इह अज्ञाग्नेति स्त्रीलिंगानिर्देशा
ने दज्ञादयः स्त्रीलिंगाएवगृह्यंतेतेनैहाविकल्पोनसुभ्रोऽज्ञोयस्याः सुभ्राजिका जानातीतिज्ञः इगु
पधेतिकः प्रियोज्ञोयस्याः साप्रियाज्ञिकेति निःस्वकेति स्वस्याः निःक्रांतेतिविग्रहो नाविह
स्विकस्याः निःक्रांतेति तथात्वे ह्युपसर्जनेपि निःस्विकेत्यकमेवरूपंस्यात् आतःस्थानिका
कारस्यदुर्लभत्वेनप्रकृतसूत्राविषयत्वात् अभाषित एतस्मादितिनित्यस्त्रीलिंगादित्यर्थः
विहितविशेषणेनतयाव्याख्यानस्यफलमाह बहुव्रीहेरिति ततोविहितस्यानित्यामितिन्न

विद्यमाना खट्वा यस्याः साऽखट्वेत्यत्र शेषाद्विभाषेति समासांतस्य कपो वैकल्पिकत्वात्कपभावपक्षे गोस्त्रि
योरित्युपसर्जनह्रस्वे कृते अखट्वशब्दाद्भाषितपुंस्काद्दापि सत्यज्ञाताटौ कप्रत्यये केऽण इति ह्रस्वऽस्यावि
कल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युपसर्गणेव प्रवर्त्तते परविशेषणत्वेत्वपांविकल्पः स्यादेवेति भावः व
हुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेन अतिखट्वकेत्यादावपि नित्यमेव विकल्पसावेति अखट्वेति
बहुव्रीहौ न स खट्वा स इति स्थिते सुपो धात्विति सो लुक् उपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषाद्विभाषे
ति समासांते कपि परत्वात्कृते स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्त्तते किंतु केऽण इति
ह्रस्वस्य न कपि आपोऽन्यतरस्यामिति वैकल्पिका निषेधात्याहि के ह्रस्वे सत्यभाषितपुंस्काच्चेति विक
ल्पः प्रवर्त्तते तत्र हि खट्वशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः ह्रस्वाभावपक्षे त्वख
ट्वाकेत्येतद्रूपांतरं अधिकारोऽयमिति स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः अभिव्याप्येति अत एव बहु
पुवाशालेत्यत्र रुनास्तिरिति न प्रवर्त्तत इति प्रांचः न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नांतलक्षणो ङीप् स्यात्
इति शंक्यं नलोपः सुप्स्वरसंज्ञेति नियमेन ङीपं प्रत्यासिद्धत्वाभावादित्येके अन्ये तु तरपरत्वेच्चा

पचादिविधौप्रतिषेधइतिप्रत्ययलक्षणनिषेधेनग्रहणंतर्हिनीविभक्तिर्माभूत्प्रत्ययत्वाभावान्नलोपस्याप्रस
क्तयाडीप्स्यादेवपरेत्वनोबहुव्रीहेरितिनिषेधान्ङीबभावेडाप्निषेधाविह भवत इत्याहुः अयमेवेति अ
नुपसर्जनाधिकारएवेत्यर्थः टिड्ढाणञ् टिड्ढादयः प्रत्ययास्तैस्तदंतंगृह्यतेतत्रानुवर्त्तमानस्यप्रातिपदि
कंस्याविशेषणं अजाद्यतष्टाबिति सूत्राद्नुवर्त्तमानमप्यत इत्येतत्प्रातिपदिकस्याविशेषणमतश्चतदं
यददंतं ताविधिरतोव्याचष्टे यदिहादितदंतं प्रातिपदिकमिति नद्दद्देवदइत्यादौप्रत्ययस्यैवाटित्वमिति
टिदंतंप्रातिपदिकमितिव्याख्यानंसंगच्छतएवस्तनंधयीत्यत्रतुप्रत्ययस्याटित्वाभावेपिधातोष्टित्व
स्यचरितार्थत्वात् समुदायात्स्यादेवङीबितिवक्ष्यति अन्येतुटादयएवप्रत्ययाः टिदितितुप्रत्ययाप्र
त्ययसाधारणं तेनटितयत्प्रातिपदिकंतद्यदंतंचयत्प्रातिपदिकमित्यर्थः टित्वंतुप्रातिपदिकस्यक्वाचित्प्रत्य
यकृतंक्वाचित्स्वतः क्वाचित्प्रकृतिकृतंभवत्यवयवधर्मस्यसमुदायेउपचारात् तत्राद्यस्योदाहर
णं कुरुचरीति द्वितीयस्योदाहरणं नदडिति पचादिषुटितोस्यपाठात्स्वतएवटित्वंतृतीयंतुधेटष्टि
त्वात्स्तनंधयीतिकृदंतेउदाहरिष्यतीत्याहुः कुरुचरीति कुरुषुचरतीत्यधिकरणेउपपदेचरेष्ट
इतिकर्तरिटः उपसर्जनत्वान्नेहेतिबहवः कुरुचरायस्यासावडुकुरुचरेति बहुव्रीहिरन्यपदा

र्थेप्रधानस्तथाचटिद्दंतस्योपसर्जनत्वान्ङीप्रेत्यर्थः वक्ष्यमाणेति ब्रूञोलृटिलटः स्त्वदेतिशानचबुबोव
चिरितिवच्यादेशः वचपरिभाषणइत्यस्मात्कर्मणिवालटः शानच्स्यतासीतिस्यः कुत्वेषत्वेवक्ष्यमाणेमु
गितिमुक् टित्वादुगित्वाच्चेति स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः नचाल्विधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भावः इति
न शंक्यः नल्यपीतिज्ञापकाद्दनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः अतएवरमायामित्यादौपर
त्वान्ङेः रामिकृते स्थानिवद्भावेनामोङित्वाद्याडापइतियाडागमः सिध्यति ज्ञापकान्नभवतीति
लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैवङित्वलाभात्तदागमस्यपासुटोङित्वं व्यर्थंसज्ज्ञापयत्य
नुबंधकार्यमादेशानांनेति सामान्यतोज्ञापयतीतिभावः पिच्चङिन्नेत्यादिगणेवक्ष्यमाणत्वात्तिवा
दिष्वोपदेशिकेनपित्वेनातिदेशिकंङित्वंबाध्यतइतियासुटोङित्वस्यवैयर्थ्याभावान्नततज्ज्ञा
प पतीतिशंकमानंप्रत्याह स्नः शानचः शित्वेनेत्यादि सोपर्णीपीति कद्रूश्चवैसुपर्णीति श्रुतेः सुपर्णी
शब्दादपत्येर्थेस्त्रीभ्योढक् ङ्याबन्तेपीत्येयादेशः नन्वत्र निरनुबंधपरिभाषयाशिलापाठः पक्ष्य
तत्र साधुरित्यधिकारेसभायायोढ छंदसीतिविहितस्तयोरेवढयोर्ग्रहणेनभवितव्यंनतु
ठकः सत्यं शिलायाढस्यस्वभावान्नपुंसकएवप्रवृत्तेः स्त्रियामसंभवात् सभायाढस्यचस

न्मेयीति स्त्रियां छंदसि प्रयोगदर्शनादन्यस्याहि निरनुबंधस्यासंभवाद्लताया सानुबंधको गृह्यते ऐं
द्रीति इंद्रो देवतास्या स्मास्य देवतेत्यण् इंद्रस्येयमिति वा विग्रहस्तस्येदमित्यण् अत्र व्याचक्षते कृद्ग्रहणे गति
कारकपूर्वस्येत्यस्य प्रवृत्त्यभावेपि अणंतस्य प्रातिपदिकाविशेषणत्वेन तदंतांतमपि गृह्यत इति कुंभकारश
ब्दान्ङीप् स्यादेव अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप् तथापि कुंभकारीति रूपं सिध्यत्येव न च कारशब्दात् ऽङीपि
तदंतात् स्त्रीभ्यो ढक् प्रत्यये कौंभकारेयो न सिद्ध्येदिति वाच्यं अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतद्वादिनियमाभावा
त् तत्सिद्धेः नापि नियमाभावे कारीशब्दात् कदाचिद्धक् किं कुंभकारेय इति रूपं स्यादिति न शंक्यं समर्थः
पदविधिरिति वक्ष्यमाणत्वेनासमर्थात् तद्धितानुत्पत्तेरिति मनोरमायां त्विह सूत्रे ऽनेकं वाक्यं तत्र अ
नुपसर्जनमणः योऽकारस्तदंतादिति व्याख्यानान्नेह आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति अ
त्र हि प्रोक्तार्थे योऽण् श्रूयमाणः स उपसर्जनं यस्तु प्रधानो ध्येत्रण् प्रोक्ताल्लुगिति स लुप्तः वर्णे प्राधान्या
त् प्रत्ययलक्षणमतष्टाबेव भवतीति स्थितं नन्वेवमापिशलेति रूपासिद्ध्यर्थं अनुपसर्जनग्रहणस्या
वश्यकत्वेन सामर्थ्यापक्षपातकयमेतस्य तदंतविधिज्ञापकत्वेतिचेदत्राहुः स्वरितत्वप्रतिज्ञया अप्र
धिकारोयमित्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति गौरोत्सीति उत्से

नवाऽऽत्सादिभ्योऽजनन्वते नैवं सिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यत्राञ्ग्रहणं व्यर्थं अञंतस्याद्युदात्तत्वेन ङीपङीनो
स्वरे विशेषाभावात् मैवं उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सीत्यत्र अञंतलक्षणं ङीपं बाधित्वा परत्वाज्जातिलक्षणे ङी
षि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् न चैवं शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीनासिद्धमिदं रूपमित्यञ्ग्रहण
मिह न कर्त्तव्यमिति वाच्यम् तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः अन्यथा शार्ङ्गरवस्य स्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्य स्त्री औ
त्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परत्वान्ङीन्स्यात्तु ङीष् इष्यते तु पुंयोगे ङीषेव तस्माद्बाह्वाद्यर्थं स्वजातित्वेनापरि
भाषणाद्बाह्वाद्यर्थं ङीवर्थमिहाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेति दिक् ऊरूद्वयसीत्यादि ऊरुप्रमाणम
स्याः स्याः प्रमाणे द्वयसच्दघ्नञ्मात्रचः पद्यत्रनलोकोऽति स्त्रचेत्तान्निति वद्वयसज्जिति मात्रञ्श्वकारे च६
ण प्रत्याहारो गृह्यते तेन द्वयद्घ्नञ्मात्रञ्ग्रहणमिहाकर्त्तुं शक्यं पंचतयीति पंच अवयवा यस्याः सं
ख्याया अवयवे तयप् आद्विकीति तेन दीव्यतीति ठक् लवंकीती लवणं पण्यमस्याः लवणाट्ठञ् ठक् गी
ठञोर्भेदेनोपादानं ठान्ते वृत्त्यर्थं तेनेह न दंडोऽस्त्यस्याः दंडिका अत इनिठनाविति ठन् अत एव ञिठोऽपि न ङी
प् काशिषु भवा काशिका काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ पादृशीति त्यदादिषु दृश इति कञ् आ सर्वनाम्न इत्या
कारः इत्वरीति एतीति छ्वीला इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् क्वरपो न्यतरानुबंधोपादानं स्पष्टार्थं एके

नैववररचोव्याहतिसिद्धेः विन्यस्तमंगलमहौषधिरीश्वरायाः इति भा रवितत्रस्येशभासेति वररुचिः ई-

त्रेधा श्वरीति तु पुंयोगलक्षणङीष्यंतोदात्तमेकं ईश्वोपधाया इत्यनुवर्तनीयाश्नोतेः आशुकर्मणि वरडित्येणा

दिके वरटिटित्वान्ङीपिमध्योदात्तमपरं ईशेः क्वनिपि ङीब्रपोराद्युदात्तमन्यत् ताच्छीलिक इति अपंभा

वः शीलं छत्रादिभ्यो णइति योणस्तस्मिन्नणकार्यं भवति कार्मस्ताच्छील्य इति ज्ञापकात् तत्रादिग्रस्नि

त्यणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते यदि तु णप्रत्यये अणकार्यं न स्यात्तर्हि किं तेन ताच्छीलि

के एवं अणकार्यज्ञापनान्नेह दंडः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दांडा तिहस्या प्रहरणमिति णः छत्रादिभ्यो णित्ये

वसत्त्वमस्तु किमनया कुसृष्ट्येति तु बहवः चौरीति चुरणशीलमस्याः नञस्नञ् शतेरुतात्वत्रसंख्युन्

ग्रहणं स्त्रैणपौंस्नप्रकरणख्युनामिति पठितं तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति स्त्रैणीपौंस्नी

ति स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ शाक्तीकीति शक्तिः प्रहरणमस्याः शक्तियष्ट्योरीकक् आढ्यंक

रणीति अनाढ्यः आढ्यः क्रियतेऽनेनेत्यर्थे आढ्यसुभगेत्यादिना कृञः ख्युन् युवोरित्यनादेशः अ

रुर्द्विषदिति मुम् तरुणी तलुनीति तरुणतलुनयोर्गौरादिषु पाठात् ङीप् ङीषोः पर्यायो बोध्यः स्व

रे विशेषः कृवृदारिभ्य उनन् त्रो रश्चेति लो वेति तरुणतलुनयोरुनन्प्रत्ययान्तत्वेनाद्युदात्त

ततासेवङीषित्वंतोदात्ततेति यञश्च योगविभाग उत्तरार्थः प्राचां ष्फ स्तद्धित इत्यत्र यञ एवानुवृत्तिर्यथा
स्यात् हलस्तद्धितस्य हल इति पंचमी यस्येति चेति सूत्रादीतीत्यनुवर्त्तते नस्तद्धित इत्यतस्तद्धित इ
तिनानुवर्त्तते अपत्यस्य चेत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह हल उत्तरस्येत्यादि तद्धित इत्यनु
वृत्तौ त्विहापि स्यात् सांकाश्यकः कापिल्यकः संकाशादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधाद्दिति वुञ्
उपधाभूतस्येति सूर्यतिष्येत्यत उपधाया इत्यनुवर्त्तत इति भावः ननु यस्येति चेति यञो ऽकारलो
पे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या न चेल्लोपस्य स्थानिवद्भावः ॥
यलोपे तन्निषेधात् अत्राहुः यलोपे कर्त्तव्ये अल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानु
वृत्तिरभ्युपगंतव्येति अन्ये त्वाहुः सूत्रारंभसामर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वं न भवति तथा चोपधा
ग्रहणं विनापि नात्रक्षतिः एवं च सूर्यतिष्येति सूत्रेप्युपधाग्रहणं त्यक्तुं शक्यमुक्तयुक्तेरिति गार्गी
ति गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेपि योपधत्वादजातेरिति ङीष् न भवति तथा च आद्युदात्तमेवेदंप
दं अनपत्याधिकारेति यद्यप्यपत्यग्रहणं कर्त्तव्यमित्येव वार्त्तिकं तथाप्यपत्याधिकारविहि
त परं तत् तादृशाश्च गर्गादियञेव ननु देवाद्यञ् तस्यापत्याधिकारात्प्रागेव पाठात् अतएव

भाष्यकृता यञश्चेत्यत्र कञ्करपो ऽयञश्चेति गर्गादिभ्यो ऽयञित्यत्रादन्तेति च अकारः प्रश्लिष्टः ए
वं च यञञो ऽश्चेति सूत्रे ऽपि यस्कादिभ्यो गोत्रे ऽयञञो ऽश्चेत्यकारः प्रश्लिष्टः एतच्च मनोरमायां ग्रंथा
नुरोधेनोक्तं नव्यास्तु अधिकारग्रहणमिहापार्थकं यथाश्रुतवार्त्तिके नैव ङीपे ऽभावाद्दैव्येति
रूपसिद्धेः नच दैवस्यापत्यं स्त्री दैव्येति रूपासिद्धिः शंक्या ऽयञश्चेति भाष्यकारोपनिष्कर्षात्तत्सि
द्धेः नहि देवाद्यञञावित्यत्रापि यञित्यकारः प्रश्लेष्टुं शक्यते किं चाधिकारग्रहणे ऽभिजितोऽप
त्यं स्त्रीत्यणंतात्स्वार्थे अभिजिद्विदभृदित्यादिना यञि आभिजितीति रूपं न सिद्ध्येत् अग्रहणे ऽय
ञित्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकारस्य रीत्यापि इह ङीपस्संभवात् इत्याहुः स्यादेतत् अकारं प्रश्लिष्य
गर्गादिभ्यो यञि कृते गार्ग्यीति रूपं न सिध्येन्नैवं वार्त्तिके ऽकारप्रश्लेषे कृते ऽपत्याधिकाराद्यन् प्रत्याख्या
न संभवतीत्यपत्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिके नारंभणीयं प्रत्याख्यानाय भाष्यकृताऽका नाय भा
रप्रश्लेषे कृते ऽपि तस्येत्संज्ञकत्वेन लुप्तत्वादिष्टसिद्धेः एवं च कञ्करप ञ्युनामिति पाठः कञ्करपो ऽय ष्यकृता
ञश्चेति भाष्याविरुद्ध इति स्पष्टमेव प्राचां ष्फ तद्धितः तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययांतस्य प्रातिपदिक
संज्ञार्थं तेनाविह गौरेति ङीष्सिध्यति ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि षित्करणसामर्थ्याद्देवङी

२२३

ष्मभविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन नुवषजंतेयस्येति चेति लोपार्थं तदिति वाच्यं सवर्णदीर्घेणापि
रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञंताद्यपेक्षाचेत्स्यफो भवतीति ज्ञाप
नार्थं तेन आसुरेरुपसंख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिद्ध्यति षः प्रत्ययस्य आदिर्ञिटुडव इत्यतः आ
दिरित्यनुवर्त्तत इत्यभिप्रेत्याह प्रत्ययस्यादिरिति प्रत्ययस्य किम् षो ड षषडुत्वमित्यत्र उप
देशस्योपेयषकारः एतच्च कौस्तुभे स्थितं आदिः किं आविषः म हिषः आविमथ्योष्टिषच् नन्वत्र प्र
योजनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञा न भविष्यतीति टित्वादेव आविषीमहे बीति रूपसिद्धेः नच पक्षे ङीष्यंतोदात्तः
प्रयोजनमिति वाच्यं अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणैव ततः परस्य ङी पोप्युदात्त
त्वात् अत्राहुः विनिगमनाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात् तथा च षित्वात् ङीषा विटीत्यादि रू
पसिद्धिः स्यादतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु मा कदाचिट्टकारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणा
नुवृत्तिरिति आयने आयनी नोर्नेकारस्य नेत्वं फिनोनित्करणसामर्थ्यात् फकारादिषकार
उच्चारणार्थस्तेन ठक्फिञामादेशाः सिद्ध्यति आदिग्रहणं किं ऊरूदघ्नमित्यादौ मा भूत् प्रत्ययेति
किं धातोरादीनां मा भूत् फक्कति ढौकते खनति छादयति क्रूणते बजादिषु तु चजोः कुघिण्ण

घञ्घस्यापि ढ्वोएय च्चैती
तरेतरयोगद्वंद्वः ।

दोनार

एचतोरित्यादिनिर्देशेन इत्संज्ञायाभावान्नित्यादेशाभावः शमेर्ठः शाठः इत्येवमादीनामेतेष्वादेशानभ
वंति उणादयो बहुलवचनादिति दिक् क्रमादिति फ आयन् ढ एय् ख ईन् छ ईय् घ इय् इत्यर्थः स्त्रियामे
वष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीष् न स्यादित्याशंक्याह षित्वसामर्थ्यादिति एवमेव स्त्रीत्वमुभाभ्यामुच्य
त इति भाव सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थं तेनावट्याच्चेति वक्ष्यमाण
परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवट्यशब्दात् ष्फ एव भवति चापविधेस्तूदीचां मते सा
वकाशत्वात् आवट्यायनी एवं याप्यजस्त्राद्विषयेपि प्राचां ष्फ एव शार्कराक्ष्यायणीति यथा
सर्वेषां मत इत्यर्थस्तदेतत्फलितमाह नित्यं ष्फः स्यादिति नन्वारंभसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे स
र्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेदत्राहुः पूर्वसूत्रे बाधकबाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमा
न्नवैयर्थ्यमिति यञ इत्यनुवर्तनादाह यञेतेभ्य इति लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः लोहि
त्यायनीति सांशित्यायनी वाभ्रव्यायणीत्यादयोपि ज्ञेयाः ननु गर्गादौ कतकएव शाकलेति प
ठ्यते तथा च शाकल्यायनीति रूपं न सिद्ध्येत् यदि तु लोहितादिकार्यार्थं कतशब्दात्प्रागेव शक
लशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र कण्वादिभ्यो गोत्रे इति कण्वादिकार्यमण्

नसिध्येत उच्यते कतकएव शाकलेति गणपाठे कएवशब्दात्पूर्वं शकलशब्दः पठितव्यः कतंतें इत्यत्र
त कस्यांतः कतंतः कतंतो तो येषां ते कतंताः शाकंध्वादित्वात्पररूपं कतंतश्च कतंताश्चेति वहुव्री
हितत्पुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कएवादिभ्य इत्यत्रापि कएव स्यादिः कएवादिः कएवः आदि
र्येषामिति वहुव्रीहिः तत्पुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति कौरव्यटाप्ङीषोरिति ङीपः
प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाट्टाप् मांडूकात्तु ङीषिति भावः यद्यपीह टाप्ङीपोरिति पाठः प्रायेण
दृश्यते तथापि तत्र ङीविति लेखकप्रमाद एव या[illegible]रिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्येव जा
तित्वान्ङीषः प्राप्तिर्नेति मतांतराभिप्रायेण वा तयोक्तमिति वोध्यं कौरव्यसाहचर्यान्मंडूकश
ब्दोप्यपत्यप्रत्ययांत एवेह गृह्यते न तु तस्येदमित्यणंतस्तेन यद्यसौ कूपमांडूकीत्येवेति भट्टिप्रयोगः
सिद्धः तत्र हि मंडूकस्यापत्यं भार्येति विवक्षायां तस्येदमित्यण् वयासिकोलव्हताशारीरावस्थावयं
स्वर्यप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अंतरंग
त्वात्तेनेह न उत्तानशया लोहितपादा इह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः
अवालोपि हि व्याघ्रादिवशाद्युत्तानाशेते अलक्तकेन रक्तचरणा भवति प्रथमेति किं द्वि

कुमारीति प्रथमवयोवचन एवायंशब्दो न त्वन्तत्वप्रवृत्तः । ? स्यापि कुमार इति प्रयोगात् वृद्धकुमा
रीतितु गौणः प्रयोगः वयस्यचरम इति यौवनेन प्रथमं वयः किंतु द्वितीयमिति वार्त्तिकारंभः उपच
यापचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि शयम्यात्तच्चेण्णेवासिष्यतीति वोध्यं वयांसि
चत्वारीत्येके पक्षाहुः आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनं तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं
करिष्यतीति त्रीणीत्यन्ये पक्षाहुः पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने पुत्रस्तु स्थाविरीभा
वेन स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति त्रिलोकीति त्रयाणां लोकानां समाहारे तद्धितार्थे द्विगुः अका
रांतोत्तरपदो द्विगुरिति स्त्रीत्वं त्रिफलेति अत्र द्विगोरिति ङीप्प्राप्नोति न तु पाककर्णेति ङीप्
तत्रजातेरित्यनुवर्त्तेः अनीकेति अनीकमग्रतात्रयाणमनीकानां समाहारः अजादेराकृतिग
णत्वाद्दाविति अनीकाधिकरणे मीमांसकाः पंचाश्वेति नन्वत्र द्विगोरिति ङीप्रमाभूत् ढग
न्तत्वात्तुस्यादेव न चापरिमाणेति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यं पंचानामजानां निमित्तं ध
नपाति संप्रुक्तेः पंचाजाबं चोष्ट्रत्यादौ सावकाशत्वात् तत्राहि गो घचोऽसंख्येति यस्नत्ययस्या
· घर्द्व पूर्वैत्यादिना लुगिति चेत् अत्राहुः टकपोऽकार इति व्याख्यानात् ढगंत लक्षणे ङीब्नेति

द्विविस्तेति सुवर्णविस्तो हेम्नोऽक्षे इत्यमरः आचितो दशभाराः स्युः द्विकंबल्येति द्वाभ्यां कंबलाभ्यां क्रीता कं
बल्यपूर्णोपलशतं कंबलाच्च संज्ञायामिति यत् ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक् द्व्याढकीति द्वाबाढकौ प
चतीति विग्रहे आढकाचितपात्रात् खो ऽन्यतरस्यां द्विगोष्ठंश्चेति खट्ठञौ विहितौ ताभ्यामुक्तो पक्षे प्रा
ग्वतीयष्ठञ् तस्याध्यर्द्धेति लुक् एतेन द्व्याचिता व्याख्याता स्यादेतत् कांडांतादित्युत्तरसूत्रे परि
तः सर्वतोपेनमीयते तत्परिमाणम् आढकं कुडवादि न तु पारिक्षेत्रैकमात्रमिति मनोरमायां स्थितं
तं यथा चापरिमाणत्वाद्धेवासिद्धे विस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् अत्राहुः उन्मानस्यनिषेधो विस्ता
का दीनामेवेति नियमार्थं तद्ग्रहणं तेनाद्विपौर्णी द्व्यंगुलीत्यादि सिध्यतीति कांडांतात् षोडशहस्तप्र
माणो दंडः कांडः यद्यपि विशेषणेन तदंतविधिः सिद्धस्तथाप्यसत्यंतग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् कुतत्वात्
कांडस्यैवाविशेषणं स्यान्न तु कांडांतस्य तत्र द्वाभ्यां कांडाभ्यां कांडप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता
द्विकांडी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात् इह तु निषेधो न स्यात् द्विकांडा क्षेत्रभक्तिरिति अत्र हि कांडंप्र
माणे वर्त्तते कांडांतस्तु क्षेत्रे अतो ऽत ग्रहणं कृतं इह द्विगोरित्यनुवर्त्तते तद्धितलुकीति चतद्दाह ॥ न२
द्विगुस्ततो नडीबित्यादि मात्रच्च इति द्वपसोऽलुगीति प्राचेत्यं नादत्तं ज्यंप्रथमस्य द्वितीयस्य ऊर्द्ध

मानेमत्तैममेतिसिद्धत्वादितिभावः द्विकांडी रज्जुरिति द्वेकांडे प्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्धितलुक् द्विगोरिति
ङीप् नन्विह परिमाणांतादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् कांडशब्दस्यायामपरतया अपरिमाणपर्यायत्वात् प
ती रितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणं आढककुडवादि न तु यथाकथंचित्
परिच्छेदकमात्रं यदाहुः ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु
सर्वत इति अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवति चेत् अत्राहुः नियमार्थमिदं तेनात्रैव निषेधो यथा
स्यादिति तथा च द्विकांडी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रारंभफलमिति पुरुषात्प्रमाणे अपरिमाणांतत्वा
न्निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमा ५८ बो
णशब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तत एव वृत्तौ तु शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव तथा च शुल्वसूत्रे पंचा
रत्निः पुरुष इति द्विपुरुषीति अत्र प्रमाणे लोपौ द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः नन्विह तद्धि
तलुक् दुर्लभः पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्त्तिकस्याप्रवृत्तेः पेहिमादिवत्प्र
माणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देपि अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् न चैवं
द्वयसचः प्रवृत्तावपि नास्मात्स्यात्तामिति वाच्यं ऊर्ध्वमानेमतोममेति वचनात् एवं पुरुषात्प्रमाणे इति

२२६ वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः किंतु दुर्लभ इति चेत् अत्राहुः आस्तिवह प्रमाणे ल इत्यस्याप्र
वृत्तिस्तथापि स्त्रलभ्रणव लुक् पुरुषात्प्रमाणे इति सूत्रे हि द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्त्तते तत्सामर्थ्याल्लु
प्प गप्याहितइति स्ववचत्वात् इति प्रमाणे किं द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा योगः तद्धितलुकीत्येव स
माहारे पंचपुरुषी नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्त्तत इति योगविकलमेतदिति चेत् इत्राहुः प्रमाण
र्थवृत्तीनामेव पुरुषाणाम् अत्र समाहारान्त योगविकलता तत्र तद्धितलुकीत्यनुवृत्तेऽपं चपुरुष
शब्दाद्विकल्पः स्यादिष्यते तु द्विगोरिति नित्यं ङीबिति ऊधसोनङ् नादेशेनैव सिद्धे नङ्करणं ध
नुषश्चेत्युत्तरार्थं अन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिद्ध्येदित्याहुः वस्तुतस्तु इहार्थमप्यावश्यकमेवान्यथा
गा अनोलान्तणिकत्वेन अल्लोपाप्रसंगादित्यन्ये इह बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो रित्यतो बहुव्रीहावित्यनु
वर्त्तते इत्याह ऊधोंतस्य बहुव्रीहेरिति समासांतप्रकरणस्थत्वेप्यनङो न प्रत्ययत्वं अन्यथा ङितश्चे
पर्थ्यापतेरिति प्राचः वस्तुतस्तु अनङ इव प्रत्ययत्वेप्यादेशत्वमविरुद्धं कुंडोध्नीत्यत्र ङीषि कृते स्वरे विशे
षाभावादिति बोध्यं स्त्रियामिति उपसंख्यानाल्लभ्यमेतत् डाप् ङीब्विधिषु इति डाबुभाभ्यामिति वै
कल्पिको डाप् अनङ् पंधालोपिनोन्यतरस्यामिति विकल्पेन ङीप् अन्नो बहुव्रीहेरित्यनेन नञ्न्ते

न्यइति प्राप्तस्य ङीपो निषेधइतिविवेकः ङीष्स्यादिति प्रकृतो ङीबेतुनविहितः स्वरेविशेषात् कुंडोघ्नीति कुंड
मिवऊधोयस्याः सावहुव्रीहेः किंप्राप्ताऊधःप्राप्तोधः प्राप्तापन्ने चेतिसमासः धेनुकमिति अचित्तहस्तीति
समूहार्थेढकइस्नुस्नुक्रांतात्कः स्त्रियामित्युपसंख्यानादितिनान्विहैवलाबवार्थंवहुव्रीहेरूधसोङीषनस्ये
तिसूत्रमतांश्चनङ्चेतिवासमासांतेषुऊधसोनङितिचत्यक्त्वा धनुषोनङित्येवपठ्यतां मैवंकवभावेसावका
शस्यास्यपद्येकपावाधापत्तेः सिद्धांतेतुअनङ्समासांततयाशेषत्वमेवेहनास्तीतिनकप् संख्याव्यया
आदिग्रहणंत्यदांतरव्यवधानेपिस्यादेवाद्विविधोघ्नो द्वामवहुव्रीहिविशेषणत्वादेवसिद्धेअंतग्रहणंस्व
रूपप्रतिपत्त्यर्थं संख्यादेरिति समासानिर्देशोपिस्वरितत्वबलादेकदेशएवानुवर्त्तत इतिभावः अनुनुवर्
त्तेरितिभाष्यकृतानुवर्त्तितत्वादितिभावः एवंबोध्द्रामेत्यत्र द्दामहायनांताच्चेत्यस्याप्रवृत्त्यापूर्वोक्तेषुदाप् ५१५
ङीप्निषेधेषुप्राप्तेषुवहुराज्ञीवहुपत्त्रयंभवत्यतोव्याचष्टे डाप्निषेधावपीति नित्यसंज्ञाअनउपधा
लोपिनइतिविकल्पस्यापवादः अंरंभस्यापर्यायात्सिद्धेपिनित्यग्रहणमुत्तरत्रविकल्पानुवृत्तिसूच
नायकृतमित्याहुः शतमूर्ध्नीति इहपंचद्दाम्नीतिक्वचित्पाठः सचायुक्तः दामहायनांताच्चेत्यनेनैव
सिद्धत्वात् केवलद्वंद्वसि मामिकीतन्नूमित्यत्रावरूणयोर्भागधेयीतन्वः संतुपापाः उतापरीभ्यः समानी

२२१ वक्त्राकृतिः आर्यकृतीसुमंगलीसुमंगलीरियंवधूरित्यत्रतुछंदसीवनिपाविति मत्वर्थेईप्रत्ययोवोघः शि
वारूढंस्यभेषजीत्यन्यत्रकेवलेत्याद्दीतिमामकनरकयोरूपसंख्यानादित्वंमामिकाभागशब्दात्तुल्लिंग
त्वार्थेघेप्रत्ययः स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितोलिंगवचनान्यतिवर्त्तंतेइतिस्त्रीत्वंभागधेयअभेदोपचा
रात्तद्धातिवर्त्तमानः पापशब्दोविशेष्यानिघ्नः पापाश्चापरासमानाश्चार्पणवृत्तेतिप्राक्सुबुत्पत्तेः कृदं
तेनसमासः टाप् आर्यकृतालिभषजेइयामित्यणोऽव्यादिवृद्धेरपमपवादोस्मादेवनिपातनादेकारः संज्ञा
छंदसोरिति नियमादन्यत्रभेषजा प्रत्युदाहरणंत्विति अंतर्वर्तीपतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाहरणम
युक्तमितिभावः विभाषासपूर्वस्य अप्राप्तविभाषेयंअप्रयुक्तसंयोगत्वात् पूर्वेणसहितः सपूर्वस्तस्यप
स्यसमुदायस्यपूर्वावयवोविद्यतेतस्येत्यर्थः सचसमुदायः पतिशब्दोनभवतीति पतिशब्देनतदंत
विधिरित्याह पतिशब्दांतस्येति पत्युरितिप्रातिपदिकविशेषणेनतदंतलाभात्पत्यंतस्यैवेत्येवास्तु कि
मनेनसपूर्वग्रहणेन अत्राहुः केवलपतिशब्दस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनपत्यंतत्वादतिप्रसंगः स्यात्त
द्वारणायसपूर्वग्रहणमिति अत्रपूर्वशब्दः पूर्वावयवपरइति ध्वनयन् प्रत्युदाहरति गवांपतिः॥
स्त्रीति [illegible]यांनीति पतिरितिकिंपाशब्दांत्रीलिंगत्वादिहस्त्रीत्वं तथाचतैत्तिरीयेनपुंसकेपिप्रयु

अथा घेऽप्र त्तिसमाना धिकरणा भावान्न तवंसंभ वाहिती पेतुवा त्वासंभ वादिति भावः

ज्यते अन्नं सामाज्यानामधिपाति तन्मावतीति व्यस्ते कथमिति प्राचा तु समस्तेष्वुपचार इत्युक्तं तथैवेति
भावः नित्यं सपत्न्यादिषु आरंभसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थं निपात्यत इति इह गणे समान ए
कवीरभ्रातृपुत्रेति समानेंद्र एव पठ्यंते न तु असमानादिष्विति वक्तव्ये सपत्न्यादिष्वित्युक्तिः सभौनि व
पातनार्थेति भावः सपत्न्यादिषु बहुव्रीहि राज्ञी पते इत्याशयेनाह समानः पतिर्यस्याः सेति वृतक्र
द्वा तोरैच ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः उत्तरसूत्रे चैउत्ते ग्रहणात् नातीति अन्यथा लब्धावंत दृति मध्योदात्तो
त्रिषु६ वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति अग्न्यादिषु स्थानेंतरतम इत्येव सिद्धमिति वृत्यादिग्रंथा विरुध्येरन्निति भा
वः उदात्तैकार इति सूत्रस्थ स्विहीत्यादिनामनेरूप्रत्ययविधौ ध्यान्यो निर्दिष्ट्याधिकारान्मनुशब्द आद्युदात्तः समा
सनिर्देशेनैतद्दर्शयति उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबंधानुवृत्तेरैकार एव संबध्यते न त्वौकारेणापीति तत अ्रे
कार्येकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपदमंजर्यादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः मनावीति मध्योदात्तमिदं
इत्तरत्यदद्वयमाद्युदात्तं एताकर्बुरावर्णानामिति एतः शोणः शितिः पृश्निः पृषदिति क्रमेणोदाहरति आ
द्युदात्त इति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातत्वे नानुदात्तांत एतशब्द इतिभावः श्येतपेति अत्र एतश
ब्दस्योपसर्जनत्वेपि तदंत समासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं ग इत्यमिति ग द्
गाश्वलायनप्रोक्तं [illegible] प्रतिपादकत्वात् १

त्वा १ — अत्रछंदस्येके इत्यन्वयाभाषायांक्नोभवत्येव १

२२८

अत्र सितप
लितयोर्वे
लिएतच्च
वर्णादन
दात्तादित्य
नेनदात
बाधको
तविक
ल्पस्यबा
धस्येत‸
त्वाल्लभ्य
तइतिन्यासादावक्तम्‌ १

शृहणेऽऋदुपधाच्चाह्लःपिरन्तेरितिकाप्‌ जीएपेतान्वस्याइतिननु चित्रंकिर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बु
रइतिचित्रपर्यायएतशब्दः तथाच शबल्यांचित्रत्वाभावाद्दर्थासंगतिरित्याशंक्याकेचिदिह व्याचक्षतेएत
तशब्दोऽत्रएतावपवपरइतिनास्त्यत्रार्थासंगति नचैवमपिगुणविषयेनपुंसकप्रयोगेनसंगछते गु
णेशुक्लादयः पुंसीत्युक्तेरितिवाच्यं एतानिएतावपर्वाधिकरणानीतिव्याख्यायांगुणिलिंगपरत्वादेतश
ब्दस्यनपुंसकत्वमप्युपपद्यतेइति पिशंगाद्दीति लबावंतइतिपिशंगशब्दस्यमध्योदात्तत्वाद्दन्यतोङीषि
तिङीषिप्राप्तेङीबुपसंख्यायतेस्वरेविशेषः क्रमेकइति असितपलितयोस्तकारस्यवर्णाद्दनुदात्तादिति
नकारेप्राप्तेतंबाधित्वाकारस्यानेक्नमादेशंतत्सान्नियोगेनङीपंचेछंदस्येकेआचार्याइत्यर्थः छंदस्ये
वैकेइछंत्यन्येतुभाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात्‌ अन्यथाएकग्रहणंभाष्यकारोनकुर्यात् नहिछंदसि
पलिक्नीरिद्युवतयइत्यादिप्रयोगेषु काप्यसिद्धि प्रतीपद्यते एवंचगतोगणएस्त्ऽर्णमसितिक्निकानामिति
प्रयोगोनानुपपन्नः विशुद्धिवाचीतिदेवःशौघनइत्युक्तेः अमरेणतुविशुद्धत्वसाधर्म्याद्दवदातः
सितोगौरइत्युक्तमितिभावः लबावंतइति अंतोएकस्मिन्नद्व्योर्द्वयोश्चलघ्वोः परतोवह्नसोवह्नक्त्
स्यगुरुरुदात्तः स्यात्‌ आबित्यचः प्राचांसंज्ञाकूलसे स्यादित्वचेऽत्रेतिनकं प्रत्ययेकपेऽत्रेतिसोआख्यातो

नवर्णवाचीतिरात ... त्रेभाष्येस्यष्टम्‌ किन्तु ३

अनडुही भार्य इत्यत्र पुंवद्भावाभावोत्ति वा षिद्भ्य इति प्रातिपदिकेभ्य इत्यर्थः आमनडुहः स्त्रियां वेति व
चनात्पदे आम् एतद्वाजीति वा

तनादो ध्य: ६ रौणादिके इलचि चकृल्लकपिलावंतो हान्तौ षिक्रौ एदिनर्नर्तकीति शिल्पिनि ष्वुन् ष्वुनः षित्वमवयवे चरितार्थत्वात् तदं
तस्य प्रातिपदिकस्याविशेषकं त्रहूषः षिच्चस्यादिः घौ चरितार्थत्वादत्र पेत्यत्र तु न ङीष् न्रजेः षित्वमनार्षं भिदादौ द्वित्व पि ४
ति ३ न्रजेः पाठादित्याहुः न्रजेः षित्वादेवाङ् भिदादौ न्रजेति पाठस्त्वनार्ष इत्यन्ये गौरीति गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वे प्रा र
तिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वात् हृन्यतो ङीषिति ङीष् न प्राप्नोतीति इह गणे पाठः अनडुही अनडुहीति अनका
रान्तत्वाज्जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्तत्वाद् गणेऽस्मिन् व्यत्ययसहितपाठस्तु ङीषि परे आ
न्विकल्पार्थः गौर मत्स्य मनुष्य शृंग गवय हय मुकय गौतम अनड्वाही अनडुही तरुण तलुन ष्वन्तापिप्पल्या
दयश्च पिप्पली हरीतकी कोशातकी पृथिवी मातामहीत्यादि पत्तुप्राचा ञ इन्ते भ्यो ङीविस्यत्र श्रुनीत्युदाह
तं तत्तु गौरादिगणे श्वन् शब्द पाठ दर्शनप्रयुक्तमिति भावः अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादि
त्यप्राप्ते ङीषि पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीषं तत्पाठस्तु चिंत्यप्रयोजनः न चापिप्पलीभार्यो यस्य सपिप्प
लीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम् भाषितपुंस्कत्वाभावा
देव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः किंच प्रवांतरगणत्वाभ्युपगमोपि पिप्पल्यादेर्व्यर्थ एव न चैवं जात्याधिकारे चि
त्रा रेवती रोहणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वान् न ङीति वक्ष्यमाणग्रंथो विरु

षि १

यत इति वाच्यम् गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः सूर्यतिष्य अत्र भस्येत्यनुवर्तमानमपि
न संबध्यते इति विषयपरिगणनेनैवातिप्रसंगनिवारणात् मत्स्यस्य ङ्यामिति नेह मत्स्यस्येदं मात्स्यं छेचं
ङ्यां चेति सूरीयः सूरी अगस्तीयः अगस्ती नेह सौर्यं चरुः आगस्त्यम् नक्षत्राणीति नक्षत्रसंबंधी योऽण्
नक्षत्रेण युक्तः काल इति संधिवेलादिषु नक्षत्रेभ्योऽणीति चाविहितः तस्मिन्नित्यर्थः तत्र तिष्यस्य यलोपो
निपात्यते पुष्यस्य तु अप्राप्तो विधीयते तिष्येण युक्तः कालस्तैषः पुष्येण युक्तः पौषः तथा तिष्ये भवस्तैषः पुष्ये भवः पौषः ने
ह तिष्यस्यापत्यं तैष्यः मत्सीति योपधत्वाज्जातेरस्त्रीविषयादित्यप्राप्ते गौरादिपाठान्ङीष् मातरि षिच्चेति पितृव्यमातुल
मातामहेति सूत्रस्थमिदं वचनं तत्र पितामहीति रूपसिध्यर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्त्तिकस्य वैयर्थ्यं ये तु पितामह
ह शब्दमपि गौरादिषु पठंतीति तन्मते वचनमिदं स्वरसत्वेन संगच्छते यदि तु अनित्यत्वज्ञापनमेव वचनस्य फलमि
ति ब्रूषे तर्हि पिद्गौरेति सूत्रे एवानित्यः षित इति वक्तव्यं किमनेन वक्रमार्गेणेति दिक् दस्यतेरने। नेति दंष्ट्रा दाम्नी
शसियुयुजि इत्यादिना करणे ष्ट्रन् जानपदीति जनपदे भवो वृत्तिश्चेति वर्तते ऽनयेति वृत्तिर्जीविका कुंडीति अमत्री
कमंडलुः कुंडीत्यमरः कुंडान्येति क्रियाशब्दोयं अत एवाह कुडि दाह इत्यादि यस्तु ब्रूते यथायं कुंडशब्दः स
न अतु दाहहरणे पिठरस्थाल्युखा कुंडमिति तस्य नपुंसकत्वात् अमालयादेर्वर्णो योपि कुंडशब्दो नपुंस
अंगस्येत्याह अंगस्योपधाया य इति भसंज्ञस्यांगस्योपधाया यो य इत्यर्थः सूर्यादीति यकारस्ये
त्यन्नीत्याह सचेयः सूर्याद्यवयव इति अत्र वार्त्तिकानि २ अयं जातिषु पठ्यते इत्यत्र ३

तद्धानस्य
र्यादीनां
विशेषणं
स्य र्पस्ये
कदिकेस्रो
रीवल्लाके
त्यसिद्धः
नस्य त्रेल
र्पश्राद्धोभ
संज्ञः कि
नडसोध्य
इत्यणंतः
अप्रयित
ववित्रोय

दि

गुणयोगादिति गौणत्वेपि पदकार्यत्वा यस्यागोणीकाभाव्यकार्तिमतार
दितिभावः ३

कलिंगेनिपतः कुंडमग्न्यालयेमानभेदेदेवजलाशयेइतिमेदनीकोशात् आवपनेचेदिति आङ्पूर्वाद्वपेःअ
धिकरणेल्युट् प्राप्यतेतनिः द्दिप्यते धान्यं यस्मिन् गोणान्येति यस्यापादद्विकं नाम अकृत्रिमेति पथांसैघास्य
लीवत्रावेष्टिन्वेतात्वामितिस्यलान्यातिकृत्रिमापुरुषेणसंस्कृतं आणपक्वांअयोविकारइतिफालइतिप्रसिद्धः कु ताभाजी
शान्येति द्वे तेगः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुंवरान् शंकून् कुशाइतिव्यवहरंतिश्रुतः कुकमोतिस्तत्रेवप्रसिद्ध तिभजावि
एवायं कामुकान्येति मैथुनादन्यत्रधनादिकं कामयितुंयस्याःशीलंसेत्यर्थः कमेःलषपतेत्युकञ् शोणात् आणोने
शोणःकोकनदछविरितिकोशात् छोणशब्दस्यवर्णवाचित्वात् वर्णान्तणोत्पाद्युदात्ततयान्यतोङीषितिसि दुरादिर
द्धेपिप्राचामेवङीबनान्येषामितिनियमार्थमिदं वोतोगुणवचनात् ननुगुणोनामनेहादेहूपःउत्तइतिविशे स्माद्देव
षणद्वचनयुद्रणच्च नापिविशेषणमात्रमिदं आखुईब्यमेसाहावातिप्रसंगादितिचेत् अत्राहुः सत्वजाति निपात
क्रियाशब्दान्विहायत्वान्येगुणवाचिनः चतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरित्याकरग्रंथानिष्कर्षादेवनिर्णयइतिभाष्ये नादेरव
तुसत्वेनिविशतेऽपैतिपृथग्जातिषुदृश्यतेआधेयश्चाक्रियाजश्चसोसत्वप्रकृतिर्गुणइतिस्थितं सत्वं द्रव्यं अप्रत्यया
सत्वएवनिविशतइतिसावधारणं व्याख्येयं एतेनसत्ताव्यावर्त्यते साहि नकेवलेद्रव्येवर्त्ततेकिंतुद्रव्यगुण गयासअ
कर्मसुननुद्रव्यएवद्रव्यत्वंवर्त्ततइतितत्रातिव्याप्तिरतआह अपैतीतिअपगच्छतीत्यर्थः अर्थात्सत्वाद्देवयथा पेतिप
चेस्यात
३

पीततापाजातायांफलादेर्नीलत्वान्नैवं द्रव्यत्वं द्रव्याद्व्यपैति एवमपि गोत्वं गोषु वर्त्तते अस्माद्व्यपैतीति तत्राभिव्या
तस्मार प्तिरेव पृथग्जातिषु दृश्यत इति गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरं नानाजातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते यथा शुभ्रे दृष्टा
नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते एतेन पूर्वार्द्धेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्त्तते ततोऽपैति पृथ
ग्जातिषु दृश्यते चेति तत्राह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति उत्पाद्यानुत्पाद्य इत्यर्थः उत्पाद्यो
अक्रिया यथा घटादेः पाकजो रूपादिः अनुत्पाद्यः यथा आकाशादेर्महत्त्वादि क्रिया तु सेयमुत्पाद्यैव नानित्येति वी ५
जः ५ तस्या द्वैविध्याभावान्न गुणत्वाभावः एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति अवयवा हि द्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निवि
शन्ते असमवायिकारणसंयोगानेर्ह्रा विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते
द्विविधं च भवति नित्यानित्यभेदेनानेरवयवस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वाद्घटादेः अवयविद्रव्यस्य तु घटादेर
खतसं नित्यत्वात्तत्राह असत्त्वप्रकृतिरिति अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः "पतिवरेति" एवं च पाणिग्रहणात्कं खहः क
योगोपधा निधायित्वान्न गुणवचनोऽयमिति भावः वह्वादिभ्यश्च वहुशब्दस्य गुणवाचित्वात्पूर्वेण सिद्धे पुनरर्थ न्याप
नेति वा ग्रहणं नित्यं छन्दसोत्तरसूत्रेण वहुशब्दाद्यपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति वस्तुतस्तु वहुशब्दान्नित्यं छ तिवरेत
गहणस्य न्दसीति सूत्रं व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् गणसूत्रमाह कृदिकारादिति सर्वे निधेदुः
व्यवस्थित विभाषा परत्वादिदं संग्राह्यम् ४ ५

ध्यतिसा॰

त्ति:२ नद्यां चंद्रभागी चंद्रभागा ३

नोक्तिन्न यौदित्यपि गणसूत्रमेव व्यवस्थितविभाषात्वादिह । नस्तु गार्ग्यः शिवकात्तिर्वैशपा श्वजनानेरिति
श्वाक्रोशेन ज्यानिरिति जनेरानिप्रत्ययः इहान्यान्नुपि गणसूत्राणि संति शाक्तेः शस्त्रे शक्तिः शक्ती शस्त्र
किम् शाक्तिः सामर्थ्यं शक्तिः शस्त्रीति पाठेतु शारद्वंशस्त्रिः शस्त्री इतः प्राण्यंगात् धमनिः धमनी चंद्रभागान्नद्यां किं
चंद्रभागा देवता [illegible] स्नुतनशादेः ऽत्रपठ्यते सामर्थ्यात् दंतोवद्युत्री हिरु हाहार्थः अनुपसर्ज
नाधिकारवाधश्चहरी षीन्डीप्रार्त्रृत्येहेडाय्यडीशिनिषेधाः वहुप्रकृतिपाष्टिविकटविशाल । कल्याणपुराण
चंडवृपाणश्वहनइत्यादि पुंयोगादाख्यायां इह पुमितिलुप्तविभक्तीकं पृथक्पदं तच्चावर्त्ततेयोगादितिहेतौपं
चमीश्वाख्यायामितितु पंचम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह । यापुमाख्येत्यादि पुमाख्या पुंवाचकशब्दः पुंयोगात् स्त्रि
यां वर्त्तते इत्यनेन गोपालीत्यादि रुक्ता पद्यात् मुख्यार्थात् स्येहामिन्याण तद्गोपीत्येवभवति योगसंबंधः सचे
हदंपतिभावएवेतिनाग्रहः किंतु जन्यजनकभावोऽपिगृह्यते संकोचेमानाभावात् तेन कौसल्यायासाविसु
रेवनरामः शाक्केकयीतो भरतस्ततोभ्रद्दितिमाहिश्वयोग[illegible]च्छतेकेकयस्यदुहिताकेकयीजनपदशब्दात्
विपादजित्यपत्यप्रत्ययेतु कैकेयीतिस्यात् नचेदृश्यतएवेतितद्राजाकारस्यलुकृशंक्यः नशाच्यमर्गोदीतिप्र
तिषेधात् तथाचकालिदासःकैकेयिकामाः फलितास्तवेति एतेन देवकीव्याख्याता एयोगात् किं देवदत्ता

अयंहिसंज्ञाशब्दः स्वभावात्स्त्रियमाह नतुवाचकशब्दयोगात् आख्यायांकिंप्रसूतास्यंहिजातप्रसवामाह स
वप्रसवोगर्भधारणद्वारापुंयोगनिमित्तकइत्यस्तीहपुंयोगः किंतुनायंपुंसोवाचकइति नङीष् स्तर्यादेव
तापामिति ङीषोपवादः स्तरीतिस्तृयतेब्यातिपलोपः आनुगीति ननुह्रस्वादिरेवलाघवादनुग्वक्तव्यः कि
मनेनदीर्घोच्चारणेन अत्राहुः अनुकिकृते अतोगुण इतिपररूपंस्यात् नचाकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घो
भाविष्यति अन्यथाहिनुकमेवकुर्यादितिवाच्यम् अल्लोपोनइत्यस्यबाधेन चरितार्थत्वात् ननुयत्नुने
इतिवद्दादेशोकर्तव्ये आगमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपोनभविष्यतीतिचेन्नशर्वश
देककारस्यचारितार्थ्यात् नहितत्रलोपोस्ति संयोगादिरितिनिषेधात् तस्मात्ककाराकारयोः सामर्थ्यवि
रहेपररूपबाधनार्थंदीर्घोच्चारणमावश्यकमितिकेचित्तन्नकिकृतेसा ह्यणिकत्वादल्लोपोनइत्यस्याप्र
वृत्त्यासवर्णदीर्घएव अनुकिकृतेभाविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यात् एवंसत्यानुगीतिदीर्घोच्चारणसाम
र्थ्यात् आनुगीतिपदंविभज्यते तत्रेन्द्रादीनामनुकैवसिद्धः आकारादेशविधानसामर्थ्यात् कचिदन्यतो
पिविधानमनुमीयते तेनवरुणः स्त्रीवरुणानीतिसिध्यतीत्याहुः अत्रनव्याः अस्तुउक्तरीत्यादीर्घोच्चारण
मन्यतोविधानार्थमेवपरंतुआनुगीतिपदंविभज्यनकारस्यकारादेशेकृतेदीर्घग्रहणसामर्थ्याद्दनदंत

स्याप्यनुकिं ब्राह्मणीतिसिध्यतीतिन व्याख्येयं उभयविधो वाक्यभेदापत्तेः किंतु इंड्मोब्राह्मणः इंद्रतत्करोतितदाच
ष्टे इति एवं ताच्छिकृतस्य इंड्. स्त्री इं ब्राह्मणीतिसिध्यतीत्येव व्याख्येयं टीकाव्याख्यानसामर्थ्यादतइत्यधिकारोनुप
सर्जनाधिकारस्यबाध्यत इतिस्तु वचत्वात् न चोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽतइत्यधिकारबाधमात्राभ्युप
गमेन ब्राह्मणः स्त्री ब्राह्मणीतिरूपसिद्धये अस्याकारादेशोनुकूचभवतीत्येव व्याख्यायतमिति वाच्यं वाक्यभे
दापत्त्यपेक्षयाऽभयबाधन गौरवस्य सुसहत्वात् एवं च ब्राह्मणमात्रपातेजीवपतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रंथो
पि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः हिमानीति महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वं दुष्टोयवोयवानीति जात्यंतर
मेवानेन विधीयते अयमेव चास्य दोषो यस्माद्यवत्वजातेरभावेपि तदाकारानुवृत्तिः यवानीति त
वाडि २५ स्येदमित्यणो बाधको ङीषेवास्य इति इदं च ङ ङ स्प्रेति बाजि धार्यैस्तस्य वार्त्तिकं व्यक्तिचत्र अश्रपादाने
स्त्रिपामुपसंख्यानं तदंताच्च वा ङीषिति उपाध्यायी उपाध्यायेति उपेत्याधीयतेऽस्या अधीयत इतिविग्रहः स्वा
र्थ इति पादितु पुंयोगे एवायं विधिः स्यात् अत्र द्वापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् ब्राह्मणभार्या क्षत्रिया च२
क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः वैश्यायां चार्यार्थ इति अर्यः स्वामी वैश्ययोरित्यर्थ ह्येनिपातनादितिभावः अ
ज्ञामरस्य संग्रहः अर्याणी स्वर्ग्यमर्या स्यात् क्षत्रियाक्षत्रियाण्यपि उपाध्याया उपाध्यायी स्यादाचार्यापि

चस्वतः आचार्यानीतु पुंयोगे स्यादेवेत्यात्रेयी तथा उपाध्यायान्युपाध्यायीति कथमिति सूत्रे ब्रह्मणस्याग्रह
णं दानुगनुपपन्न इति प्रश्नः उत्तरं तु ब्रह्माणमानयतीत्यादि एवं तावद्धनशाणन इत्यस्मात्कर्मण्यणि णेरति
टीति णिलोपे टिद्ढाणिति ङीपि पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वे च ब्रह्माणीति रूपसिद्धिरिति भावः क्रीतात् इह
प्रकरणे अत इत्यनुवर्तते प्रातिपदिकादिति च तदाह अदन्तादिति प्रातिपदिकादिति शेषः वस्त्रक्रीतीति व
स्त्रेभिः क्रीत इति स्थिते प्राक् सुबुत्पत्तेः कर्तृकरणेति समासे अदन्तत्वान्ङीष् क्वचिन्नेति कर्तृकरणे कृता
बहुलमिति बहुलग्रहणाज्जातिकारकोपपदेति वक्ष्यमाणस्य क्वचिदप्रवृत्तौ सुबन्तेन समासः तत्र सुपः
११ प्रागेवान्तरंगत्वाल्लुप्तेतोऽदन्तत्वाभावान्न ङीषिति भावः करणपूर्वादिति किं गवा क्रीता अश्वेन क्रीतेत्या
दिविग्रहे मा भूत् पूर्वपदेऽस्य वयववचनः समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः करणं पूर्वं यस्मिन्प्रातिपदि
करण केतदिदं पूर्वं तस्मादित्यर्थः नाहल्याख्यायां अत्र व्याचख्युः अस्याख्यायामिति समुदायोपाधिः अश्वैर
भ्रैर्लिप्ता अभ्रलिप्ती इत्यत्र ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति समुदायस्यापि क्तान्तत्वान्ङीष् यद्यपि
पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यमेव अस्यत्वं गम्यते तथापि तदस्यत्वे सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यंभावी
ति समुदायोपाधित्वमस्यत्वस्य संगच्छते इति तेन वाक्ये इति अयं भावः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ·

एतस्येव बहुव्रीहेश्चांतोदात्तादिच्येतान्ग्रहणएवलाभ्यते तथाहि ६

न्तसुभ्यां जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना इति सूत्रं तोदात्तविधायकानि तत्र जातिपू
र्वादि तु केवलाच्छादिपूर्वकस्यार्थे ग्रहणमइति सुखादिपूर्वान्तेति सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्र ये पठिताः
सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेत्र गृह्यंते सुखयातादुःखयाता सुखं दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः अस्वांगपूर्वप
दाद्वेति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वांगपूर्वपदस्य वोदाहरणमाह ऊरुभिन्नीति भिन्नावूरू यस्या इति बहुव्री
त्ति ५ हौ भिन्नशब्दस्य निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति परनिपातः बहु कृतेति बहू
नि कृतानि यया सा जाता जातेति वर्णैः दन्तदत्तादितिवत् बहुव्रीहेः दन्तदत्तादित्येव सिद्धेश्चांतग्रहणं नित्यत्व प्र
द्वि. तिपत्त्यर्थं वा जात इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्यं भावः पाणिगृहीति यस्याः पाणिरग्निसाक्षिकं गृह्यते त
स्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्ङीषन्तस्य इत्यर्थः अन्यत्रेति कौतुकादिना पाणिगृहीताय स्याः दास्यादेः सं
पाणिगृहीता पूर्वेण नित्ये प्राप्ते हति एतेन अविकल्पोऽप्ययं जातिपूर्वादेवेति ध्वनितं कथं तर्हि पुत्र हतेत्य तीथ
त्र अस्वांगपूर्वपदाद्वेति वा ङीषिति कैयटः पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वाद्दन्यथा पुत्रादिनीत्यत्र स्वप्यजाताविति
णिनिर्न स्यात् यदित्वहनमाह सोऽस्यास्तीत्यादिनी पुण्यगुणाभ्यादिनीति विग्रहस्तकथंचित्साधितेपि जातिका
लसुखादिभ्य इत्यंतोदात्तविधायकसूत्रे जातेः किं पुत्रजात इति वक्ष्यमाणमतलग्रं यो विरुध्यत एवेति चेद्

२३३ च्यते प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः असत्त्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुरिति भाष्ये लक्षणान्तर
मुक्तं सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति या यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः गुणैर्युग
पद्द्रव्येण संबध्यते बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातं एवं च पुत्रत्वस्य यावद्
द्रव्यभावित्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचकत्व एव पुत्रशब्दस्य स्वांगेति वा ङीषिति ग्रंथस्तत्र न विरुध्यते
आकृतिग्रहणा जातिरित्यादि मुख्यपक्षाश्रयणे तु पुत्रत्वस्य अजातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रंथोपि संगच्छ
त इति दिक् केचित्तु अर्वाचीनास्तु पुत्रहती पुत्रजग्धीत्यत्र क्तादल्पाख्यायामित्यनेन ङीषमाहुः सुरापीति पीता ती
सुरा यया सा जातिकालेति सूत्रवार्त्तिकाभ्यां निष्ठायाः अंतोदात्तत्वपरनिपातौ वस्त्रच्छन्नेति बहुव्रीहिस्वरेण.
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च कृते अनुदात्तांतोऽयं स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति नानुवर्त्तते इति ध्वनयन्नुदा
केचित्तु हरति अतिकेशीति शिखेति शीङः स्वोङ्गस्वश्चेति रक् दंतादाप् अन्यथा टापं बाधित्वा ङीष् स्यादिति भावः य
तु शिखे यत्र स्वमंगं गृह्यते सुमुखा शालेत्यत्रापि स्यात् मुखस्य शालांगत्वात् सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात् केशानां र
थ्यांगत्वाभावात् अतो व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह स्वांगं त्रिधेति मूर्त्तिमदिति स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं
दाहरंति तर्हिः शालीति मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः सुमुखा शालेति एवं च फलमुखीकारं मुखीचाननवस्ये त्या. ७१
दावंते समासे अनदंतत्वेन ङीषः प्राप्त्यभावात् रचनायः प्रागेव कृदंते तेनैव समासादंतत्वमस्तीति वाच्यम्
तथा हि सति शोभनाः शिखा अस्य सुशिखेत्यर्थे स्यात् माद्वितिनव्याः ४

दिव्ययोगाः शमादिकाइतिभावः प्रतिमागतेऽस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वांगत्वं नप्राप्नोतीति तृतीयलक्ष-
णमाह तेनचेदिति येनांगेन प्राणिरूपं वस्तु प्रत्याय्यते तेन तत्सदृशेनांगेन तत्स्थ प्राणिवस्तुनि यथ्यप्राणिवस्तुयुक्तं यु-
क्तं चेत् तदप्यप्राणिनिदृष्टं स्वांगमित्यर्थः मध्येऽपवाद इति मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति न्यायादि-
त्यर्थः उरःक्रोडेति स्त्रीलिंगोयमिति हरदत्तादयः तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते अदंतत्वात् ङीषः प्राप्तिः अमरस्तु नना क्रो-
डं भुजांतरमित्याह एतत्पक्षे तु पुंलिंगतामाह गणेच क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते ननु टावंतमिति गणर-
त्नमहोदधिकारः एवं चाविशेषात्लिंगत्रयेप्युदाहरणं बोध्यं माधवस्तु तदादिगणे कुड निमज्जनेऽस्मादिति धा-
तोर्बाहुलकात् क्रोडः बद्धक्रोडा अस्या नाम उरः टावंतोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः क्रोडादिषु टावंतमात्रस्य पाठात्
भुजांतरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वांगलक्षणो ङीष्विकल्पो भवत्येव कल्याणक्रोडी कल्याण-
क्रोडा मयूरीति केशैः सह वर्त्तत इति सकेशा अविद्यमाना केशा यस्याः साऽकेशा शूर्पणखेति पूर्वपदात्सं-
ज्ञायामिति णत्वं पक्षांतु शूर्पवन्नखा यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते नतु संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वान्न ङीष् निषेधो
न वा णत्वं तेन राक्षस्या अपि योगवृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः ङीषोऽङीषादेश इति अन्यतो ङीषित्यतो
ङीषित्यनुवर्त्ततेऽधिकृ पूर्वपदादिति पंचम्या ङीषिति प्रथमायाः षष्टी कल्प्यत इति भावः यदि तु स्वतंत्रो ङीषस्यात्

तदीति अनुगतसंस्थानव्यंग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषो हि तटम् ८

दिग्ध्रागगुल्माशाक्रोडेत्यत्रापिप्रसज्यैत पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्यानिषेधानां चानुवृत्तेरप्रातिपदिके गौरवमि
तिभावः वाहः णिवप्रत्ययांतस्य वहेरनुकरणमिदं वहश्चेत्यनेन कर्मण्युपपदे ण्वि वहे र्णिवप्रत्ययविधानात्के
वलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तदंतविधिरित्यभिप्रेत्याह वाहंतादिति नडीविति अस्वरितत्वादिति भावः
दित्योहीति ङीविभसंज्ञायां वाह ऊठ् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः सख्यशिश्वीति स
खिशब्दात् शिशुशब्दाच्च ङीष् निपात्यते नाविद्यते शिशुर्यस्याः सा अशिश्वी भाषायां किं सखे सप्तपदी भव
जाते रस्त्रीजात्याख्यवाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थेकार्यासंभवात् स्वरूपं तु न गृह्यते अस्त्रीविषयत्वादित्यादे
वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह जातिवाचि यदिति आकृतिग्रहणेति ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकं आकृतिर
वयवसन्निवेश आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहि स्त देतत्फलितमाह अनुगतसंस्थानेत्यादि वृषलेत्वलक्षणादिव्याप्तेरत्र सं
स्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणांतरमाह लिंगानां चेत्यादि चकारो भिन्नक्रमः निर्ह्रासेत्यस्यानंतरं बोध्यः
लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी नसर्वभाक् सर्वाणि लिंगानि न भजतीत्यर्थः सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वे पिगमक
त्वाद्द्वजो णिवस्य मासश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शंक्यः वृषलीति एकस्यां व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते हि
तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः देवदत्तेति नन्वत्र परिमाणे नेदं न द्रव्यभे

चरणशब्दोऽध्ययनवचनोऽप्युपचाराद्ध्येतृपरः ५

इत्यभ्युपगमे स्यादेवातिप्रसंगः एकस्यां व्यक्तौ देवदत्ते कथिते व्यक्त्यंतरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् मै

वं परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्यंतरस्याविशे

षणत्वात् तथा च यस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमस्या देवदत्तव्यक्तेरसिद्धेति न देवदत्तत्वं जा

तिः चपलत्वादिस्तु भवत्येव तद्धीपपित्र्याश्रयादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक् उक्तलक्षणद्वयानाक्रांतत्वात्

चप तीयलक्षणमाह गोत्रं च चरणैः सहेति अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं चरणः शाखाध्येतृ तद्देत

त्कलितमाह अपत्यप्रत्ययांत इत्यादि अत्र व्याचख्युः नाडायनेवह्वृचामिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शि

त्र नात्सर्वलिंगो गोचरणैः अतः पृथग्लक्षणं कृतं तेनात्र लिंगानां च न सर्वभागिति द्वितीयलक्षणेन गता

ताप र्थानं शंकेति औपगवीति अणंतलक्षणं ङीपपरत्वादयं वाधते एवं चापत्याधिकारे औपगवीति

प्रतीकमुपादाय पटिढ्ढाणञित्यादिना ङीविति व्याचक्षाण उपेक्ष्य इति भावः केचित्तु अपत्याधिकारादु

त्तरत्रैव लौकिके गोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्रेति पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययांत एव जातिकार्यं लभते

प्रत्यर नत्वपत्यप्रत्ययांतः गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारात्पूर्वभावित्वात् तथा चापत्यार्थे औपगवी

तिङीवंत इति प्राचामुक्तिः ससंगेत्याहुः कठीति कठेन प्रोक्तमधीयते ना कालापि वैशंपायनांतेवासि

चर शाखाध्येतृवाचिनमुदाहरति २

१= सेपघा द पि स्यादिति लभ्यते अत्र स्त्रीविषयादीति तु पूर्वं सूत्रे एव सिद्धिं न म = १

त्वा १

२३५ ऽध्यश्रेतिवैशंपायनांतेवासिंस्मिन्न् स्तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक् अध्येत्रणस्तु प्रोक्ताल्लुगित्यनेन बह्वृची

मनुषीति ति बह्वृचः ऋचो ध्येतव्या यस्या सेति बहुव्रीहिः अन्नचव बह्वृचाव ध्येतर्यैवेति वचनाद् ऋक्पूरब्धूः पथामिति अः त्य

मनोर्जा यः समासांतः यद्यपि स्त्रीणाम् अध्ययनं प्रतिषिद्धं तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत् तदाह यमः पुराकल्पेषु

तावञ्य नारीणां मौंजीबंधनमिष्यते अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति यद्वा मातरध्यगीष्ट तद्रूपता

तौ षुक् चे ताच्छब्द्यं भविष्यतीत्यपर्य्यायः नद्यीयानेपि माणवके बह्वृच इत्यत्रेति एवं च प्राचां ङीषुदाहरणं प्रामादि

ति यत् कमिति भावः मुंडेति मुंडगुणयोगान्मुंडा बलाकाविसकंठिका क्षत्रियेति क्षत्राद् घ इत्यपत्ये घविधाना

षुकौ ८ ज्जात्र लक्षणं लिंगानां च न सर्वभागित्यादि लक्षणं वा जातिः योपधप्रतिषेध इत्यादि गौरादिषु गवयाद्यश्च इ

दानीतनैः प्रतिक्षिप्त इत्यस्मादेव वार्त्तिकाद् विज्ञापत इति कैयटादयः पाककर्णजातेरित्यनुवृत्तेर्नेह

बहुपुष्पा बहुफला शाखा एवं हि पूर्वेणैव सिद्धा किमनेन सूत्रेणेत्याशंक्याह स्त्रीविषयादपीति इतो

मनुष्यइतः किंविदर्हरट्टाविद् शब्दाज्जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यञ् दरच्छदान्तु अग्गधेत्यणतयो

तस्येति लुक् यस्तु वैश्यपर्यायो विदशब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः शार्ङ्गिति अत इञ् गोत्रलक्षणा

जातिः अदंतत्वाभावाद् शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् योपधादपीति जातेरित्यनुवर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं

२= जातेरित्यनुवृत्तिर्यदि स्यात्तर्हि तत्साहचर्यात् योपधात् इत्यस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् पुनर्जातिग्रहणं तु भयोर्निवृत्तिः पुनर्जातिग्रहणं

दितिभावः उदमेघस्येति उदकं मेघंपस्य स उदमेघः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः इञ उपसंख्यानं अजात्यर्थं सौ
तंगमीनिर्वर्त्ताद्यर्थे वुञ छणादिसूत्रेण सुतंगमादिभ्य इञ् न चायमिजंतो जातिः अचुतः उकारो नोङ् धातोरिति
विशेषणार्थः अन्यथा यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् हीर्बोच्चारणं तु अवस्रूशब्दार्थमन्यत्र सवर्णदी ले ३
र्घेणापि सिद्धेः कुरूरिति लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वाद्यपः अत्र व्याचक्षते यद्येकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणं
स्वाद्यपः इति व्याख्यायेत तर्हि कांडे कुड्ये इत्यत्रापि एवं वचनमुत्सर्गं इति सुः प्रवर्तेत तद्वारणाय यद्युपादेयं। त ५
अप्रत्ययांतस्य पूर्वस्याविधिः किंयतेन तु प्रत्ययांतस्य निषिध्यते इति एवं चाप्रत्यय इति निषेधः कुरूरित्यत्र न प्रव
र्तत इति भावः अत एव नोङ् धात्वोरिति चरितार्थं अन्यथोङंताद्विभक्तिरेव नास्तीति किं निषेधेन भाष्ये तु प्रस
ज्यप्रतिषेधोपि परिहृतं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यंते कडंतात्स्वाद्य इति यद्यपं नोङ् धात्वोरिति विभक्तिस्व
रस्य प्रतिषेधे शास्तीकेयदस्तु लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादीनाह अप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे
तु प्रकृते दोषः अवस्रूरित्यत्र एकादेशाभावाल्लिंगविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च अत एव रमा इत्यत्र
एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात्स्वाद्य इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति अध्वर्युरिति अध्वर्युशाखा।
१३६ ध्येत्री अध्वर्युशाखाध्यायिवंशो ह्वैतिवार्थः चरणलक्षणो यं जातिः अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वादेश्लेत्यो

२३५ त्वा॰ १

मनुष्यीति मनोर्जा तावन्य तौपुकचे तियत्त पुकौ॰ ८

ष्यश्चेति वैशंपायनान्तेवासिनि स्मिन्नेतस्य कठचरकाल्लुगिति लुक् अध्येतृणस्तु प्रोक्ताल्लुगित्यनेन बह्वृची
ति बह्वृचः ऋचोऽध्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः अत एव बह्वृचावध्येतव्यैवेति वचनाद्दक् बह्वृच इति अन्त्य
यः समासान्तः यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धं तथापि पुराकल्पे ह्येतदासीत् तदाह यमः पुराकल्पेषु
नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति यद्वामारध्यगीष्ट तदृश्यता
नाच्छब्दं भविष्यतीति यथा न धीयानेपि माणवके बह्वृचाणीत्यत्रेति एवं च प्राचां डीषुदाहरणं ग्रामादि
कमिति भावः मुंडेति मुंडगुणयोगान्मुंडा बलाकाविसकण्ठिका ह्रस्वेपेति ह्रस्वाद् इत्यपवत्त्ये बाविधाना
क्षोत्रलक्षणं लिंगानां च न सर्वेत्यादि लक्षणं वाजातिः योपधा प्रतिषेध इत्यादि गोरादि षुगवपादय इ
दानीतनैः प्राचीहिपुष्पा इत्यस्मादेव वार्त्तिकाद्धि ज्ञापनत इति केपटादयः पाककर्णजातेरित्यनुवर्त्तनैव ह
बहुपुष्पा बहुफला शाखा एवं हि सर्वेणैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणेत्याशंक्याह स्त्रीविषयादपीति इतो
मनुष्य इतः किंविदहरदाविदृशाद्वा ज्ञानपदशाद्वात् ह्रस्वेपादित्यज्रहरच्छु द्वात्तु ध्रुत्म्गधेत्यणन्तयोद्
न श्चेति लुक् यत्तु वैशंपायनीयोविदशब्दः सोपि प्रत्युदाहरणमित्याहुः राज्ञीति अतइञ् गोत्रलक्षणं
जातिः अदंतत्वाभावाद् इष्याप्राप्ताडीषि पीयपैये योपधादपीति जातेरित्यनुवर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं

८= जातेरित्यनुवृत्तिर्यदि स्यात्तर्हि तत्साहचर्यात् योपधः पचादित्यस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् पुनर्जातिग्रहणं तु भयोर्निवृत्तिः पुनर्जातिग्रहणं

दितिभावः उदमेघस्येति उदकं मेघं यस्य स उदमेघः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः इञ उपसंख्यानं अजात्यर्थं सौ
तंगमीनिर्वृताद्यर्थे वुञ्छण्णादिसूत्रेण सुतंगमादिभ्य इञ् न चायमिजंतो जातिः उङुतः उकारो नोङ्धातोरिति
विशेषणार्थः अन्यथा पवागवापवाग्वै इत्यत्रापि स निषेधः स्यात् हीर्बोच्चारणं तु अथ भ्रूशब्दार्थमन्यत्र सवर्णदी (ले ३)
र्घेणापि सिद्धेः कुरूरिति लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादयः अत्र व्याचक्षते यद्येकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणं
स्वादयः इति व्याख्याये तर्हि कांडे कुड्ये इत्यर्थावपि एकवचनमुत्सर्ग इति सुः प्रवर्त्तेत तद्वारणाय यद्युक्तोयं। (ते ५)
अप्रत्ययांतस्य पूर्वस्य विधिः किं पतेन तु प्रत्ययांतस्य निषिध्यते इति एवं चाप्रत्यय इति निषेधः कुरूरित्यत्र न प्रव
र्त्तत इति भावः अत एव नोङ्धातोरिति चरितार्थं अन्यथोङंताद्विभक्तिरेव नास्तीति किं निषेधेन भाष्ये तु प्रस
ज्यप्रतिषेधेपि परिहृतं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति उत्पद्यंते कडंतात्स्वादय इति पर्युदं नोङ्धातोरिति विभक्तिस्व
रस्य प्रतिषेधे शास्तीके यदस्तु लिंगविशिष्टपरिभाषया स्वादीनाह अप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे
तु प्रकृते दोषः अथ भ्रूरित्यत्र एकादेशाभावाल्लिंगविशिष्टपरिभाषा याश्चावश्यकत्वाच्च अत एव रमा इत्यत्र
एकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति अध्वर्युरिति अध्वर्युशाखा।
ध्येत्री अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेति वार्थः चरणलक्षणो ङ्जातिः अध्वरं यातीति विग्रहे मृगय्वादि येत्यो

णादिकेनाध्वरशब्दस्यांतलोपः धृञ्धातोः कुप्रत्ययश्च पर्दुस्तास्मादिति यदि सूत्राद्धुत इतिग्रहणेन तर्हि ब्रला
बाहादूङः संभवो नेति भावः ब्रलाबेत्यादि प्रथमांतं द्वितीयांतं वा नोदाहृतं वक्ष्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासं
भवात् नोङ्धातोरिति ऊङ् धात्वोर्यणः परे शसादयः उदात्ता नस्युरिति सूत्रार्थः पंगोश्च अप्रजात्यर्थ
मिदं पंगुशब्दोहि गुणवाची श्वश्रुरस्येति पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् तत्सांनियोगेन चाविधीयमानो लो
पः सांनिहितत्वात् अंतस्यैवाकारस्य नत्वादेः एतच्च वचनं श्वश्रुरः श्वश्र्वेतिनिर्देशासिद्धार्थं कथनप
रं प्रतीतोपि प्रथमाकारस्य लोपो न शंक्यः ऊरूत्तरउपमीयतेऽनयेत्युपमा तस्याः भाव औपम्यं उत्तरपदेन
पूर्वपदमिहाक्षिप्यते तदेतत्फलितमाह उपमानवाचिपूर्वपदमिति करभोरूरिति मणिबंधात्प्रभृतिकनिष्ठं
करस्य करभो बाहिस्तद्वद् रूपस्यासा धात्री कराभ्यां करभोपमोरूरित्यत्र तूङिन करभशब्दस्योपमेः नवा र
चित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात् औपम्ये किं वृत्तेरूः ऊर्वंतादिति वक्तव्ये उत्तरपदग्रहणं हस्तिस्वाम्यूरूरित्यत्र
मान्मूदित्येवमर्थं अत्र हि हस्तिन इव स्वाम्यूरू अस्याः इति विग्रहः तथा चोर्वंतत्वेपि उरूत्तरपदत्वमिह ना
स्ति स्वाम्यूरूशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात् संहितसंहितादि पूर्वपदमुत्तरपदं पत्न्यातिपदिकं तस्मादूङ् स्यात्
शफाविति पश्चयमरेण शफं क्लीवे खुरः पुंनानीति नपुंसकतोक्तात थापिशफशब्दस्य पुंस्त्वमपि प्रोक्तं

८ मार

३९२ त्तियोगेसतिकियोगलक्षणोषष्टीतस्यानाव्ययीभावादितिअमादेशः सर्वस्यमुखस्येति संमुखस्येतितु नोक्तप्रत्ययसान्नि
योगेनैवसमशब्दस्यांत्यलोपनिपातनात् संशब्दस्तुसमशब्दार्थेनदृश्यते संमुखोभवेत्यत्राभिमुखइत्यर्थप्रती
तेस्तत्रखप्रत्ययस्यानिष्यमाणत्वात् कथंतर्हिसंमुखंसंमुखानंतमुद्रुद्रसंहतक इतिभट्टिः अभिमुखा
वस्थानात्साधर्म्याद्भविष्यतीतिहरदत्तः तत्सर्वादेः तदितिद्वितीयासमर्थविभक्तिः व्याप्नोतीतिप्रत्ययार्थः प
रिशिष्टंप्रकृतिविशेषणंतत्रकेवलानांपथ्यादीनांसर्वादित्वासंभवात्प्रातिपदिकैरपितैस्तदंतविधिस्तदाह॥
पथ्याद्यंतादितिपथ्यंगकर्मपत्रपात्रांतात्प्रातिपदिकादित्यर्थः सर्वपथीनइति पूर्वकालैकेतिसमासःअ
कप्रांगतिसमासांतस्तस्यपथ्यांतसमासग्रहणाद्भवतीखप्रत्ययः अनुपदसर्वान्नायानयंवअभक्षयती
त्यत्रनिपातनादितिङः नेवसहद्वंद्वः द्वितीयांतेभ्योनुपदादिभ्योयथासंख्यंवआदिपर्येपुरवः सातथ्रत
रायामइत्यादियस्यायामइतीयपार्थेयदृव्ययमितिवाअव्ययीभावइत्यर्थः अ सर्वान्नीतइतिप्रकारका
त्स्न्येसर्वशब्दः यान्यन्नानिलभ्यंते उत्पाग्नेसीतलानिसरसानिवासर्वाणिभक्षयतीत्यर्थः अयःप्रद
क्षिणगमनम् अनयःप्रसव्यगमनंप्रदक्षिणप्रसव्यगामिनांशाराणांयस्मिन्परेसमावेशः सोऽय
मयानयइतिकाशिकातन्नेयइतिनयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधानेकर्मणिद्वितीयाअयानयीनःशारइति ३९२

पिनिर्देशादेवषष्ठीसमर्थविभक्तिः साचभवनापेक्षयाकर्तरिस्यादेः पूर्ववत् यवयवक अत्रप्रत्ययार्थेसा
मर्थ्याल्लाज्याषष्ठीसमर्थविभक्तिः विभाषाखवाजेप्राप्तेवचनं औमीनम् भांगीनमितिनन्वमांभंगयोर्धा
न्यत्वाभावात्कथमिहखञ् व्रीहयश्चमेइतिचमकानुवाकेद्वादशैवधान्यानिपठितानिनतूमाभंगौ को २
पठितावितिचेन्नैवं सप्तदशानिधान्यानीतिस्मरणात्तत्रचोमाभंगयोरपिपाठाद्धान्यत्वमस्तीति
भाष्यादौस्थितत्वात् नचकानुवाकेधान्यपरिगणनेनार्थस्तत्राणूनामप्यादीनांपाठात् धान्यानामपिके
षांचित्कोद्रवादीनामपाठात्तस्मादन्यतएवधान्यानिज्ञेयइतिपूर्वोक्तस्मृत्यानयोर्धान्यत्वमस्तीतिज्ञेयम्
सर्वचर्मणः खखञेत्येवतुनोक्तंयतोयन्नुकर्षः संभाव्येतेतिअर्थेतद्धितोनेष्यतेअत्रतृतीयासमर्थविभक्तिः
कृतइतिप्रत्ययार्थेचर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् सर्वचर्मणः सर्वेणचर्मणाकृतइत्यर्थेतद्धितोनेष्य
तइतिभावः यथामुखदृश्यतेअस्मिन्दर्शनः आदर्शादि अधिकरणेल्युट् असादृश्यइतिप्रतिषेधा
त्सादृश्येयथाशब्दस्याप्रैतस्यकपंसमासस्तत्राह निपातनादिति एतच्चवदतिग्रंथमनुसृत्योक्तंभ
ट्टकाव्येतुपदार्थानतिवृत्तौयथाशब्दस्याप्रीतः तथाचमायामृगंप्रक्ष्योयथास्थबानःसीतायाः पुप्लुवेबहु
लोपयन्इतियथामुखदर्शनइतिअव्ययीभावस्यापि यथामुखस्योन्मत्तगंगादिवत्सत्ववचनत्वात्कर्मधा

३९१ वकर्मणोत्रपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं तेनापत्यप्रत्ययांतेभ्य इत्यर्थः प्रवराध्याये पठितास्तेभ्य इत्यप
रे गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात् ब्राह्मण मज्जातीत्यादिना ग्रजिर्प्रिप्रवचनं स्त्रा, अत्यादि स्त्रा घादि चुर्दि वय भू ते
ष्वित्यर्थः प्राप्त इति इण प्रात्यर्थीत्वादव पूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादारु अवगतवान्वेति गार्गिक वेति स्त्राप
त्यस्येति पलोपः चरणादुज्ञदाहरणं तु काठिकया स्त्रावते इत्यादि वोध्यं स्त्रा घादि रच्छिति किं गार्ग्यत्वं कठत्वं
होत्रा स्राव इति जुहोतेः स्त्रन् नेति वाच्ये इति कृत्प्रत्ययेनिषिद्धेत स्याभावस्त्र न लाघवेत्यनेनैव तत्प्रत्ययः सि
ध्यति विभक्तेरनुच्चारणालाघवं भवतीति भावः होत्रादिभ्य इत्यनुवर्त्त्य फलं दशपाति ब्राह्मणवर्णादिति नज
स्त्रजोराधिकारस्य समाप्तः धान्यानां धिविप्रीणे इत्यस्मात्प्रत्यलु टोवडुलमिति कर्त्तरि एपत् अस्मादे
वर्जिपापत्ननादंत्यस्य लोप इकारस्य चात्व माधिनोतीति धान्यं मंत्र अधान्यमसौ द्धिनु हि देवानीति द
श्यते धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी सा च निर्देशादेव सामर्थ्यविभक्तिः वडुवचवंतु स्वरूपवि
धिनिरासार्थं अत्र लौकिके प्रक्रिया वाक्ये तु षष्ठ्यंतानुवादे न तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति ध्येयं भवतीति रि
होत्यतिवचनः क्षेत्रग्रहणसामर्थ्यात् सूत्रे हि सत्तावचनस्यापि भवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतं
अन्यथा धान्यानां भवनं कुस्तूल इत्यत्रापि स्यादिति धान्यानां किं तृणानां भवनं क्षेत्रं व्रीहिशाल्योः अत्रा ३९१

पुमान इति प्रकृतिभावः ओत्विपस्येति आत्रे घन्‌ढुं दो धीते इत्यत्र छंदसः ओत्रभावः घं अप्रत्यय इति पद्वा
ख्यानं तदेहत्य च लोप इति पयाः कृतं पर तु वाकार्थे पदवचनमिति पट्टस्तदा घशब्दे नइपइति रूपं लह्यते क्वचि
त्तुपलोपश्चेति पाठस्तत्र चेति संघातग्रहणं व्याख्येयं वर्णग्रहणे त्विकारस्य यणादेशः स्यान्नतु पस्येति चेति
लोपः अकारलोपस्य स्थानिवत्वेन इकारांतस्य भत्वाभावात् एतच्च हरदत्तग्रंथे स्पष्टं मूलपुस्तकेषु यलोप
इत्यमुख्यपाठ एव प्रायेणे दृश्यते न तु घलोप इति पाठः इगंताच्च लघुः पूर्वो ऽवयवो यस्येति प्रातिपदिक
विशेषणं पूर्वत्वं सान्निधानादिगवयवापेक्षमेकमेवर्तते तातिपां उशब्दान्न भवति लघुपूर्वक इत्येवस्वचं लघु
पूर्व श्रासोइक लघुपूर्वेक तस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतलाभ इति नव्याः इगंतात्किं घटत्वं लघुपूर्वा
त्किं पांडुत्वं कथं का काव्यामिति कुधातोः औरावश्यक इति रूपसिद्धावपि कवेः कर्मेत्यर्थे कावमिति स्या
दिति प्रश्नः कोपधात् गुरूपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तस्मादित्यर्थः योपधात्किं वैमातत्वम् गुरूपोत्त
मादि किं त्वात्रिपत्वं ज्ञातिधातिपकामिति अत्र प्रकृतिरभेपरञ्अनीयर प्रत्ययांतो दधातिरभिधेयस्य
भावः कर्मवेत्यर्थः सइनया द्वेति सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनद्वंद्वं मनोज्ञादिभ्यश्च मनोज्ञादि प्रियरू
पअभिरूपबहुलअवशायेत्यादिमतोज्ञादिः गोत्रचरणात् गोत्रवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वंद्वस्याङ्गा

जकारस्य प्रयोजनाभावान्नैवं पीलुकर्कंधुशमीकरीरकुवलबदरखदिरपीत्वादिःकः कर्णाग्रांद्दि
नखमुखकेशपादगुल्फभ्रूशृंगदंतश्रोष्ठपृष्ठकर्णादिः मूलग्रहणमात्रमिति एकदेशे स्वरितत्वप्रति
ज्ञानादितिभावः पक्षामितिरितिप्रतिपत्र माहिणंपक्षमूलेतेनवितःवित्तः प्रतीतः वित्तोभोगप्रत्ययवो
रीतिपातनाद् दाभ्यांनिष्ठातोनइतिनत्वंनलुप्तानोर्दिष्टइतिचुटुषाः प्रत्ययस्येतिवक्ष्यमाणप्रयोगयो
गकरणं चुदहइत्येतदानित्यामितिसमाधानांतरमप्याहुः नानाजातीति नजोजकारोवदर्थः
स्वरार्थश्चनसहेतिप्रकृतिविशेषणंनप्रत्यार्थइत्याशयेनाह असहार्थइत्यादिपादेप्रत्यार्थस्या
तत्तो द्वौप्रतिषेधौप्रकृतमर्थंगमयतीइतिसहार्थोगम्यतेनसह अपिसहैवेतितस्मात्प्रकृतविशे
षणमेतत्त्व[illegible]ख्यानालभ्यतेयद्येवंसहेत्येवप्रत्ययार्थोऽस्तु विनञ्जोः प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेः।
र्विनार्दभरंध्यकइत्यादौविशब्दस्यापिप्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टैवेतिसत्यंक्रियावाचिनोविशब्दात्सहा
र्थेप्रत्ययोविज्ञायेतविगतेनसहेतितस्माद्यथोक्तमेवन्याय्यमेतच्चहरदत्तग्रंथेस्पष्टं स्वार्थइति
अनिर्दिष्टार्थत्वादितिभावः संप्रोदश्चकटच् क्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थेप्रत्ययः संकटं संहतं
संघाधइत्यर्थः प्रकटंप्रहतंप्रकाशतइत्यर्थः उत्कटमुद्भूतंविकटंविकृतोरूढशब्दश्चैतेकथं
चिद्व्युत्पाद्यंते अलावूतिलेत्यादि एभ्यः पंचभ्यः रजसिमिधेयेकटचप्रत्ययोभवतीरजसोविकारस्त्वा
द्विकारप्रत्ययानामपवादोयं अलावूकटामिति श्रोरजश्मयद्धेनयोरित्तिमयट्इहप्राप्तःतिलकट
मितिअसंज्ञायामितिलयवाभ्यामितिमयट्प्राप्तः उमाशणाद्वतादित्वादितिभावः उदात्तानुदात्तादेश्चेत्य

३८५ त्र उभोरण्ये वैतिवुञ्च प्राप्तः भंगाशब्दात्तु ण धान्यानां च खञामित्याद्युदात्तत्वादणमयट्‌च प्राप्तइत्ये
इत्येवयथासंभवंप्रत्ययप्राप्तिरुक्ता हरदत्तस्तु तिलशब्दस्य घृतादित्वादंतोदात्तत्वमंगीकृत्य ततोऽ
नुदात्तादेरञ्‌ त्यञ्च संज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयट्‌च प्राप्त इत्याह तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वा
कल्पनाबीजं चिंत्यम् तस्य धान्यानां च खञामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात् तिलाश्च
मे इत्यत्र तथैव वेदे पाठाच्च गोरजादिप्रसंगे इति संघाते कठाजेत्यादीनां स्यैव प्रपंच इहोभवयज्ञादेश
वः प्रकारे पशुनामभ्य इति पशुनामादिभ्य इति भाष्ये प्रचुरः पाठः गवां स्थानमिति तस्येदमित्य
र्थे सर्वं गोरजादिप्रसंगे इति यतिप्राप्ते गोष्ठच संघात इति अप्रस्तावयवसमूहः संघा
तः प्रस्तावयवस्तु विस्तारः कटच पटचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ द्वित्वे इति प्रकृत्यर्थ
स्य द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थः उष्टुगोयुगमिति द्वयं युगामित्यादिवत् [illegible] संघातप्राधान्यादेकवच
नं एवमग्नेपि न तामिति नि पुंसके भावे क्तः नमनं नामिति निचे सत्वमित्यर्थः [illegible] टीटमिति नासि
का साधनकेन [illegible] नादवशब्दत्वार्थे प्रत्ययः कथं तर्हि नासिकायां पुरुषे घा
वटीट शब्दस्य प्रयोग [illegible] इत्यत आह तद्योगादिति नेर्विडच [illegible] नासिकायाः
संज्ञायामिति वर्त्तते निशब्दान्नासिकापान ते [illegible] विपुञ्ज्वरीसचोक्तः निविडमिति तद्यो
गान्निविडा नासिका [illegible] निविडं वस्त्रमिति उपमाना

३९४ वतिप्रतनास्य द्रष्टव्य इति शालीनकौपीने इमौ खप्रत्ययांतत्वेन निपात्येते रूढिशब्दावेतौ कथंचिद्व्युत्पा
द्यावितिनावयवार्थमितिदेशः कार्यः शालाप्रवेशमिति अप्रागल्भाद् अत्र गेतुमशक्तः शालामे
व प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः कूपपतनमिति पदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपः वतरणमर्हतीत्यर्थः नदा
च्छादनमिति वासः खंड इत्यर्थः अन्ये त्वाहुः अकार्यशब्दं यः करोति सः कौपीनं सामान्यवचमिति तेन ल
ज्जाहेतुत्वेन अदृष्टत्वात् पुरुषलिंग कौपीनं अस्पृश्यत्वात् तदाच्छादनादीति शरीरपासेनेति भारव
हनादेनेत्यर्थः यद्यपि व्रातशब्दो लोके संतवचनस्तथापत्र पत्यभावादिग्रंथे पर्यालोचनया
परेनार्थेर्होचेरञ्मि भावः साप्तपदीनम् योग्यतया समर्थविभक्तेः तृतीयेति दर्शयति सप्तभिः
पदैरिति पदमिह संभाषणं पारविज्ञेयो वा तद्धितार्थे द्विगुः अवाप्यत इत्यर्थे खञ् हैयंगवीन
मिति योगो गोदोहस्येति गोर्दोहो गोदोहः षष्ठीसमासस्तेन सह ह्यस्शब्दस्य स्तुस्तु चेतिस
मासः ततो चिकारे अनुदात्तलक्षणस्याजोऽपवादः खञ्प्रत्ययशब्देन कालप्रत्यासत्तिर्वि
वक्षिता नवनीतमिति यद्यपि हर्त्तोऽघृतमित्युक्तं तथैवामरेणापि तत्तु हैयंगवीनं यत् ह्यो
गोदोहोद्भवं घृतमित्युक्तं तथापि घृतशब्देन नवनीतमेव विवक्षितमिति हरदत्तग्रंथानुरोधे
नेदमुक्तं तस्य पाकः परिणामः मलमुपक्रमः तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तेष्वपमारंभः ज्ञाहचो ३९४

पारजत्वमात्रं तदोपचारिकं ततश्च तंदुलानां पाचक इत्यत्र मुख्ये कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी
भवति पटुः पाचकः शोभनं पाचक इत्यत्र तु सा न भवति फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहा
रे सत्यापि फलस्योपचारिककर्मत्वात् तद्विशेषणत्वाच्च मधुरादेरिति तस्याशय इत्याहुः अन्ये तु
वं तर्हि तुल्यन्यायेन क्रियाविशेषणाद्द्वितीयापि आश्रयप्रवृत्तिः स्यान्न स्यात् तदर्हामीति निर्देशाद्द्वितीया
कृद्योगषष्ठीति क्रियाविशेषणात्सा न स्वीक्रियत इति हरदत्तादयः कर्पण्डी द्वर्णनीय इत्याहुः
वस्तुतस्तु पश्चाद्दर्थेऽव्ययीभावोऽयमिति निर्दिष्टपश्चादिति चास्मात्पर्यन्ते पातितं तच्च पद्य
मि विभक्तित्रयसाधारणं तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थो वृत्तिरतस्तस्य कर्मत्वायोग्यत्व
च मांता हेवेह प्रत्यय इति वन्तु मृद्धितः कृद्योगलक्षणषष्ठीशंकाप्यत एवनेति वोध्यं अभ्यर
मित्र शब्दो लक्षणे नाभिप्रतिष्ठाभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयास्तः ।।
मर्थविभक्ते गोष्ठात्खञ् गोष्ठात्खञ् गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कः अत्र वा
व गोभूमीति पत्वं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः अनस्य कर्तरि षष्ठीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः ए
काकागम इति कर्तृकरणे कृतेति समासः नान्विह ग्रहवदनिश्चिगमश्चेत्यप् व्याधित्वा परिमाणख्यायां
सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्नोति अस्ति चात्र परिमाणम् एकाहेन गम्यत इति परिच्छेदावगमात् अत्राहुः अस्मादे

३९३ वांदत्वंतसंयोग चेतिद्वितीयानभवतिइत्याशयेनाह समायामित्यादि खप्रत्यानुसन्नावेतिवार्त्तिकेन
समामितिसौत्रप्रयोगस्तुपंपन्नइतिभावः अघस्यान अविभक्तिकोनिर्देशोनतुस्त्रीलिंगनिर्देशो
यम्र अघस्थीनोगोसमूहः अघस्थीनं गोमंडलमित्यादाव सीष्टत्वात् अघकाख्योवेतिनिपातनात् चार्थो
समासोयामितिभावः अवाद्यालंबनेतिसूत्रेण आविदूर्येस्तंभेः षत्वविधानादवष्टभ्य शब्दा आसन्नपरः
विज्ञायतइतिगोः वर्त्ततेस्व गर्भेविमोचनार्थकस्तदाह आसन्नप्रसवेत्यर्थइतिकर्मकरेइतिय
स्तःप्रावृः गांगृहीत्वा गच्छतिगोपालस्तस्मिन्नित्यर्थः प्रत्ययेणपर्यंतमितिजोशब्दोलक्षणयागोः
प्रसेदानेवर्त्ततेइतिभावः आगवीन आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेगोरद्वियोरितिह्रस्वे
कृतेखप्रत्ययः ओर्गुणः अनुग्वरवइत्यनुवर्त्ततेअनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थेखःस्यात्
जोपश्चादिति पश्चादर्थेव्ययीभावः पर्याप्तमितिक्रियाविशेषणं अत्रहरदत्तः अनुगवित्यस्यक्रिया
विशेषणत्वात् द्वितीयांतादिहप्रत्ययः नचालंगामीत्यस्यलुप्यजातावितिणिनिप्रत्ययांततया
कृद्योगलक्षणं षष्ठीस्यादितिवाच्यं क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः शोभनंपापकंइत्यादेतया
दर्शनादित्याह अत्रकेचित धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वंयत्रतत्रतुखांकर्मयत्रतुव्या ३९३

(३८) M-63

३८३ फलकशिरसि स्थित इत्यर्थ इति काशिका अवंटस्येति आदेरिति शेषः उत्वे कृते आद्गुणः केचित्तु ओत्वं
पररूपं वा निपात्यते तस्मात्परस्यात् एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपादेश इति पक्षान्तरमाहुः अवारपार
गामिति गमेरिति आदिः णिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिर्दिनिः भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्का
लतां न्यासकारस्तु आवश्यके णिनिः सोपि भविष्यत्येवेत्याह अवारपारमिति अकेनोर्भविष्यदाधम
र्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधः केचित्तु गत्यर्थकर्मणीति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थं
तेन कृद्योगषष्ठी न भवति ग्रामं गन्तेतिवदिति व्याचख्युः तदसत् अकेनोरिति प्रतिषेधे षष्ठीप्रसंग
स्यैवाभावात् अवारीण इत्यादिविग्रहीताद्विपरीतादपि इष्यत इति भावः अत्यंतमिति क्रियाविशेषणं
अनुकाममिति काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपमित्यर्थः अव्ययं विभक्तीति यथार्थेऽव्य
यीभावः समांसमीनं यलोप इति समायामित्यपकारलोप इत्यर्थः पूर्वपदे निपात्यत इति अन्यथा
तद्धिते उत्पन्ने यथोत्तरपदे सुपो लुग्भवति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तथा पूर्वपदेऽपि स्या
दिति भावः समांसमीनेति वीप्सायां द्विर्वचनं सुबंतसमुदायः प्रकृतिर्विज्ञायत इत्येतद्व्याचष्टे प्रसू
यत इति विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः गर्भविमोचने काले त्स्नायाः समायाः व्याप्नुभा ३८३